

84/2=632//6

Ш-624.

ТАНЫСПАЙ
ШИНЖИН

КЫРЛЫК
СУУЛАРДЫН
КОЖОНДОРЫ

**КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТ
СРОКОВ ВОЗВРАТА**

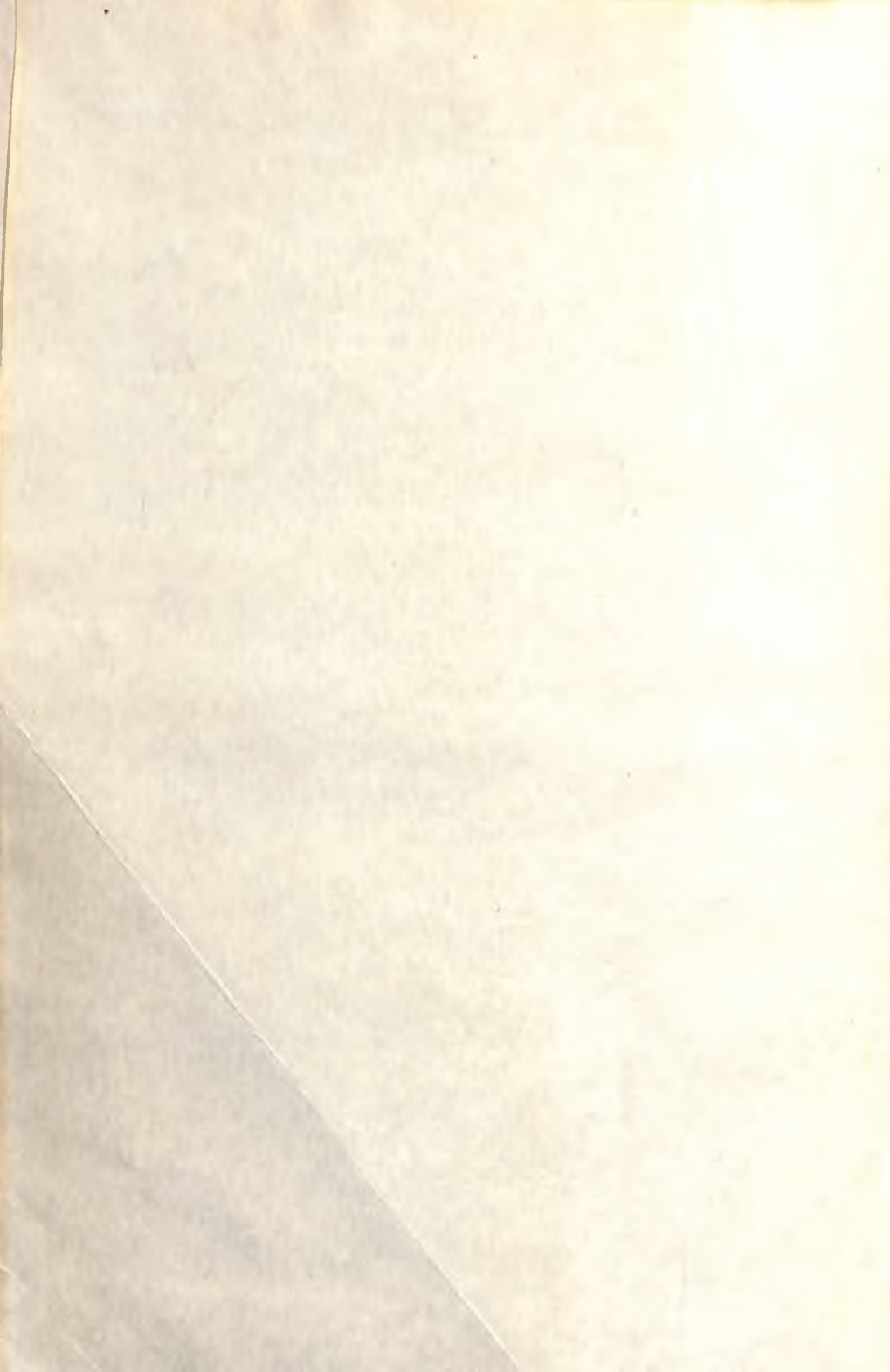
**КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА**

Срок, пред. выд.: _____

Б-д, отд. № 2, 10298 — 11.000 (24)

398250

ТАНЫСПАЙ ШИНЖИН

КЫРЛЫК СУУЛААРДЫҢ КОЖОНДОРЫ

ПОВЕСТЬТЕР

АЛТАЙДЫҢ БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БӨЛҮГҮ · 1983

84/2=632.1/6-4

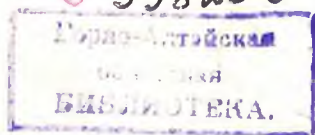
Ш 624

С(201)

Ш 624

0 398250⁰ V

5-ШТБ-КЕК

Јодро чечектеген өйдө

I

Кааза айыл. Онын эпши јаны качан да жылыйбаган. Айса болзо, жылыйбас та. Не де-зе, эм тургуза ээлү. Кижн бар.

— А база кем келерин белгелеп јадын, а? — деп, јүзин јунуп отырган кискезин көрүп, Карлагаш су-райт. — А база ла Томук келбей... Акыр, не де болзо, чай азып салайын. Ол келзе, онын куучынын угуп, чай аспай каларын. Онон Карлагаш чайлатпады деер.

Бу мынайда Карлагаш, айылда өскө кижн јок болгондо, кискезиле куучындажат. Онон ол јарым суулу сабадын оттын јанына экелип, чай асты.

«Эки кижиге болбой» — деп сананды.

Качан чайы борлоп кайнай берерде, ол оны чыгарып, тус салып, сүттеп, чайлай берди.

Јаан удабай Томук келди. Алдындагы јылдарда Томук уулы Керейле кожо келетен. Эмди ол чыдап калган. Энезиле кожо не бассын. Эки карганак чайлагылай берди... «Көлчиндер база ла көргүлөп ийди бе? Јок, көргүлөп ле ийген тургулаар» — деп, төрдин бажында фотолу рамды көрүп, Карлагаш ичинде куучынданды.

Рамнын ичинде көп улустын фотолоры. Је онын сол толыгында, ичкери алдында, бир јаан фото бар. Кижини ол онон ло ајыктап, кажы ла базыдын шиндеп тургандый. Тым отырзан, тым. Кыймыктазан, кожо ло кыймыктаар.

— Тышкары не базап јүрбес? Карган менле кошто-ныжып алып не отыар, не јадар? Боромой бар болгон болзо, сенле ойноор эди ле — деп, Карлагаш шымыран-ды. Боромой, Карлагаштын баштапкы уулы, чыгарда,

анайда адазы адаган. Баштапкы чыккан баланын адын энези адаарга сананган, айдарда өбөөни айткан болтыр: «Же, Карлагаш, эм чыккан баланын адын сен адаар болзын».

...Боромойдын адазы 1944 жылда жууга барала, јерине ойто эзен-амыр јанарда, уулына он бир јаш кирген болгон. «О, менниг уулым Улу јенүнниг байрамын адазыла кожо байрамдаар!» — деп, чыдап калган, је эмеш оору Боромойды адазы койнына алып, куучындайтан. «А кайда кожо уткыырыс?» — деп, уулы сурайтан. «Конторанын јанына барып, мен жуудан јанарымда, мени энен анда уткыган. Бот, анда ла кожо барып, мен, сен, энен — ончобыс уткыырыс» — адазы сүўнип айдатан. «И-и, мен бодогом — Москвада деп». «Јок, Боромой, конторанын јаны ол Москванын кызыл площадине түней. Билдин бе? Мен Јенүнниг кўнин мылтык адып уткыырым. Салют эдип! Уктын ба?»

Чын да, ол өйдөн ала Боромойдын адазы баштаган улус конторанын јанына барып, — «Бистин јенү» дежиپ, Јенүнниг кўнин мылтык адып темдектейтендер. Жууга јүргендер јергелей туруп алала, кей јар адып, — «Бистин јенү! Бистин јенү! Ыргүлјиге!» — деп кыйгырыжатан. Боромой дезе анда адазыла кожо. Мылтык атса, кей јаар көрүп туратан. «Акыр, бу аткан ок ойто келип, кижиге тийбес пе?» — деп, бир катап Карлагаш олордон сураган. «Јок, бис куру тарыла адып јадыс» — деп, ончолоры сыр каткырышкан. Онон бери удай ла берген. Карлагаштын уулы да, өбөөни де ак-јарыкта јок. Је олор керегинде санаа бар. Олордын сүрлерин артып калган.

* * *

Карлагаш Јастын ла Керейдин јаш тужын эске алды. Јас јаскы өйдө чыккан. Алдырбастын айтканыла Боромойдын кийнинде чыккан балага Карлагаш бойы ат берген. Чын, баштапкы уулдын кийнинде чыккан кыс бала Алдырбас ла. Карлагаштын јүрүмин жаңыдан јарыдып ийгендий. Онын кин энези бу ла отырган Томук эмей. Ол тушта Карлагаш ла Томук уй саар фермада иштегилеген. Алдырбас дезе эн талдама уй кабыраачы. Ол жуу токтогон соңында черүден үч жылдын бажында јанып келген. Өбөөни јангалакта, Карлагаш бу ла Томукла кожо колхозтын уйларын саап, олор-

ды кабырып, Алдырбасты, суру жок учун, жууда жада калган деп сананып жүрөтөн. «Түңей ле суру келер — деп, Томук Карлагаштын жоон тулунун сыймай тудуп, иже-ништү айдатан. — Менин өгөөним келбес. Онын сөөгү анда. Ол керегинде бичик келген де. А сенин Алдырбастын жанып келер. Көрөрүн де. Менин ле сезигим андый. Ол түңей ле жанып келер. Эр улус канайып ончозы анда кырылып калатан эди. Бир кезиги су-кадык, бир канчазы шыркалу, кол-буды жок жанар. | Жанып келзе, канайдар?.. Журтаар, амыр жадар. Бала-барка азыраар. Мал-аш тудар».

Алдырбас черүдөн жанып келедири деп табыш угуларда, Карлагаш Боромойду учкаштырып алып, тайгадан мантадып түшкөн. Томук Карлагаштан база артапаган. Олор өзөккө келерде, улус айдышкан: «Алдырбас удабас ла једип келер. Ого удураттуу улус барган».

Күн тал-түшке јеткелекте, ак-боро атка минген Алдырбас алдынан өрө једип келген. Ол не аайлу ырыс! Кандый јаан сүүнчи! Карлагаш ла Боромой Алдырбаска удурат ла баргандар. Боромой: «Адам, адам!» — деп, кыйгырып, онын төжинде јангыс медальды орден деп, адазынын мойнына кадалып калган. Карлагаш эмеш туура барала, адалу-уулду кучактанышып алганын көрүп, көстөринин јажын ычкынган.

Үйине ле согононын бажындый сок јангыс уулына јолыгып, Алдырбас көстин јажын база көп төккөн. Карлагаштын ла Алдырбастын ырызын көрүп, Томук көстин јажын база ычкынган эмей. Томук озорло кожо сүүнчип, каткырып, кунугып, ыйлап та турган. Конторанын јанында бу туштажуны Карлагаш та, Алдырбас та, Боромой до, Томук та ундыбас болгондор. Чын, жууга барган бу јердин улузынан калганчы јанган кичи — Алдырбас. Алдырбастын келгенин јанбаган улус удабас-база жанып келер деп каран ижемји эткен. Је адазын јылыйткан балдар да, өбөөндөрүн сакыган үй де улус ол туйка иже-ништен табынча чөкөнип баргандар.

Алдырбас јанарда, сол будынан јаан шыркалу, тизе тужынан. «Мен оны бийиксимек кырдын бажында үзе соктырткам — деп, жуулашканы керегинде ол куучындайтан. — Немертер бистин турган бийик төңди аларга бар жок күчин салгандар. Је озордын мунканыжы катап ла калас болотон. Бу ла келзе — бис озорго удурат. Кайра ла болгылаар. Катап ла келер, ойто ло оодо чапты-

рар. Бийиктен үзеи көрүнип жадар. Ончозы иле. Калганчы ла катап кыр учун адыш-жуулашта будымды үзе соктыртып ийген жокпом. Же шилемирлер түңгей ле амадузына жетпеген».

Алдырбас ол шырказынан улай ла оору. Андый да болзо, тирү. Төрөл жерине жанып келген. Алтайынын ару кейине, аржан-кутук суузына, жери-журтынын улузына эди-каныла ойто бириге бергендий. Оору, сыс чек ле жылыып калгандый жүретен. Жууда өлбөгөндө, эмди не комыдаар. Бир катап өлүмнөн кыйза, мун конок конор деген сөс кайда. Ол сөстөрдөн Алдырбас жеңил санаа-күүндү. Жуу-согуштан улам не ле болзо, «биске бийиктен ончозы иле» деп айда салатан. Ол онын эн сүүген сөстөрү болуп, ал-санаазына шингип калган.

Жуунын токтогону удай ла берген. Же жууда болгон жылыытулар, уур да, жеңил де шыркалар ундылбас. Жууны кем каргабаган деер? Ончозы. Бу ла Карлагаш ла Томук не аайлу каргабаган деер. Оштүни омор тегин де сөслө, кожон до ажыра, караннан ычкынган көстин жажы өткүрө ле жүректеринин сыстары ажыра шилтеген. Жууда жүрген Алдырбас каргабаан деп пе? Каргап шилтегеннин үстине оштүни ол мылтыгын ычкынбай, жыгла-жыгыла, торолой-торолой, октарынын ла күйген айыл-журттын ыжына тумаланып, индигип, эди-канын үзе соктырып, таралжый-таралжый ичкери базып, адып, оодо чаап, жегдеп барган.

Жегдеп алган. Эмди айлында. Бала-барказыла кожо. Жуудан артканы жыргалду, ырысту. Же Алдырбаска, айса болзо жагыс ого, айлында да күч болды. Онызы кыска өйгө деп канайда айдар. Онын сүүген, эркелеген уулы — Боромой — оорыйла, жада калган. Көөркнийди оны эркелеп, кучактанып, Алдырбас канча кире сүүнип, жакшызынып туратан эди. Уулы да адазак болгон. Карлагаш оморды көрүп, жагыс ла ырысту ла сүүнчилү жүрер. Уулы не аайлу сыйынзак эди. Жагыс ла базып баштаган. Јас чек ла адазына түңгей. Боромой тирү тушта каа-жаа Јасты кучактанып туратан. Сыйынын боп-бошпок колдорын алаканына салала: «Бу мынын јаражын» — деп айдатан. «Сен јаш баланы јараш дебе, анайда айдарга јарабас. Алтай улуста андый јан бар» — деп, энези јартайтан. «Јас адама түңгей» — деп, Боромой оморкогонду айдар. «Кыс бала адазына түңгей болзо, ырысту» — деп, энези сүүнер. Јас јаш та

болзо, кабагы чек ле адазындыйы ошкош. Чын да, Алдырбас тудуш кара кабакту, тал-орто сынду, таларкак кижн. Күчтү-чакту да. Јаңыс ла шыркалу. Мен шыркалу, мен андый, мен мындый деп кандый да иштег јана баспас. Эдейин ле деер.

— Је слер, Алдырбас, ферманын уйларын ла кабырып беретен болзоор. Ол јаан иш. Андый болушты бис јаңыс ла слерден сакып јадыбыс — деп, колхозтын јамылулары онон сураган. — Слердин Карлагаш та фермада узак иштеп јат. Јарап јат па? Јөп болзо...

— Не јарабайтан... Мен онон өскө ишке јарабас та болбойым. Су-кадык бар да, барар ла — деген.

Алдырбастын мындый јөбн јамылуларга сүрекей јараган.

— Је эр улус ас. Кату-кабыр ишке једишпей јат. Сеге, Алдырбас, бу фермада бала-барканын болужыла өмөлөжип, эскирген чеден-таскакты эмештен јазап, јаңыртып, чирик агашты как агашла солып, көп иштеерге келижетен туру. Ол до ишти база сананып, көрүп јүрзег — дешкен.

— А не? Незин оны көрөр. Чирик-сыныкты солып, јыгылганды көдүрп көрөр лө. Бала-барка, келиндер бар эмей. Олор меге болужа-ар — деп, Алдырбас Карлагаш ла Томук јаар көрүп, иженчилү айткан. Алдырбастын күнүр үни јаандарга бүдүмјилү угулган.

Ферма эки јаан туунын элбек эмес эдегинде. Алдындагы эрлердин туткан чедендери јабызап, кажы ла үйеде үч-төрт лө агаштан арткан. Бир канча шерделер чирип, сынгылап калган, олордын бир учы тарыскада, бир учы чыкту јерде. Бу мыны көрүп, Алдырбастын ичибууры шымырт ла этпей. Бузулган чедендердин үйеагаштарын јетпире салары онон камаанду. Тпрү эр кижн мыны көрүп, колын канайып бош салала јүретен. «Алдырбас эрлердин учы болгон бо? Јок, јууда өлгөн ончо эр улустын учун мен эмди иштеерим. Эр улустын ады түшпезин. Шыркалу, кол-бут та јок болзо, олор эрлер. Уй улустын эн јаан болушчылары, тайактары» — деп, Алдырбас сананып, јаандар келген күннен ала шерделер кезип, фермага тартып, иштене берген.

Ол озо баштап уйларын одорго башкарып ийер. Онон келип, бала-барказыла чайлап алып, арка өрө чыгар. Бир-эки күн агаш кезип, онон олорды терепшилеер. Шандазын сойып койгон јулукту јулдама агашты көк

сөөк жажыл өлөннин үстиле терепшилеери кандый жакшы. Ол тушта Боромой, кол-бут болуп турган уулы, күүк эдип, жай көндүгө берген өйдө жада калган. Карлагаш дезе айылда ла: ол балалу болголы эки ле айдаг көп эмес. Онын учун ол Алдырбастын терепшилеп экелген куу-куу шерделерин буудан чечип ле турган. Ол до болуш, ол до камалга. Фермада иштеп турган келиндерден ле кыстардан Алдырбаска жаан болушты, колы-буды уур да болзо, Томук жетиретен. Ол Алдырбасла кубаарлаш. Томуктын өбөөни жуудан жанган болзо, эмди ле бу Алдырбас чылап, жажыл өлөңди жайа базып, чечекке көмүлүп, Томукла кожо иштеп жүрер эди. Же жүрүмди канайдар. Жагыскан ла бойы. Томук Карлагашты ээчий удабас ла кабайлу болор. Чыкпаан балага кабай беле-теер эмес. Уул ла болотон болзо, ол менин эн жаан болушчым болор эди деп, Томук араайынан иштеп, андый санаадан сүүнчилү жүретен.

Ол өйди, ол ырысту эки-үч күнди, Томук жаантайын эске алып жүрет.

II

мөн Алдырбас жанып келген кийнинде экинчи жылда кузук деп аш сүрекей бай бүткен. Кузук бышкалакта көргөн болзоор, мөштинг бажы жаар будактар сан төмөн ээлип калган. Кузук деп неме көп-көпөгөш. Сары күсте көргөн болзоор, жажыл мөштинг бажы бышкан кузуктан сап-сары. Ферма өзөккө көчөрдөн озо уй саачылар иштег бош өйлөрдө ыраак жок аркадан кузуктагылап, сай белетегилеп турган. Бир күн Томук Алдырбасты айбылаган:

— Олжондо бүдүн жарым таар кузук бар. Оны айла экелип берзеер. Жүктенип экелерге санангам. Же арай уур.

Алдырбас уйларын одорго айдайла, Томукла кожо онын кузугына баргылаган. Аркага келеле, көрөр болзо, чын да, кузук бүдүн жарым таар. Алдырбас толо кузукту таарды көдүрүп: «Бу тен, жүкке келбес неме турбай, Томук» — деп, ойто жерге салган. Томук чала тарына берген. Алдырбас оны сезип ийеле, ненин де учун эрке айткан:

— Көөркий, экинчи таарга база толо түжүрүп алар керек. Арбын болзын.

Томук бойынын тарына бергенин сестирбеечи кижин болуп, жарым таар кузугын алып, унчуккан:

— Мөшкө чыksam — бажым айланар. Болбой ол база. Агаштын тобоозына болуп, жуу тужында өйлөрдө тородон өлбөөн кижин, агаштан жыгылып, өлөрдөн маат жок.

— Же мен ол туку мөштин кузугын түжүрейин. Сен десе тер — деп, Алдырбас ары болуп баскан. Томук озо баштап чочый берген. Онон ондонып, Алдырбастын кийининен ары тал-ортодон төмөн кузукту таарын сүүртегенче эдеги жайылып жүгүргөн.

— Жок, жок, Алдырбас! Бу канайып тураар! Слер мөшкө канайып чыгараар? Токтогор ло токтогор. Онын ордына мен бойым чыгарым, слер теригер.

Алдырбас кайа көрүп, жобош айткан:

— Коркыба, Томук... Менен бир де коркыба. Мен будакту мөшкө мындаадан бери чыккам. Коо мөшкө чыгарга күч. Тегин жерге коркыба. Будакту мөшкө кем жок.

Алдырбас, күч те болзо, же жаан удабай мөштин бажына чыгып, кузукту будактарды силкий берген эмей. Сары-сары жеңил тобоолор будактан будакка согулып, мөштин төзине, анда-мында жыраалардын ортозына шылырт эдип түшкүлөп турган. Анайып, экинчи таарды олор толтырып алып, атка коштоп баштагандар. Кенетийин Томук көзине не де кире берт деп, көзүн жыжа берген. Алдырбас арта салып койгон эки таарды кан-жаалап божогончо, Томук көзиле урушканча.

— Чымыл кире берди не — деп, Алдырбас жууктай баскан. — Кайда, көрөйин.

Томук колын көзинен алып, јумук көстү, јүзүн сан өрө тудуп берген. Онын сол көзинен јаш аккандый, чык. Чын да, не-не кире берген ошкош. Алдырбас чаганалу колын чыкту јымжак јенеске арчый согуп, Томуктын көзүн он колынын сабарларыла ачып, ого не кире бергенин шиндей берген. Неме ле жок. Айса байагы бойыла јыжып турарда, көстин јажыла кожо чыга берген болбой.

— Неме ле көрүнбейт — деп, Алдырбас унчуккан. Томук сан төмөн көрөлө, өйкөп туру дейле, јүзүн ойто ло сан өрө туткан. Алдырбас база ла бедрей берген. Же анайып турганча, көстин јыкпыгынан кичинек кара неме чыккан. Ол кузуктын ба эмезе мөштин бе торы-тоо-

зыны болгодой. «База ла көрзөгөр» — деп, Томук бажын сан өрө тутпай кайтты. Алдырбас база ла көр. Көр лө көр, неме көрүнбейт. Көс ару болды. Же Алдырбастын көстөри Томуктын эки көзинен эмди не-не киргенин көрбөй турды. Бу үй кижинин көстөри ого ненин де учун сүрекей кайкамчылу деп билдирген. Кандый да жажыт бар. Же не? Кандый?.. Томуктын сыны Алдырбастын сынынан эмеш ле кыска. Тулундары жоон, узун. Тулундарында эдинип алган жыламаштары кандый дейзин? Ап-апагаш, бып-быыраш. Томуктын чала күрөн эриндери билер-билдирбес кыймыктажып турды. Жаш баланын эриндерине түнөй: жуурышкан чырыш жок, эрке, эмеш чыкту. Кенетийин Алдырбас Томуктын түргөн тыныжын сескен. Ол кандый да изү деп билдирген. «Жалбырап турган жүректин согужу андый болбой а» — деп, Алдырбас, бойынын жүрегинин согужу тыгый бергенин сеспей, сананып калган эмей... Же жангыс та изү тыныш эмес, Алдырбаска анайда ок Томуктын чачынан ла онын ачык төжинен үй кижинин сан башка жыды жытанганы кайда.

Бу өйдө Томук айткан:

— Бажым айланып туру. Калак, кизи жыгыла бербезин. — Онон ол ненин де учун турган жерин айкада. Жымжак көбү жегестен өскө кандый бир будактын сыныгы да жогыла.

Алдырбас он колыла Томукты кабыра тудуп, шымыранды:

— Калак, тын жыгылдың. Жүзи-бажын жыраага сыйра тарттырып, эп жок неме боло бербезин.

Бу канча жылдын туркунына, өбөөни жууга баргалы, жуу токтоп, улус жангалы, жети-сегис жыл өдө берген. Томукты мынайда кем де тутпаган. Кем де. Керек десе кандый бир тойдо, кур үзүжип ойногон ойында. Керек десе он беш-он алты да жашту уулдар билдирбес жанынан, болгобос жанынан качан да табарбаган. Жакы жаандап, бежен жаштан ажа берген өбөөндөр дө кокырлап, көзин имдебеген. Ол бойы да андый төп, унчукпас кизи. Байла, андый кижиле кизи беришпейтен болор. Эмди не? Не де эмес. Онын көксин Алдырбас тыгыда кабыра тудуп алган. Мынайда ла турган болзо. Тоолу ла өйгө, тоолу ла.

Томуктын эди-каны тыркырап, тыныжы бууй тартылып тургандый болгон. Турган ла жерине отыра түжүп,

бажым айланып туру деген. Көзін ачса, үстінде чапчанкыр тенери. Мөштөрдин баштары карап тургандый, бой-бойлорына жуук эмтир.

Томук кылчас эдип Алдырбасты көрзө, ол адынын колонун тыгыдып турды. Кузукту таарлар кошто ло. Алдырбас Томукка сүрекей кару көрүнген эмей. Томук көстөрүн жумун, араай айтты:

— Алдырбас, кай меге турарга болушсан, көөркий.

Алдырбас, колондорды ончозын тыгыда тарткалак кижж, ойто кайра болгон. Томукка једип келерде, ол јумуп алган көстөрүн ачып, эрке күлүмзиренип, он колын сунган. Је Алдырбас Томукты јерден тургуза тартып болбой, бойы јайа тарттырды. Томуктын колдоры эрке де болзо, је күчтү. Онын чачынын ла төжинин јараш јыды јирнлденип, Алдырбастын тыныжына катап ла табарыжа берген эмей.

— Бу сенин кара көстөрүн торт ло бороңот ошкош туру не — деп, Алдырбас эрке-эрке айткан. — Чек ле бышкан бороңоттор.

Мөштөр, баштары айланган чылап, араай јайканыжып турган. Ыраак јокто ак чакпыны анданып, шуулап, агып јаткан суунын табыжы кенете токтоп калгандый. Эки јанында кушкаштардын сыйыпташкан үндери та кайда.

— А эриндерин сенин торт ло јаш баланыйы ошкош, а көөркий. Сен угуп турун ба, Томук? — деп, Алдырбас, тыныжы түргөндөп, балтырлары тыгыскып, сураган.

— Јаш баладыйындый дейдин бе?.. Јаш бала... онын эриндери тату-тату болор керек. Тату-тату... Јаш бала. Онон эрке неме јок.

Анча-мынча өй өтти. Мөштөрдин араай шуулашканы кулакка угулганы кандый јарт. Суу да табышту. Ат дезе бажын калаңдадып алган турды. Је Алдырбас ого базып келерде, ол бажын көдүрнп, бышкырып ийген.

— Ачу-коронды сезип, бышкырып туру эмеш пе? — деп, Томук атка жууктай базып, унчуккан. — Бистин Удап турганыстан улам айылдагы улус каран ачынып турган болбой.

— Ачынза да, нени эткилеп ийер деп. Ачынгадый бис нени эткеннис.

Томук атты јединип алып, озо баскан. Сууны кечер-

де, атка минип алган. Алдырбас десе өдүгүн суурып алала, кечкен. Айылга жеткенче, Томук аттан түшпеген. Алдырбас десе оны ээчий басып ла келеткен. Кандый да болзо, ол эмеш арып-чылап калган деп билдирет. Арып калбай а, эки-үч мөшкө чыккан.

III

Ол жыл кар жуурканду кыш түгенип, жас келерде, жаны ла көчүп келген өйдө, Карлагаш жакшы болгон. Жаны чыккан баланын кинин Томук кескен. Анайып ол кин эне болгон. Жаш баланы Карлагаш бойы адабай: «Жас. Жаман ат эмес. Андый ла болзын» — деп, удабас база жакшы болотон Томукка айткан. Же жаан адабай Томук кабайлу боло берген. Томуктын балазынын кинин Карлагаш кескен. База кин эне. Кин эне — тоомжулу кичи. Бала чыдаза, ада-энези кин энезине айылдадар. Жолуктырар, куучындажар. Томук та, Карлагаш та бойбойлорынын балдарына кин эне болуп калгандарына сүүнип жүрөтөндөр. Не сүүнбес, балдар чыдап, чечек чилеп жайылып, жүгүриже берген. Томуктын балазы уул болордо, ого улус ненин де учун Керей деп ат бергендер. Чынын айтса, ого андый атты Алдырбас берген. Онын ла адаганынча ат артып калбай. Оны кем де солыырга сананбаган.

База төрт-беш жыл оо-боо жетпеген. Айлар айланыжып, жылдар жылыжып турбай. Жаш үрөн өзүп, жаан улус карып ла жат. Жүрүмнүн жолы андый туру. Алдырбас ла Карлагаш бала-барказыла, Томук жаныс уулыла — ончозы фермада. Олордын ортозында суу аккадый жик жок. Фермада иштегилеп турган улус айдыжатан: «Бу улус тостын кыбындый, торконын жигиндий жадар туру. Учучында не ле болбогой».

Же учу-учында не болор деп. Не де болбогон. Болгон немелер — жылытулар. Озо ло баштап Боромой тыг оорып, ак-жарыкты, ада-энезин арттырып барган. Ол ло жылда, сары күсте — Алдырбас. Корондузын не деер, не деп айдар. Төртөн жаштан жаны ла ажа конгон. Жүрер ле жүрер керек. Бала-барказын чыдадып, олордын күчин көрөр керек, ол десе кенерте ле жок болуп калган...

База ла сары күстин өйн, база ла кузукташ. Ол тушта Томук айлында артпай. Карлагаш ла Алдырбастын

кызын, бойынын уулын — Керейди—ээчидип алып бозулар жандырып, куучындажып, жүктенижип жүргүлеген. Олордын тал-табыжы шуулаган суунын, чыйкылдашкан кушкаштардын үниле биригип, көк кейге жаңылаанып турган.

Томук балдарды ээчидип алып, Карлагаш эшке келе-ле, чай азып, балдар азыраган.

— Акыр, удабас адан-эненг келер — деп, Жаска айдып, онын ада-энезине чай азып, оттын жанына тургузып салган. Күн ажарга жууктай берген. Уй саачылар көнөк-сабаттарын уйлар саарга белетегилеп турган ой эмей. Жаан удабай, ыраак-ыраактан кижинин кыйгызы, ыйсыгыды жаңыланып угулган. «Бу не атазы?» — дежип, ончо улус тышкары чыгып, кыйгы-кышкы чыккан жер жар көргүлөп алган турдылар. Же ол кизи Карлагаш болгонуна удабай танып, ого удур жүгүрүшкөн. Карлагаш десе улуска удур. Эки колын ичкери сунуп, кыйгырат ла, жыгылат ла. Үни чек туна берген. «О-ой, улустар! Алтай-кудай, бу не болгон! Бисти не жаман көргөн! Ой, калу-ук! Улуста-ар, Алдырбас жок болуп калды! Жок дейдим, жок!.. Мөштөгү жыгылган! Мөштөгү. Ол эмди жок!.. Жок!» — деп, ачу-корон кыйгырып, улуска там ла жууктап келеткен.

Томук нени эдерин билбей, Керейди кучактанып, Жастын колынан тудунып алган, айылдын ла эжигинде туруп калтыр. Же нени эдер? Эки кулак угуп, көс болуп тура калтыр. Бу, тен, чын ба, айса түш жеринде бе?

Бозом энирде Алдырбасты улус айлына экелген. Оны улус эр жанына салала, жүзүн тонло жаан, бойлоры араай куучындажып, көп сабазында Карлагашты ла уккулап отырган. Онын табыжын не деер? Канайып токто деп айдар. Анда да жок, бир кезек улус Карлагашты эмештен токтодып турдылар. Жас десе энезинин койнында. Беш жашту неме нени билзин. Же андый да болзо, жүрек сезип турбай. Энезинин ыйы коркыш. Онын айдып турган сөстөрү мындый болды:

— Кала-ак ла калак! Экилеен түшкүн кузук тергенис. Уч таарды жууйла, оодып, сайдын тобоозун арчыйла, база ла кузук тергенис. Бир кырлангын алдында кузугу көп эки-үч мөш учураган. «Мен олорго чыгатам ла!» — деп айдала, мөш өрө чыккан. Чыгала, кузуктарды кактай түжүргөн. «О-о, ол туку мөштин кузугун көбизин! Мынан ончозы иле көрүнип жат!» — деп, үсти-

нең төмөн кыйгырып турган. «Мен сени де көрүп турум — деген. — Оо, калак, тўжўп жадым» — деп айдала, анча-мынча ла болгон соңында аай-баш жок кыйгырып, будактан будакка согулып, учуп келеткен... Жерге кел ле тўшкен.

Оноң Карлагаш ойто ло аайы-бажы жок кыйгырып, та нени де айдар. Улус ого суу берер. Бир эмеш табыштанып турала, ойто ло куучындап баштаар:

— Кудай, кайткан неме деер... Жерге келип тўшкен. Мен ала ла кой. Бажынан кан агып, удабай оозынан кенерте кан база ўре салган. Жўзи-бажы чек кубула безин бе. «Карлагаш, Карлагаш, ачынба, балаңды» ла деп айдып, эди-каны сооп, тымый берген. «Кўзинди жумба, жумба!» — деп кыйгырып турганчам, жок боло берди эмеш пе!.. Же мыны не деп айдар! Не деп көрөр. Не деп айдар, не деп айдар.

Алдырбастың сўўгин бийик төңниң бажына жуугандар. Оның сўўги ыраактан иле көрўнип жадар. Ол тирў жүрерде, «Бийик жерден ончозы иле» — деп айдатан. ✓ «Жыгылза да, узун агаштың бажынан жыгылбай» — деп айдатаны кайда. Ол андый сўстўрди, тен, салымын билип айдып жүретен болбогой. Өлгўни де кеп сўскў келижип жат. Анайда Карлагаш сананып жүретен.

Же өлгўн кижй өлгўн лў. Оныла кожо өлўр эмес. Тирў улуска — жүрўм. Карлагаш ичинде канайып та кородоп жүрзе, улуска бойының ачузын бир де көргўспеске кичеенген. Керек десе бу ла ўўре болуп жүрген Томукка да. Кайтса да Алдырбас ла Карлагаш жаткан. Балдарлу, мал-ашту да болгылаган. Алдырбас жууның кийнинде жанганы Карлагашка да, уулы Боромойго до ырыс, ўўрези Томукка ла журттың бастыра улузына сўўнчи болгон эмей.

Же ырыс ырыстан башка. Өбўўни жанып келерде, Карлагаш эмди жүрўм жүрўп, журтаарга, балдар чыдадып аларга, сўўнип ле жүрген. Каткырып та турган. Кожондоп то жүрген тужы кайда. Же мынан артык ырысты кайдаң табар деп шўўп жүретенин Алдырбаска да айтпаган. Бу ырыс ого нениң де учун кўўрек учуктый деп эмди, качан Алдырбас жада каларда, Карлагаш база ла бойында сананат.

Бир катап Алдырбас уйлар кабырып, тал-тўште жанып келерде (ол тушта жуудан келгени удабаган болгон), Карлагаш айылдың төринде жажыла өлўнгў тере туулак

төжөнүп алала, чоокыр бөстөн ого чамча көктөп отырган. Адынан түжеле, үйинин жанына отырып, күлүмзиренеле, сураган:

— А, Карлагаш, бу чамчаны көктөп жада, мен келбеген тушта, нени санандын, айтсан?

Карлагаштын эриндеринде эрке каткы көрүнгөн. Учукты чөйө тартып көктөп, Алдырбаска көстөрүнүн учтарыла көрүп, жалакай унчуккан:

— Эмди сеге чамча көктөп жадым. Онын кийининде чамча көктөш база ла болор.

Алдырбас, чынын айтса, ол керегинде сурабаган. Же, түңей ле, кару сурактын кырын тийип калган деп билеле, чокымдаган:

— Бот, жуу божогоны үч-төрт жыл боло берди. Мен жанып келеримде, нени сананып жүредин?

— Нени сананар? Жаңыс санаа: амыр иштеп, балабарка азыраар керек. Ол керегинде сананып жадым, Алдырбас.

— Чын, чын. Билерин бе, Карлагаш, су-кадык ла жүрзеес, алты-жети бала азыраарыс. Ол жууда-чакта кырылган улусты не деп турун? Бистин ороонго кандый күч келишкен деп. Же оны ончозын канайда айдар. Бот балабарканы өчөшкөндө көптөн азыраарыс. Ук-төсти улалтар да керек, кудазын ичер кыстар да азыраар учурыс бар.

Олор экү узак куучындашкандар. Күннин чогы Алдырбастын жардын изидип ийерде, жаан удабай, күннин көзине удурат отырып алды.

— Су-кадык ла болзо, кудай бисти жаман көрбөс болбой — деп, ол тушта Карлагаш айдала, жаңы көктөп турган чамчаны алганча, айыл жаар баскан.

Алдырбас ажанып алала, уйлар башкарган кобы жар атанарда, Карлагаш оны ээчий көрүп, узак турган. Тайгалардын мөңкү карлу баштарынан серүүн-серүүн эзин ичкери алдында ферма турган кобыга үзүги жок урулып тургандый. Же кобынын арка ла меес келтегейлеринин жажыл бүрлү агажына ол серүүн эзин сүркей керек: күн изүү.

Айылдардан ыраак жок жаанзымак суу үзүги жок шуулап, өзөкти төмөн көндүккенин туулар карап, олорго жол берип тургандый тургулайт.

— Аргалу болзо, кудай берзе, мен сеге игистеп те чыгарып берер эдим ле — деп, Карлагаш, Алдырбас

ыраакта төнди барып ажарда, ол угуп ийбезин деп, араай шымыранды. «Менин ичим эмди де куру эмес ле. Эм тургуза сеспей турган болор» — деп, Карлагаш айылдын төринде туулакка келип отырып, бойында сананды.

Алдырбас энирде келзе, чоокыр чамча белен болды.

IV

Карлагаш, качан өбөөни Алдырбас бир кезек аразында Томукла кожо чеденге агаштар тартканда, каа-жаа жылыган уйлар бедреп барганда, керек десе бир канча катап суу ол жанына кузуктагылап та жүрерде, күйүниш, адаркаш|деп неме чек билбес кижиге болгон. Керек десе сагышка да илинбей турган. Жаңыс ла бир катап ол, качан Томук уйлар сааган көнөктөрүн жүнала, сүт толгойтон сепараторлу тура жаар киреле, удап турарда, акыр бу анда нени эдип туру, түргөн келип чайлап албай деп сананала, айдарга болуп, турачактын эжигин ачып ийерде, Алдырбасла экү окшожып турганын бу ла эки көзиле жарт көргөн эмей. Ол тушта манзаарган бойынча, «бу канайып турган улус!» деп тыгыда айдала, бар жок күчиле туранын эжигин жырс этире мергедеп ийген.

Алдырбас уйлар жандырып турала, ол турага та качан кире конгон, үйи оны көрбөй калган. Сүтти десе байа жаңы ла үезин толгойло, саржу эдеечи бала айлы жаар жүре берген. Эжикти сомоктоп турган эмес, же Алдырбас ого не керектү кире|конгонын кем билер. Онын учун Карлагаш оны сен Томукла кожо окшожорго жер таппай турган ба деп адыларда, Томук мынан эмес, керек ого до жедижер болор деп сананала, озолодо айткан эмей:

— Сен не, Карлагаш, Алдырбасты мынаар туура бастырбай, жаантайын мензинип, каруулдап турган турун не!.. Жок туру... мен не, кижиге эмесим бе?.. Менде жүрүм болбойтон|бо? Жаңыс ла сен сүүнчилү жүрөтөгү бе? Алдырбастын күчиге эм тургуза эр кеминде. Бир тушта онын күчиге түнөй ле түгенер. Артабас кижиге жок.

— Сен, кадыт, кижиге эрмек айткалакта, ажынып турган немең не! — деп, Карлагаш ачынып чыккан. — Узун куйрук уйда бүткөн, уялбас маңдай жүзүңдө турбай. Мен сеге нени айттым?! Не меге сырай ажынып турун!

398250
Томук калжуурган бойын жүк ле арайдан токтодо ту-
дуп, айткан сөстөрүнөң кемзине берген. Ол төмөн кө-
рүп, отту турунды ичкери салып, оноң ары нени де айт-
пай отырганын Карлагаш кайкап, бойы да эрмек баш-
табай барган. Эки келинниң тар-мар эткенин бир кезек
улус сескилеп, эриндеринде каткыны көргүспеске ки-
чеенгендер. Каа-жаалары недең улам чур-чуманак чүрче
курчып чыгала, ол ло тарыйын өчүп калганын сеспей де
калгандар.

Карлагаш, чынынча айтса, Алдырбас бар тушта, бу
Томук кемнен кол-буды уурлап баады эмеш деп
сананып жүрген ле. «Акыр, балазы ак-жарыкка чыкса,
кемге түңей болоры көрүне ле бербей, ол тушта ажынып
турганы јарт болор» — деп, бойында сананган. Је То-
мук јакшы болордо, Карлагаш баланын кин энези боло
берген эмей. Ого коштой јаш бала энезине түңей бол-
гоны онын кекене сананган санаазын чек јок этире ун-
дыдып салган. А баланы дезе Алдырбас адаган: Керей.
Ол керек дезе оны Герой деп адаганчылаган. Је бир ке-
зек улус оны ичине јаратпаста, Керей деп адаганын То-
мук та, Карлагаш та ундыбаган.

Ого коштой Томук баланы кемнен тапканын ол сүре-
кей кайкайган: Алдырбастан дезен, уулчактын кебери
энезине түңей. Сурас бала адазына жүзүндеш дегени ме-
ке неме болбой деп, Карлагаш керек дезе бойында бек
сананып та жүрген учурал болгон. Экинчи јанынан, ба-
ланы Томук колхозтын јылкычызы болуп иштеген ал-
тан јаштан ашкан Шалбаа деп кижиден тапкан болор
деп тың иженген. Шалбаа фермага түшсе, Томуктын ла
јаткан айлына кирер, анда ла терлеген-бурлаган чай-
лап јадар. Анда ла конгон жүрер. Томук дезе оныла ко-
жо ачык-јарык куучындашкан, чайдан азып, каа-јаада
аракы болгондо, ол ло өрөкөңгө алып берген турар.
«Айдарда, Керей Шалбаанын балазы» — деп, Карла-
гаштын саамай чачы кажайып келгенче сананып жүрге-
ни бу...

Карлагаш катап ла төр јаар көрди. Онын эки көзи
Јастын адазынын сүрине токтоды. «Бот ол, Јастын ја-
андаганы. — Карлагаш, эриндери кыймыктажып, сана-
нып отырды. — Ойдин өткөнин кижн сеспей калатан туру
ине. Кече-башкүн ле јаш балдар эди» — деп, учында
Карлагаш база ла фотосүр јаар көрди. Бу сүрди район-
ноң келген кижн соккон. Оноң бери одус јыл ажа кон-

гон. Бу сүрди согордо, јастың кидим ойи болгон эди. Чечектеген јодро ап-апагаш, бастыра бойы мотсү јытла јытанып турганын кижн канайып ундызын.

— Бистин јуртап баштаган ойис јас. Јүрүмис јастый ла болзын: чечектү, кей тату, эбуре туулар чечектеген маралдан чек ле кып-кызыл. Көрзөн, Карлагаш — деп, ол тушта јодроның ак чечектү сабагын үзүп, ого берип, Алдырбас айткан эмей.

— Эмди өскө ой. Эмди кызыннын јазы — деп, Карлагаш араай шымыранды. — Је ол бистин јастың улалтазы.

Карлагаш от јаар көрүп, база нени де санана берди. Санаазына кызынын ла Томуктын уулы, Керейдин, жүгүрижип ойногондоры кирди. Олор экү кичинек ту-жында колдорынан тудужып алып, меести өрө чыгата-тан. Анда олордын ойноор јери — јаан таштын алды. Қорымдап чоккон манакай таштары, шаајын аяктардын оодыктары, чибинин ле тыттын чочогойлары, оок таштар — ончозы олордын ойындары. Экү анда ойногылап, аштайла, түшкүлеп келетен. Балдардын ойноп турган јеринде Карлагаш эки катап болгон. Олордын нак ойногонынан эненин көксине јылу санаа толо бергендий деп билдиретен. «Бу ла балдар чыдайла, јангыс айылдын ичине эш болуп, мындый ла ачык-јарык, на-јылык болуп жүретен болзо, олордын жүрүми кандый ырысту болбос» — деп, тууразынан көрүп, Карлагаш сананатан.

Јас ла Керей анайда јети јашка јетире жүрген. Онон школдо үредү. База ла экү кожо. Оо-боо јетпеген, беш, алты, јети класстарды божоткондор. Јүрүмнин алтамы түрген. Олордын баштамы кичинек школы озо баштап јетијылдык, онон сегисјылдык, учында онјылдык школго көчкөн. Алдындагызы чылап, бу балдар районнын школына барбай, бойынын ла јеринде үренгендер. «Кандый јакшы. Онон өскө бистин балдарыс айылдан ыраак барып үренер. Бежинчи класстың балдары канчыйан» — деп, Томук ла Карлагаш куучындажып туратандар.

Керей ле Јас — эки најы эненин балдары — школдо үренгилеп турарда, түште балдарга көргүзип турган киного жүргүлейтен. Качан он классты божоткон соондо, јангыс та бу экү эмес, је онды божоткон ончо балдар энирде көргүзетен киного жүрүп баштагандар.

— Слер түште ле киного жүрүгер. Балдар јаан улус-

ла кожо не тегин энирде киного барар — деп, бир катап Карлагаш Јаска айдарда, ол бир де кемзинбей айткан:

— Бис эмди јаш эмезис. Он классты божодып салганыс. Эмди бистинг күүнис: түште бе, энирде бе киного барарын бойыс билерис.

Кызынын бу сөстөрн Карлагаштын ичине јарабаганы јарт. Је, түней ле, сананарга база келишкен. Чын да, олордын эмди шаајыннын оодыктарыла ойнобос тужы једип келген. Кайтса да, чыдагылап калган. Колдорынан тудужып алып јүргендерин энези көрбөгөн. Је бооро бир катап кызыла кожо киного јүрерде, озо баштап музыка ойногон. Јииттер онон бу ла Јастый оок балдар колдорынан тудужып алып, бијелеп баштагандар. Јас ла Керей экү бијелеген. Көрөргө дөјакшы. Качан кинодон јангылаарда, Карлагаш Јас ла Керейдин ортозында араай базып јанган. Балдар дезе эки јанынан колтыктагылап алган. Айылга јетире кинонын учурын куучындагылап, Карлагашты үйге кийдирип, бойлоры тышкары артып калгандар.

— Сен тог өткүре түн ортозына јетире баспазан, балам. Кайтса да, сен эм тургуза кичинек — деп, Карлагаш ол ло күнде Јаска айткан.

— Эне — деп, кызы ого јууктай базып айткан, — мен бу ла айылдын эжигинде ле болдым ине. Ыраак бир де алтам этпедим. Мен Керейле ле кожо куучындажып, ары-бери барбадым.

Керейле кожо. Онызы јакшы. Карлагаш кызына ачынбай, бир эмеш отырала, төжөккө јадып, карамтыгып уйуктай берген.

Јас дезе Керейди эске алып, көзин јумуп та алган болзо, уйкузы келбей, бир канча ойгө сананып јатты.

Олор экү бу ла јуукта, экзаменди табыштырып койгон кийинде, аттестатты айылдарына экелип салала, таң ажыра ончо нөкөрлөриле кожо Ай-Кулак деп боочыга чыгып, от одырып, нени куучындашпады деер. Кезик кыстар ла уулдар оттын ла јанында, бир канчазы туура баргылап, узак ойдин бажында ойто отко келгилеп, не ле керегинде куучындашкандар. Керей ле Јас дезе нөкөрлөринең ырада барала, коштой отыргылап, мынан ары кайда үренерин, кем болотонин шүүшкендер.

— Бис бу бийик ажуга јангыс катап чыккан эмезис — Керей куучындаган. — Је бүгүнгн келиш аңылу.

Јас эрке алакаандарыла Керейдин оозын туй тудуп, сүүнчилү айткан:

— Бу бийик ажудаг жаңы ажуларга канайда једип, олорды ажары керегинде куучындажарга.

Ол алаканын Керейдин оозынанг јайладып, нени айдар эмеш деп онын көстөрине чике көргөн.

— Чын, чын, Јас. Бүгүн бис он классты божотконыс бу Ай-Кулактын ажузына амадап чыкканына түгей. Јүк ле онынчыны божотконыс. Алдыста мынанг бийик ажулар бар. Олорго чыгарга жаңыс та амадаар эмес. Үренер, иштеер. Ол ло тушта ажуларды аштыс деп айдарыс.

Керей куучындап отырганча, Јас онын айтканын угуп, јалтырашкан кап-кара көстөрине чике көрүп, анда чанкыр тегериннинг мызылдашкан јылдыстары билер-билдирбес јаркындалып турган деп сананала, Јас сап башка айткан эмей.

— Керей, мен ол ажуларды сенле кожо ажарга јадым. Сен мени кожо аларыг ба?

— Сен, Јас, мениг канадым, күчим болорыг — Керей Јасты байаазынанг тыг бойына јаба кабыра тутканын сеспей калды. — Сен јогынанг мен ол ажуларга, байла, чыгып та болбозым.

Јас Керейдин ог јаагын сыймай тудуп, араай, эрке ле бүдүмчилү айткан:

— Мениг канадым — сен. Сен меге күчтү канат болуп јадыг. Ого коштой... мен...

Јас эрмегин кенерте үзүп ийерде, Керей, чочыган чылап, кайкаган:

— Не коштой?.. Нени айдарга санандыг, айтсаг.

Јас Керейдин көстөрине көрүп ийеле, бойынын көстөрин јумуп, тыныш та тынбай барган. Керей мыны көрүп, јүрегинин согужы тыгып, эриндерин араайынан Јастыг эриндерине јууктаткан. Эриндер табарыжып, бир канча ойгө јайылбаган чечектий ле болгылады. Кемзининг де эриндери ачылбайт. Јас нени де сананбайт. Керей де унчукпайт.

— Сен мени сүүп јадыг ба? — деп, көстөрин ачып, ол тушта Јас Керейдин көстөрине чике көрүп сураган.

Керей ол ло тарыйын карууны јандырбаган. Күлүмзиренип, баштап ла билбес јанынан Јасты окшогон.

— Та... Оны кижиги канайда айдатан?..

Ананг ары уул унчукпай барган. Јас бир эмеш отыра-

ла, бойының сурагына, чике де эмес болзо, је каруу аларга, сураган:

— Сен мени канадым дееринде, мен чала бұтпей жадым, Керей. Уулдар ончозы андый. Оноң кижи жаар көрбөй дө барары кайда. Өскө кыстарла кейтигижип, коркышту тургулаар. Канадым, көстөримнинг чокторы дежер, көрзөн, кайдан, сөстөри куру арткан турар.

Жас Керейди бурулап, каарып айтканын уул билеле, оны база катап бойына жаба тудуп, айткан:

— Бистин бой-бойыбыска күүнибис жаңы башталган. Мынын алдында ол кичинек болгон. Бир жанынан онын жаанап, чечектеп өзөрине өй келишпеген. Школ, үредүчилер. Үредү.

— А меге олор бир де чаптык этпеген. — Жас жөпсинбеген. — Менин күүним улай ла чечектеп, элбеп турган. Сен, Керей, эмеш жастыра айдып жадын ошкош.

— Сенийн чечектеген болзо, менийн жаңы башталган.

— А-а, — деп, Жас бажын Керейдин төжине жөлөй салып, унчуккан.

Керей кыстын чачынын жыдын көксине кийдире тынып, жакшызынып, кыймыктабай отырган.

Жайгы таңнын баштапкы жарык таңдагы ыраактан, күнчыгыштан, билер-билдирбестен көрүнүп башталарда, олор Ай-Кулактан тўжўп жангандар. Олор, анчада ла кыстар, жажыл өлөңнинг ортозыла келгилеп жадарда, суула жүскен ак кууларга тўңей. Уулдар ак чамчалу, кара штанду. Пиджактарын суурала, жарын ажыра салып, кыстарыла кожо келеткендерин көрзө, чын да, эмди олор үренчиктер эмес. Олордын жажы он жетиден он сегис жашка бараткан улус болуп жат.

— Сен тўниле кайда болгон? — деп, Карлагаш кызынан сураган. — Мен сени удабас келер болор деп сакыгам ла сакыгам. Уйуктап калганымды билбей калтырым. Кижи таң атканча мынайда базар ба?

— Бис тўн ортозына жетире школдо болгоныс.

— А таң атканча кайда?

— Таң атканча Ай-Кулактын ажу боочызында.

Карлагаш балазына оноң ары унчукпаган: айса мен жаш эмезим деп база ла энезин бурулаар. Онын ордына оныла көп беришпес деп бойында сананган. «Керейле кожо болзо, алдырбас. Чыдаган сайын оныла кожо болзо, олорго ло жакшы болор. Бой-бойына бұдүмчилү болор» — деп, Карлагаш ол өйдө шўүген болгон.

Томук ол өйдө уулынан база сурап уккан:

— Керей, сен мындый узак кайда болгон?.. Кижитан атканча мынайда базар ба?

— Эне — деп, Керей унчуккан, — мен эмди жаш эме-зим ине.

— Жасла кожо болдың ба? — энези соныркады.

— Опчо балдарла кожо болдым. Эм не?! Кижибалдарла кожо баспайтан ба? Жас слердинг жолоорды өткүрө басты ба?

Уулы ачынып турганы иле болгон. Же Томук чала кыжыктуу сурактарын оного ары бербей барган.

V

Күрөң күсте он классты божоткон балдар город жаар үренгилеп атанган. Керей ле Жас, база үч кире бала, куран айдын түгенеринне жетире эки ле күн артарда айылдан чыккылаган. Автобуска жүк ле арайдан отыргылаган эмей. Үредүге бараткан балдар көп. Же карын шофер жаныс ла городко жетире улусты аларым деген. Жаан улус: «Балдарды, балдарды ал!» — дешкен.

— Бисти үйдешкен адалар автобустунг сакылтазында колдорула жанып артарда, кандый ачымчылу — деп, Жас коштой отырган Керейге үни жажып, айткан.

— Алдырба-ас — Керей кайа көрүп ийеле, токыналу күлүмзиренген. — Городко једип ле келзеес, письмолор бичиңрис.

Чын да, журттан келген балдарды город сүүнчилү уткыган. Мында улус та көп. Олор чек көлзөжип јадар. Бодоорын, бу мында улустын көп нургуны иштебейтен болбой деп. Бош баскылап жүрер. Балдардын көбизин не деер! Аймактардан келген јалан алтай балдардын кыймырашканы кандый! Орто үредүлү национальный школ, педучилище бой-бойынан ыраак эмес. Керейдин кирген зооветтехникумы, Јастын үренер медучилищези — бу ончозы бой-бойына јуук. Јадар да јери јанында. Онын учун Жас ла Керей кунугу јок, бирүзи анда, экинчизи мында. Кем ле јок жүргүлеген. Баштапкы күндерде олор бой-бойлоруна чек јолыгышпаган. Јолыгыжар деп сананза да, өй јок. Үредү, үредү. Ары-бери барза, суранар керек. Сурак јокко барзан, оного онын каруузына турары кайда. Јартаар керек: најыма жүрдим, базарга барып келгем. «Ненинг учун?» — дежер. «Најыга јолыгарга». «Базарга — алама садып јијирге». Керей анайып эки-үч катап, жүзи кызарып келгенче, буттарынын ба-

жын ајыктап турган чылап, санг төмөн көрүп, кулактары кызып, каруу жандырган. Онын ордына ары-бери барбаза, торт. Амыр. Же жаантайын кайдаар да барбай, таныштарына жолукпай кижиге кайдан чыдажатан эди.

— Мен медучилище барып келейин — деп, ол бир күн айылдын ижин эрте бүдүреле, үредүчизин айтты.

— Анда кем? — деп, сары үй кижиге күлүмзиренип, Керейдин удурасураган турза. Керейдин кулактары база ла кызарып, изип баштагандар.

— Анда бистинг жердин кызы бар.

— Кыс бар? — үй кижининг жибүзи там жаанда чыккан. — Ол не кыс? Ого не жолыгарга турган?

— Тегин ле — деп, Керей айда салган.

— Тегин болзо, тегин ле не базар. Үрен, кычыр.

Керейдин кулактары база ла кызып чыккан, же эмди кемзингенинен эмес, байла, ачынганынан. Божотпой туру деп.

Күндөр ээчий күндөр өдүп ле турды. Эбире агаштардын, жыраа, өлөңнүн бүрлери саргарып, жерге какталып баштаган. Же, түнөй ле, Керей ле Жас канайып та жолыгылып болбой турдылар.

Бир күн Керей зооветтехникумнын жанында жаан теректинг төзине туруп алып, учуп түшкөн сары жалбракты тудуп аларга кичеенген. Бир канча жаражынан бичиктердин өзөгине сугуп аларга. Тегин ле. Алдында да, жериинде үренип турарда, база анайда жууп алатан. Кычырган жерлерге салып койзо, ол страницины белен таап алар.

— Бу жалбрактарды не жууп турган? — деп, байаа ла сары үй кижиге, кайдаг да жедип келген, Керейден сураган.

— Тегин ле.

— База ла тегин... Тегин неме болбос. Же бар ол кызыга. Тынг удаба.

Керей ого нени де айтпай, колындагы сары жалбрактарды карманына жүгүрүк бажында салып, жолды санг төмөн жүгүргөн.

Медучилищеге келзе, мында үренчиктердин көбизин. Айдарга да болбос. Ого коштой ончозы кыстар. Уулдар ас эмтир. Ак халатту. «Үренбей жадып, ончолоры канайып врачтын халадын кийгилеп алган» — деп сананды.

— Мында баштапкы курста Жасты айдып ийзегер — деп, ол туштаган бир уулга жакыды.

Томук ол өйдө уулынан база сурап уккан:

— Керей, сен мындый узак кайда болгон?.. Кижитан атканча мынайда базар ба?

— Эне — деп, Керей унчуккан, — мен эмди жаш эме-зим ине.

— Жасла кожо болдың ба? — энези соныркады.

— Ончо балдарла кожо болдым. Эм не?! Кижитан балдарла кожо баспайтан ба? Жас слердинг јолоорды өткүрө басты ба?

Уулы ачынып турганы иле болгон. Је Томук чала кыјыкту сурактарын онон ары бербей барган.

V

Күрөң күсте он классты божоткон балдар город јаар үренгилеп атанган. Керей ле Жас, база үч кире бала, куран айдын түгенерине јетире эки ле күн артарда айылдан чыккылаган. Автобуска јүк ле арайдан отыргылаган эмей. Үредүге бараткан балдар көп. Је карын шофер жаңыс ла городко јетире улусты аларым деген. Јаан улус: «Балдарды, балдарды ал!» — дешкен.

— Бисти үйдешкен адалар автобустын сакултазында колдорула жаңып артарда, кандый ачымчылу — деп, Жас коштой отырган Керейге үни јажып, айткан.

— Алдырба-ас — Керей кайа көрүп ийеле, токыналу күлүмзиренген. — Городко једип ле келзеес, письмолор бичирипс.

Чын да, јурттан келген балдарды город сүүнчилү уткыган. Мында улус та көп. Олор чек көлзөжип јадар. Бодоорын, бу мында улустын көп нургуны иштебейтен болбой деп. Бош баскылап јүрөт. Балдардын көбизин не деер! Аймактардан келген јалан алтай балдардын кыймырашканы кандый! Орто үредүлү национальнй школ, педучилище бой-бойынан ыраак эмес. Керейдин кирген зооветтехникумы, Јастын үренер медучилищези — бу ончозы бой-бойына јуук. Јадар да јери јанында. Онын учун Жас ла Керей кунугу јок, бирүзи анда, экинчизи мында. Кем ле јок жүргүлеген. Баштапкы күндерде олор бой-бойлорына чек јолыгышпаган. Јолыгыжар деп сананза да, өй јок. Үредү, үредү. Ары-бери барза, суранар керек. Сурак јокко барзан, онон онын каруузына турары кайда. Јартаар керек: најыма јүрдим, базарга барып келгем. «Ненин учун?» — дежер. «Најыга јолыгарга». «Базарга — алама садып јиирге». Керей анайып эки-үч катап, јүзи кызарып келгенче, буттарынын ба-

жын ајыктап турган чылап, сан төмөн көрүп, кулактары кызып, каруу жандырган. Онын ордына ары-бери барбаза, торт. Амыр. Же жаантайын кайдаар да барбай, таныштарына жолукпай кижин кайдан чыдажатан эди.

— Мен медучилище барып келейин — деп, ол бир күн айылдын ижин эрте бүдүрөт, үредүчизине айтты.

— Анда кем? — деп, сары үй кижин кўлүмзиренип, Керейдин удура сураган турза. Керейдин кулактары база ла кызарып, изип баштагандар.

— Анда бистин жердин кызы бар.

— Кыс бар? — үй кижинин жылбүзү там жаандап чыккан. — Ол не кыс? Ого не жолыгарга турган?

— Тегин ле — деп, Керей айда салган.

— Тегин болзо, тегин ле не базар. Үрен, кычыр.

Керейдин кулактары база ла кызып чыккан, же эмди кемзингенинен эмес, байла, ачынганынан. Божотпой туру деп.

Күндөр ээчий күндөр өдүп ле турды. Эбире агаштардын, жыраа, өлөннүн бүрлери саргарып, жерге какталып баштаган. Же, түнөй ле, Керей ле Жас канайып та жолыгыжып болбой турдылар.

Бир күн Керей зооветтехникумнын жанында жаан теректин тозине туруп алып, учуп түшкөн сары жалбракты тудуп аларга кичеенген. Бир канча жаражынан бичиктердин өзөгине сугуп аларга. Тегин ле. Алдында да, жеринде үренип турарда, база анайда жууп алатан. Кычырган жерлерге салып койзо, ол страницаны белен таап алар.

— Бу жалбрактарды не жууп турган? — деп, байаа ла сары үй кижин, кайдан да једип келген, Керейден сураган.

— Тегин ле.

— База ла тегин... Тегин неме болбос. Же бар ол кызыга. Тың удаба.

Керей ого нени де айтпай, колындагы сары жалбрактарды карманына жүгүрүк бажында салып, жолды сан төмөн жүгүргөн.

Медучилищеге келзе, мында үренчиктердин көбизин. Айдарга да болбос. Ого коштой ончозы кыстар. Уулдар ас эмтир. Ак халатту. «Үренбей жадып, ончолору канайып врачтын халадын кийгилеп алган» — деп сананды.

— Мында баштапкы курста Жасты айдып ийзегер — деп, ол туштаган бир уулга јакыды.

Јаан удабады. Эжиктин јаагында коридордо турган Керейге Јас једип келди.

— Куда-ай! Бис экү кандый узак тушташпадыс — деп, Јастын көстөринин јажы, байла, сүүнгенинен көрүнип келди. — Бистин уруктор божогон. Бис эмди ле јанарыс. Мен пол јунуп салайын. Қичинек ле арткан. Сен сақып ал — деп айдала, Јас кайра болды.

Качан олор Јастын јаткан туразына келерде, эжиктин јаагында отырған јажы јаан орус үй кижи айтты:

— Јаан удаба. Мында кыстар јадып јат.

— Лок. Мен бичик ле алалзам, ойто јанарым — деп, Керей чыт ла айда салды.

Је Керей айткан сөзин ундып салган ошкош. Јастын кыбына келеле, олор экү узак куучындашкылап отырған. Јас ого јазап алган альбомын көргүсти. Сүрекеј јилбүлү. Келгели бир айга јеткелек. Ол дезе фотолордын альбомын толтыарга једе берген. Кыстар турған да, олор кичеенкеј.

Јас Керейге јаңыс та бойынын эмес, је анайда ок кожо үренип турған баланын альбомын база көргүскен. Сүрекеј солун. «Мен, акыр, база фотолор јууп, альбом јазайтам» — деп, ол ичинде бек сананып алды.

— Кычырзаң да, Керей — Јас энезинен алған письмозын јайа тудуп, Керейге берди.

Уул письмоны түрген-түкеј кычырып ийди. Учы јаар мындый сөстөр бар эмтир: «Сен, Јас, јакшы ла үрен. Качылардын сөзинен чыкпа. Ого коштой кичеенип жүр. Сен кыс, онын учун ајарыңкај, ару-чек жүр. Кеп-кийимин ару тут. Ол анда Керейге база јолыгып тур. Кийимин-эжин, бош ой бол турза, јунуп бер. Бой-бойыгар көрүжип, андышпай, јакшы жүрүгер. Бис мында кем јок. Томук база. Эм тургуза су-кадык. Бис учун санааркабагар. Энең».

Керей бу сөстөрдн кычырып, сүүнгени коркыш. Канайтса да, Јастын энези ол керегинде база сананып, јылу сөстөр бичиген.

— Энең бичийт пе? — деп, Јас сурады.

— Эйе, бичиген.

— Берзен. Јажыт јок болзо — Јас соныркады.

— Ме, ме — Керей төш карманынан письмо кодорып, кыска берип, күлүмзиренди.

— Сүрекеј — деп, Јас айдат. — Меге эзен јетирген туру нс. А сен не удаган? Јетирбей.

— А бисти городко бу ӱйгө жетире божотпой јат — деп, уул актанды. — Ӱрен ле ӱрен. Чек кижинин санаа-зы карагуйлаар. Јанар да кӱӱним келет.

— Менин база. — Јас унчуккан.

Јаңыс олор экӱ де эмес, је баштапкы јыл ӱренип келген ӱскӱ дӱ балдар андый болтыр.

— Је бис улай ла туштажып турзабыс, санаага јенил болор — деп, Јас Керейди ӱдежип, айтты.

— О-о, сен не? Удабас дейле, энирге жетире кыстарда болдыг — деп, эжиктин јанында отырған ӱй кижі Керейге унчукты. — Анайда јарабас. Јарабас.

Је мындый сӱӱнчилӱ, јакшынак туштажу Керей ле Јастыг ортозында јаантайын да болбозо, је тӱней ле, эки-ӱч јылдын туркунына ас эмес болгон.

Керейди ӱредӱчи де тыг, кездеде тутпас боло берген. Барайын ла дезе, јӱре ле берер. Кайдаар барып јадын, кемге деп, кем де сурабас. Керейге ол канайып јарабас деер. Баштапкы ӱйлӱргӱ кӱрӱ, мыны тен бош дебей. Јасла экӱ киного до, кандый бир ойын-концертке де јӱрӱп турары кайда? Бош ӱйлӱр кайда барзын.

Јайгыда, каникулдын ӱйлӱринде, олор јеринде улай ла туштажып турбай. Анчада ла энирлер сайын. Тӱште колхозтыг јалаг ижинде. Кӱнӱг ле сайын ӱлӱн-чӱп. Анайып, келер сары кӱске жетире. А Керей ле Јас эки башка звенодо. Је энирлер сайын клубта кинодо эмесе танцаларда. Анайып јай ӱдӱр. Оног ойто ло ӱредӱ.

* * *

Керей мал эмдеечининг ӱредӱзине эки јылдаг ажыра ӱренген. Јас дезе эмеш кӱп. «Јылдардын ӱткӱнин де сеспей калдым» — деп, ӱредӱзин божодоло, јанып келген Керей Јаска куучындаган. Јерине келип, Керей озо иштей берген. Оног Јас келген. Јас дезе — медишчи.

— Сенин ижин карын эмеш токыналу. — Јас Керейге, иштеп чыккалы јаан удабай, куучындаган. — Менин ижим не, тӱни-тӱжи болордон маат јок. Бу ла јуукта тӱннин ӱч чазында кижі тыг оорыган деп элчи келген. Баргам. Бу ла јуукта таңары јуук кижі келген. «Тыг оорыган. Изӱзи јаан. Тӱртӱн градус» — эжиктен ле кйрип јада, јартаган. Ары-бери јӱгӱрни, шофер таап, оны аймактыг больницазына апарарга келишкен.

— Андый ишти бойыг талдап алган — деп, јинт уул кыска каруу берген. — Эмди не? Ол ло божогон.

— Иштеерим... Иш меге жарап жат — деп, Жас айткан.

— Менин де ижим меге жарап жат — Керей ижи керегинде оморкогонду айда салган.

Экү анайда куучындажып, айылдары жаар эки башка жангылаган.

Эзининг араай согужына эбире агаштын жалбрак-бүрлери билер-билдирбезинен ле кыймыктажып турды. Күннинг айазына эбире ончозы сүүнчилү: киж, мал-аш, ан-куш.

VI

Жас ла Керей бой-бойлорынын колдорынан тудуныжып алып, журттын ортозыла бир кезек ойгө унчугушпай базып отыргылады. Олордын колдорынын жылузы кажызына ла иле. Бирде бой-бойлорына эрке көрүжип, күлүмзиренгилеп ийгилейт. Керей бу ойдо эркезинин колын эмеш тыгыда тудуп ийгенде, Жас дезе онын көзине чике көрүп, бажын ол жаар энгилтип ийет.

Тенери аяс та болзо, же каа-жаа булуттан ол бүрүнкүйин тартынып, бу ла эки ииттин куучынын бастыра жылдыстарга угустырбаска тургандый болды. Же эки ииттин куучыны ыраак олорго угулбаза да, бу ла журттын улузына угулып тургандый. Журтта ийт те үрбейт. Ончозы тынданышта неме ошкош. Же кандый да тымык болзо, Керей ле Жастын эрке ле бой-бойлорына кару куучыны жагыс ла олорго иле. Олорго жарт.

— Керей, — Жас онын адын чала тыгыда адады, — сен не деп бодоп турун, сенин күүнунг менен жанза, нени эдер эдинг?.. Чынын ла айтсан.

Керей кезек ойгө унчукпай баратты. Онон Жаска энчейди:

— Нени сен айттын?

— Сен мени укпай бараткан турун не — Жас тарынган кеберлү унчукты. — Мен тегин ле... куучындап, калырап бараткан кижн эмтирим.

— Жок, жок, Жас. Мен угуп баратпай. Сенен өскө мен кемнин куучынын угатам — Керей жастыра сөстөр айтканын жагы сести. — Жаманымды ташта, Жас... Бис экү мындый ла кичинек немеге тарынып турзабыс, бисте онду куучын да болбос.

— Айдарда жүрүмис андый ок кунукчылду болор — Жас ачымчылу айтты.

— Алан көндөлөн ачынба, Јас. Бу куучын эмес.

— Јок, куучын. — Јастын тамагында не де туура туура бергендий боло берди. — Куучын.

— Чын, куучын. Је мында тарынгадый неме јок. Мен сен ле керегинде сананып бараткан кижн, байла, јулка угуп калгам.

Јас, төмөн көрүп бараткан кижн, бажын көдүрүп, Керейге ајарды. Керей база Јаска көрди.

— Мен, билерин бе, Јас — Керей он колыла онын колтыгынан алып, јылу, эрке үниле унчукты. — Бис экү уулду эмеze кысту болзобыс, кандый улус болорысты сананып ийгем болгом.

— Је кандый улус болорысты озолодо билдин? — Јастын тарынганы чала чечиле берди. Ол Керейдин көзине чике көрди. Керей база. Карануй да болзо, кажызы ла бой-бойларынын көстөрнин чокторына чике көргүлөп тургандый билдирди.

— Озо баштап бистин той болор. Онон, кудай јайаза, балдар барар. Эң озо үчү, онон төртү... Кем билер. Је... улустын айдыжыла болзо, јангыс бала јокко түңей. Эки бала бир бала, үч болзо, экиге... Беш бала төрткө түңей.

— Је онон не? — Јас ондобогон болгодый.

— Не де эмес... Мынча кире балдарлу болзобыс, кандый улус болгойыс не? — Керей тенгери јаар көрүп, көзүн јумган айасту, айтты. — Канча да кире балдар болзо, кижинин күүни не јанатан. Қарын ырысту болор. Балдар — кижинин ырызы. Олор јокко кунукчыл. Ырыста толо эмес болор болбос по?

Јас онын бир де сөзүн божотпоско, ол не учурлу айдылганын биліп аларга кичеенет. Андый да болзо, ол бойынын берген сурагынын каруузын јартап аларга сананат. Је керде-марда балдар јок болзо, айдарда ырыста јок. Бу шүүлтени Керей чокым сананганы јарт. Јүрүм кунукчылду өдөр. Кижинин күүни соор. Бой-бойына соок көрүжер, куучын кыјыранду болор. Онду эрмек те болбос. Онын учун Јас Керейге берген сурагынын каруузын чике угарга болуп, сурады:

— Керей, је балдар јок болгоны ырысту јуртаарынын буудагы ба, айса күүн соогонынын шылтагы ба?.. Мен ол керегинде сенен шүүлте угарга сурак бердим не.

Керей бу суракты Јастаң, чынынча айтса, сақыбаган. Је онын каруузын түңей ле ого јандыраp керек. Айса ол

каруу кыска жарабас. Оны оңон артык тарындырар. Экүнинг ортодо ачыныштын башталганы ол болор. Ыраштын шылтагы мынан ла башталар. Кайтса да каруу чокым, жарт болор керек. Керей оны анайда оңдоп, сол колыла чачын кайра сыймай согуп, Јас јаар көрүп, эмеш күлүмзиренип айтты.

— Сен берген сурагына база сөстөр кожуп ийдинг ошкош. Бу суракка кижин канайда каруу берер. Ого карууны жүрүм бойы берип жат. Је андый да болзо, балдар јок болгоны кижининг күүни кижиденг јанганы эмес. Бу өйдө, байла, эмеген-өбөтөн улус ол сурак ак-чек күүннле бойлоры шүүп жат. Ырыс, байла, сүрекей јаан неме. Ол көп-көп сурактарданг камаанду... Је сен бу керектег јалтанба. Чочыба.

Олор экү куучындажа-куучындажа, Томуктын айлынын јанына једип келдилер. Томуктын содон айлы карануйда чала боро өңдү көрүнөт. Тура дезе айылдын кийин јанында. Онын јабынтызы база ла борозымак өңдү көрүнөт: шифрдин өңи тегин де боро неме, тегерининг чаңкырына иле боророт. Анда-мында булуттар билдир-безинег ле јылып турганы, јерден болгой, бийикте де эзин-салкын јогын керелейт.

— Јок, менин күүним сенен качан да јанбас — Керей Јасты кучактай сокты. — Сен ого ижен. Бистин агару күүнис, кичинек те болзо, бу ла тегериде турган булуттар чылап, онын чаңкырын, јаркынын качан да бөктөбөс. Ого ижен, Јас, ижен.

— Иженип јадым — Јас Керейдин төжине там кызынды. — Ырыска јаантайын иженер керек.

Олор бир эмеш өйгө унчугушпай, кучактажып алган, айылдаш кижининг чеденнинг толыгында араай јайканыжып турдылар. Клубта энгир ойын божогоны тапту ла узай берген, је јииттердинг бой-бойынан айрылыжар күүни келбейт. Јан деп Јаска Керей де айтпайт. Керейди болор, эртен иш деп Јас та сурабайт. Олорго мынайда бу тымыкта карануй түнде турарга јакшы.

Бу ла јуукта олор экү эне-адалары керегинде база куучын өткүргендер. Олор бу јиит тужында, адалары јок, эмди јаштары јаандап калган энелериле арткылап калган. Улустын жүрүмннде андый учуралдар ас эмес. Колыш-телиш. Бирүзининг адазы бар, экинчизининг — энези. Кезигининг кемзи де јок. Онын учун бүгүн айылдарына јанардан озо Керейдинг айтканы мындый болды.

— Энелерис терен уйкуда да болзо, айылдарыста тўнгей ле сагыгылап јат.

— Кичинек ле ойгоно соксо, олор бис керегинде сананып јат — Јас Керейдин эриндерин, ус сабарла комыс тарткан чылап, эки-ўч катап őr-төмөн чийе тартты.

— Је тўн ортозы боло берди. Эртен бисти иш сақып јат. Бу тўннинг баштапкы јарымы биске берилген — деп, Јас учында айтты.

— Удабас ол биске бўткўлинче берилер — јанар алдында Керей сўўнип, Јастын кулагына шымыранды.

VII

Карлагаш эрте турган. Кол-буды амырап калганы иле: тизелери ачыбайт, оорыбайт. Эди-каны јеп-јенил. Көстөри де тын сагыттыбаган.

Отты камызала, бир канза тагкы тартты. Тагнын јарыгы эжиктин бажынан иле јарып келеткени билдирет. Је айылдын ичинде карануй. Карлагаш тўндўк јаар көрзө, тегерининг чагкыры оттын ыжына чала борорып ла көрўнди. «Эмди де тўн бе бу?» — деп ичинде сананала, кискезине көрди. Онызы орыннын ла ўстинде тегериктене јадып алган, уйкуда.

Тагкылайла, канзазын очокко кагала, оттын јанына салып, тышкары чыкты. Јарып келеткен таг онынг көзин кылбыктырып ийгендий бодолды. Ол чеденнин јаны јаар базып, уйынын амыр јатканын көрўп, ојто айлы јаар басты. Онынг базыдынан кандый да табыш угулбайт, јангыс ла катап таман шылырт эдип калганы онынг бойына да билдире берди. «Канайда сўўртеле берди бу» — деп, ичине јаратпады.

— Канайып эрте туруп келдин, Јас? — деп, эжиктен кирип келеле, Карлагаш кызынан сурады.

— Уйку јеткенде, не эрте турбас — деп, кызы каруу јандырды. — Уй саар керек. Бўгўн иш көп.

— Саа, саа, балам. Уй мында эмир.

Јас кийинип алып, тўрген-тўкей јунунып, көнөктў тышкары чыкты. Куштардын ўни јангыланып, јангы кўн оны сўўнчилў, кандый да ачык-јарык уткыгандый бодолды. Такаалар потпыштаг чыгала, јер сайын баскылап, јемзегилеп јўргени јердин јарыганын элден озо керелейт. Јас уйларды каа-јаа ла саайтан. Ол анчада ла энези ары-бери каа-јаа јўре берзе, айылда ончо ишти

иштеп, ээленип јадатан. Бүгүн энези айлында. Ого коштой ол бойын бүгүн јеп-јенгил болуп калганын сескен. Андый јенгилтелерди Карлагаш алдында да сессе, је јан удабай ла эди-каны ойто сыстажып, караннаг оорый беретен. Ол тушта Јасты, айылда болзо, энези ненинени эдип ийзин деп айбылап ийетен. Је бүгүн Јас бойы кандый да айбы јокко эрте туруп, уй саарга күүнзеген. «Јакшы, јакшы» — энези сананды.

Карлагаш чайды чүрче азып алган эмтир. Јас сүтти сепараторло толгоп, каймактан чайга урарын башка бөлип, артканын каймакту јаан көнөккө уруп койды.

— Эне, каймакты јаскап, сарју кайылтар ой јеткен ошкош — деп, ол јардак үниле энезине айтты. Энези кызынын айтканын чын оңдоп, унчукты:

— Эйе, бу ла күндерде мен јаскап, кайылтып саларым. Мен бойым кайылтарым. Сен керегинди ле эт... Кече кино болды ба? — ненин де учун Карлагаш соныркады.

Карлагаш кызынын кайда болуп турганын јаантайып билип аларга бир кезек өйдө сурап ийетени бар. Кызы онын сурагына тын ачынбайтан.

— Клубта ойын болгон. Кино бүгүн болор ошкош.

— А-а — деп, энези унчукты.

Экү чайлап отыарда, күннин баштапкы чогы суунын ол јанында бийик туулардын баштарына чарчап чыкты.

— А бу Керей кайда?.. Айла айлында ба? Јуук күндерде чек көрбөдим — деп, Карлагаш јилбиркеди. Чынынча айтса, ол оны башкүн ле айлында јүргенин эки көзиле чокым көргөн.

— А мында болбой — деп, Јас билбеечи болуп, энезине айтты.

— Малдын эмчизи кижии кайда ла турлуларда жүрүп турган не ол — Карлагаш шүүлте этти. — Сен бүгүн кайда болорын?

Јас ишке белетенип, кийинип турганын энези көрүп, јилбиркеген. Энези, айса болзо, ол керегинде сурабас та эди, је Јас каа-јаада ары-бери ырада эмезе аймактын төс јерине барарга турза, ангылу кийимин кийетен. Буттарына чоңчойы чичке ле узун күрен өңдү туфля, јенгил, эдектери эзин-кейге јайылып турар чоокыр платье, онын үстине чанкыр кофта катанатан. Колдорына дезе јаан эмес күрен сумка алатан.

— Аймакка барып келейин деп. Эмдер алар керек —
Јас каруун берди. — Не-не керек пе?

— Јок, јок, балам. Тегин сурап турбай. Керегине киж
и кайдöөн лö барып келбей а. «Акыр, öскö уулла кожо
бараткан болбозын. Оны чокымдап алар керек. Керей
болзо, јакшы» — деп, ичинде шүүй сокты. — Је бозулар-
ды, уйларды мен бойым айдап салайын — энези отырған
јеринен öндöйип турды.

Карлагаш уйларын уй кабыраачыга айдап, табышты-
рала, бозуларын автобустын токтоп турған јердин ары
јанында тöнгö айдап саларга сананды. «Удабас авто-
бус келер. Мен дезе тöгнөн Керей аймакка барып јат-
канын көрүп ийбейим» — деп, Карлагаштын эриндери
кыймыкташты.

Қачан күн јуртка тийип тўжерде, јаан эмес кызыл
өндү автобус үстинен төмөн, эбирткиштен чыга конуп,
улус турған јерге једип келдп. Карлагаш канча катап
кайа көргөн лö болгон: Керей автобус сақылтазында јок.
Қачан автобус тура тўжерде, канча ла бар улус ийди-
жип, ончозы киргилей берген.

Карлагаш, бозуларды төгннің бажына чыгарбай, ой-
то öзök јаар түшти. Автобус сақылтазынын јанынча
өдүп отырза, таштын үстинде кем де танкылап отырды.
Карлагаш оны танып аларга, боромтык көстөриле ајык-
тай берди. Је ол киж и ого ајару этпейт. Туура ла көрүп
алған. «Қиж и таныбас эм кемизи бу» — Карлагаштын
эриндери шымыранып, билер-билдирбезинен селен-
дешти.

Танкы ыжын быркыраткан кижиге јууктап келеле,
«хм, хм» деп қарғанак эки-үч катап јөдүлдеп ийерде,
байаа киж и кайа көрди — Томук. Карлагаштын јилбүзи
көдүрилди. «Бу не мында соксойо отыра берген боло-
тон?» — деп сананала, өдүгинин кончынан канза ко-
дорып, танкы азып, Томукка берип, соныркады:

— Не, аймакка барарга автобустаң оройтыдың ба?

— Јок, Керейле кожо келеле, бого артып калып, амы-
рап отырым.

— Керей база бойының керегине барған ба? — Кар-
лагаштын ичи ненин де учун чым эдип калды. Онын
санаазыла болзо, Керей ле Јас кожо јүрүй, бойларынын
керектерин јаба бүдүрип турғаны јакшы. «Андый ла бол-
зын, балдарым» — ичинде шымыранды.

— Керей керегине ле барған киж и болбой. Сураба-

дым. Тал-түште ле једин келерим деген эди — Томук такпа унчукты. Ол Јас айлында ба, јок по болгонын сурап угарга сананала, је токтодынып калды.

— Јас база аймакка барган. Эм-том аларга, — Карлагаш јобош үниле чала сүүнчилү ле оморкогонду айда салганын бойы да сеспей калды. Ол Томуктын калганчы жылдарда олор экүнинг балдары кожо жүргенине ачынып жүретенин бу өйдө чек ундып салган.

Томук, токыналу отырған кижн, Карлагаштын айтканына тарына бергенднй, тыртас эднп калды. Керек дезе чынгырып ийерге сананган. Је ол күүннн көксиндегн кентынган тыныжыла јапсыра базып, токтодынып алды. Карлагаштын аскан кангазын түрген-түрген тартып, онон онын когын өдүгнннн бажына кагып, таңкы тыгып, күүдүреле, кайра бердн. Карлагаш нөкөриннн аскан таңкызын, суузын кандырып, тарта бердн.

— Аптобуска Јастын ла отырғанын көрбөгөн эднм — чала чочып, Томук унчукты. — Сеге анайда айткан бе-ди?.. Бойынын ла ижине барган болбой ол.

— Эм тургуза кулагым јакшы ла угуп турган эдн. Канайып јастыра уктым эмеш... Јок, јок. Аймакка барарым деген — Карлагаш алаңзыган санаазын, таңкынын жыла кожо кейге чыгара тынып ийген чнлеп, бүдүмчилү айтты.

Олор экү анайда ла куучындажып отырарда, көп-көп машиналар күүлеп өткөн. Олордын көдүрген тоозыны кейге јайылып чыгала, бийикте тарап-таркап, јоголып калат. Бир ле бөлүгн јерге сайап-таркап, ојто түжет.

Јастын автобуска отырғанын экн эне, чын, көрбөгөн. Карлагаш Керейднн келнп отыарын көрөргө кн-чеген. Қызы керегннде сананбаган да. Ол айдыш јок отыар учурлу. Је Керейдн көрбөй калғаны, байла, улус көп болгонынан улам боло берген. Томук дезе аймакка, айса болзо, Јас барып јаткан болор бо деп чоқымдап аларга уулыла кожо автобустын сақылтазына келген. Јас бараткан болзо, келер өйлөрдө оны Керейле тын ла јууктатнас эп-арга табары керегннде шүүген. Је Јас бого келбегенннн улам. Томук јаан јалбак таштын кырына отырып, јеннл тынып, таңкылай берген. Бу өйдө ого Карлагаштын базып келгени ол болгон.

Је экн эне Јастын автобуска отырала, аймак јаар ол ло Керейле кожо жүре бергеннн сеспей калғанында төгүн јок. Не дезе Јас кийннп, айлынан чыгала, медпункка

келип, кечеги белетеп салган чаазындарын алала, автобус келетен жолго чыккан. Сакылтага жеткелекте, автобус бурулчыктын ары жанына жаба жеткен. Кол кодүрөрдө, ол токтой түжүп, кысты алала, оноң сакылтада турган ончо улусты жууп, аймак жаар шунуй берген.

Карлагаш ла Томук бир эмеш танкылап, куучындашкан. Оноң Карлагаш өзөк жаар белин жүктенип алып, жанып ийди. «Бу мен Жасты аймак жаар барарга туру дөзем... же ол бойы анайда айткан... Айса не-не боло берип, барбай, артып калды эмеш пе?» — Карлагаш ичинде ле шымыранып, айлына једип келди.

Машиналар күүлөп, ары-берн өдүжет. Томук та отырган јеринен туруп, келтей колын белине салып, он колында тайакту база төңди төмөн түжүп, айлы жаар басты. Күн там өксөп келетти. Јылу күн болгодый.

VIII

Керей ле Јас автобуста јолыгып, аймакка јетире бут кырына ла јеткилеген.

Јас озо до баштап төс аптекага келип, керектү эмтомды алала, бичиктер садар магазинге келген.

Олор экү мында јолыгар болгон. Јас келзе, Керей бир канча бичиктер садып алтыр. Ол тоодо Есениннин үлгерлеринин жуунтызы, «Арина». Јас ол бичиктерден база аларга сананган, је Керей токтодып, күлүмзиренген.

— Бис артык книгаларды кайдарыс. Олор јангыс јерде болор. Сен бирүзин кычырып турзан, мен өскөзин.

Јас база јараштыра күлүмзиренип, өскө улуска билдирбезинен Керейдин колын чымчып ийди.

— Је Есениннин үлгерлик жуунтызын кыйалта јок алатам. Керек дөзе эки бичик. Эң жуук јерлештерге де сыйлап берзе, кандый сүгүнчи болбос.

Қачан Јас эки бичикти садып аларда, Керей айтты:

— Айдарда бисте үч боло берди бе?

Кыс сүүнип:

— Уч, үч... Је эмди не, јанарга автобус сакыйтаныспа?

— Иштең ле айрылар күünün јок эмтир. — Керей каткырынып, магазиннин эжигин ачып, Жасты озо бөжөдөп, айтты. — Мен бодозом, энјирде јанеерер арга бар.

— А кандый арга, јажыт эмес болзо, айтсан, айса болзо, јөпсинерим.

дым. Тал-түште ле једип келерим деген эди — Томук такпа унчукты. Ол Јас айлында ба, јок по болгонын сурап угарга сананала, је токтодынып калды.

— Јас база аймакка барган. Эм-том аларга, — Карлагаш јобош үниле чала сүүнчилү ле оморкогонду айда салганын бойы да сеспей калды. Ол Томуктын калганчы жылдарда олор экүнинг балдары кожо жүргенне ачынып жүретенин бу өйдө чек ундып салган.

Томук, токыналу отырган кижн, Карлагаштын айтканына тарына бергендii, тыртас эдип калды. Керек дезе чынгырып ийерге сананган. Је ол күүннн көксиндеги кен тынган тыныжыла јапсыра базып, токтодынып алды. Карлагаштын аскан канзазын түрген-түрген тартып, оноң онын когын өдүгнннн бажына кагып, таңкы тыгып, күйдүреле, кайра берди. Карлагаш нөкөрнннн аскан таңкызын, суузын кандырып, тарта берди.

— Автобука Јастын ла отырганын көрбөгөн эдим — чала чочып, Томук унчукты. — Сеге анайда айткан бе-ди?.. Бойынын ла ижине барган болбой ол.

— Эм тургуза кулагым јакшы ла угуп турган эди. Қанайып јастыра уктым эмеш... Јок, јок. Аймакка барарым деген — Карлагаш алаңзыган санаазын, таңкынын ыжыла кожо кейге чыгара тынып ийген чилеп, бүдүмчилү айтты.

Олор экү анайда ла куучындажып отырарда, көп-көп машиналар күүлеп өткөн. Олордын көдүрген тоозыны кейге јайылып чыгала, бийикте тарап-таркап, јоголып калат. Бир ле бөлүгн јерге сайап-таркап, ойто түжет.

Јастын автобука отырганын эки эне, чын, көрбөгөн. Карлагаш Керейдин келип отыарын көрөргө кичееген. Кызы керегинде сананбаган да. Ол айдыш јок отыарар учурлу. Је Керейди көрбөй калганы, байла, улус көп болгонынан улам боло берген. Томук дезе аймакка, айса болзо, Јас барып јаткан болор бо деп чокымдап аларга уулыла кожо автобустын сакылтазына келген. Јас бараткан болзо, келер өйлөрдө оны Керейле тын ла јууктатпас эп-арга табары керегинде шүүген. Је Јас бого келбегенинен улам. Томук јаан јалбак таштын кырына отырып, јенил тынып, таңкылай берген. Бу өйдө ого Карлагаштын базып келгени ол болгон.

Је эки эне Јастын автобука отырала, аймак јаар ол ло Керейле кожо жүре бергенин сеспей калганында төгүн јок. Не дезе Јас кийинип, айлынан чыгала, медпункка

келип, кечеги белетеп салган чаазындарын алала, автобус келетен жолго чыккан. Сакылтага жеткелекте, автобус бурулчыктын ары жанына жаба жеткен. Кол көдүрөрдө, ол токтой түжүп, кысты алала, онон сакылтада турган ончо улусты жууп, аймак жаар шунуй берген.

Карлагаш ла Томук бир эмеш танкылап, куучындашкан. Онон Карлагаш өзөк жаар белни жүктөнип алып, жанып ийди. «Бу мен Жасты аймак жаар барарга туру дөзем... же ол бойы анайда айткан... Айса не-не боло берип, барбай, артып калды эмеш пе?» — Карлагаш ичинде ле шымыранып, айлына једип келди.

Машиналар күүлөп, ары-берп өдүжөт. Томук та отырган јеринен туруп, келтей колын белине салып, он колында тайакту база төндү төмөн түжүп, айлы жаар басты. Күн там өксөп келетти. Жылу күн болгодый.

VIII

Керей ле Јас автобуста јолыгып, аймакка јетире бут кырына ла јеткилеген.

Јас озо ло баштап төс аптекага келип, керектү эмтомды алала, бичиктер садар магазинге келген.

Олор экү мында јолыгар болгон. Јас келзе, Керей бир канча бичиктер садып алтыр. Ол тоодо Есениннин үлгерлеринин жуунтызы, «Арина». Јас ол бичиктерден база аларга сананган, же Керей токтодып, күлүмзиренген.

— Бис артык книгаларды кайдарыс. Олор јангыс јерде болор. Сен бирүзин кычырып турзан, мен өскөзин.

Јас база јараштыра күлүмзиренип, өскө улуска билдирбезинен Керейдин колын чымчып ийди.

— Же Есениннин үлгерлик жуунтызын кыйалта јок алатам. Керек дөзе эки бичик. Эң жуук јерлештерге де сыйлап берзе, кандый сүгүнчи болбос.

Качан Јас эки бичикти садып аларда, Керей айтты:

— Айдарда бисте үч боло берди бе?

Кыс сүүнип:

— Уч, үч... Же эмди не, јанарга автобус сакыйтаныс па?

— Иштег ле айрылар күүнин јок эмтир. — Керей каткырынып, магазиннин эжигин ачып, Јасты озо бөжөдүп, айтты. — Мен бодозом, энгирде јанеерер арга бар.

— А кандый арга, јажыт эмес болзо, айтсан, айса болзо, јөпсинерим.

Јастын бу сөстөри Керейге сүрекей жуук угулды. Кыстын жөпсинер күүни бар болгонун билип, озо баштап ажанып алар, онон жеңил жорыкту машина келзе, агашташтын аразы жаар амырап барары керегинде жөп чыгарды. Јас мындый жөпкө кирбей, иштин ойинде канайып жырғап жүретен деерде, Керей мындый учурал, айса болзо, олордын жүрүминде болбос деп сурап турарда, учында «је» деген.

Олор экү ажанып алала, катап ла бичиктер садар магазиннин жанына келдилер. Јаан удабай, «Москвич» једип келди. Онон узун сынду јиит уул чыгып, олор экүге жууктай базып, күлүмзиренип, бажын эңилтип, Јасла эзендешти.

Машинада отырған кыс чыкпады.

— Бу менле кожо городто үренген — деп, Керей Јаска айдып, уулла таныштырды. Јас база бажын эңилтип јакшылашкан соңында, Керей айтты:

— Је, барарыс па, Сайлан?

— Мен белен. Слер кандый?

— Бис база белен.

— Је, отырыгар... Кайдаар? Талду-Белге?

— Талду-Белден аймактын төс журты, алакандагы сырға чылап, ончозы көрүнип јадар — Керей кокырлаган айасту каткырды.

«Москвич» тракт јолдон чыгала, јаан кара јолго кнрип, кају өрө ууланды. Сайланла кожо отырған кыс эзендешкеннин кийинде, Керейден де, Јастан да эрмек сурабады. Ол каа-јаа ла Сайланга та нени де айтканы кийинде отырған эки кижиге јарт угулбайт.

Олор төс өзөктөн айрыланып чыккан кобылардын бирүзин талдап, машинадан чыккылады. Эзин билер-билдирбес согот. Ыраак јок јыраалардан ла өзөкти төмөн агып түшкен кичинек кожого суучакты бүркей өскөн талдардан жүзүн-јүүр куштардын үни үзүги јок јангыланат. Кайда да таленконун төмөн састу јерде, талтардын үндери кезек-кезек өйлөрдө угулат. Кей јаш өлөннин, кезикте кандый да чечектердин јыдыла јытанат.

— Бу јер јараар ба? — Сайлан он колын ичкери чөйип, Керей ле Јаска баштанды.

— Јараар! — Керей сүүнди. — Мынан артык јерди кайдатан.

— Сен мында болгон болбойын? — Јас сурады.

— Былтыр. Бу ла Сайланла кожо. Удабас Сайлан той эдип јат... Көрдинг бе ол коштой отырған кысты? — Қалғанчы эрмектерин Керей араай шымыранып айтты. Јас бажын кекиди: ондогон.

Сайлан машинаның кийин јанынан јаан кап чыгарып, онон клеенка алып, кыска өлөннің үстине јайа салды. Қызы дезе машинадан чыкпай, күскүден көрүнп, кабагын, кирбигин јазап отырды. Качан Сайлан аш-курсакты јайуга јайа салған соңында, кызы машинадан чыгып келди. Ол Сайланнан жарым карыш кирезине кыска сынду, кабаккыр, көстөри јаан кыс болтыр. Қийгени джинс штан. Чоокыр чамчаның эдегин штанга эптү этире сугуп алған. Чачы чала күргүл-сары.

Качан ол јайуның јанына базып келерде, Сайлан Керей ле Јасты кычырды.

— Келип отырығар! Аш-тус белен.

Отырза, кийим јаш өлөннің јулугына будукталбазын деп, Сайлан јайуны эбире боро өңдү кийис туулак јайып ийtir.

— Бу Карагыс — деп, Сайлан эки јинтти кызыла таныштырды. — А бу Керей. А кыстың адын эм тургуза билбезим. Таныштыр, Керей — деди.

— Јас — деп, Керей айдала, күлүмзиренип ийди.

Јастың чырайы ненин де учун кысқылтым өңдү боло бергенін ончолоры сескилеп ийди ошкош. Эки кысты уулдар бир аай коштой отырғыстылар. Бойлоры дезе чала јабыстай, ичкери алдында.

Јайуның үстінде: малдың кайнатқан эди, быштак, курут, калаш, балык, термостон урган сүттү чай — ончозы белен.

— Је, ачудан амзап ийектер. Бу амыраш ол јогынан база болбос — Сайлан чөбөчөйін өрө көдүрди. — Танышканы учун!

— Танышканыс учун! — Керей тың эмес, тон араай эмес айтты.

Эки уул, чын да, чөбөчөйлөрин эместен ууртадылар. Эки кыс чөбөчөйлөргө эриндерин ле тийдиреле, ойто тургускылап койдылар.

— Э-э, јарабас, јарабас — Сайлан јаратпады. — Слер кичинек те амзабас кайткан улус. Ууртағар, ууртағар.

Ол эки кыска чөбөчөйлөрдн катап ла тургусты. Је олар катап ла эриндерин чыктап, ойто тургускылап кой-

Јастын бу сөстөри Керейге сүрекей жуук угулды. Кыстын жөпсинер күүни бар болгону билип, озо баштап ажанып алар, оноң жеңил жорыкту машина келзе, ага-таштын аразы жаар амырап барары керегинде жөп чыгарды. Јас мындый жөпкө кирбей, иштин ойинде канайып жыргап жүретен деерде, Керей мындый учурал, айса болзо, омордын жүрүминде болбос деп сурап турарда, учында «је» деген.

Омор экү ажанып алала, катап ла бичиктер садар магазинниң јанына келдилер. Јаан удабай, «Москвич» једип келди. Оноң узун сынду јнит уул чыгып, омор экүге жууктай базып, күлүмзиренип, бажын эңилтип, Јасла эзендешти.

Машинада отырган кыс чыкпады.

— Бу менле кожо городто үренген — деп, Керей Јаска айдып, уулла таныштырды. Јас база бажын эңилтип јакшылашкан соңында, Керей айтты:

— Је, барарыс па, Сайлан?

— Мен белен. Слер кандый?

— Бис база белен.

— Је, отырыгар... Кайдаар? Талду-Белге?

— Талду-Белден аймактын төс журты, алакандагы сырға чылап, ончозы көрүнип јадар — Керей коқырлаган айасту каткырды.

«Москвич» тракт јолдон чыгала, јаан кара јолго кирип, кају өрө ууланды. Сайланла кожо отырган кыс эзендешкенниң кийинде, Керейден де, Јастан да эрмек сурабады. Ол каа-јаа ла Сайланга та нени де айтканы кийинде отырган эки кижиге јарт угулбайт.

Омор төс өзөктөн айрыланып чыккан кобылардын бирүзин талдап, машинадан чыккылады. Эзин билер-билдирбес согот. Ыраак јок жыраалардан ла өзөкти төмөн агып түшкен кичинек кожого суучакты бүркей өскөн талдардан жүзүн-јүүр куштардын үни үзүги јок јангыланат. Кайда да таленконын төмөн састу јерде, талтардын үндери кезек-кезек ойлөрдө угулат. Кей јаш өлөнниң, кезикте кандый да чечектердин јыдыла јытанат.

— Бу јер јараар ба? — Сайлан он колын ичкери чөйип, Керей ле Јаска баштанды.

— Јараар! — Керей сүүнди. — Мынан артык јерди кайдатан.

— Сен мында болгон болбойын? — Јас сурады.

— Былтыр. Бу ла Сайланла кожо. Удабас Сайлан той эдиң јат... Көрдиг бе ол коштой отырған кысты? — Қалғанчы эрмектерин Керей араай шымыранып айтты. Јас бажын кекиди: оңдогон.

Сайлан машинаның кийин јанынан јаан кап чыгарып, оноң клеенка алып, кыска өлөңниң ўстине јайа салды. Кызы дезе машинадан чыкпай, күскүден көрүнип, кабагын, кирбигин јазап отырды. Качан Сайлан аш-курсакты јайуга јайа салған соңында, кызы машинадан чыгып келди. Ол Сайланнан јарым карыш кирезине кыска сынду, кабаккыр, көстөри јаан кыс болтыр. Кийгени джинс штан. Чоокыр чамчаның эдегин штанга эптү этире сугуп алған. Чачы чала күргүл-сары.

Качан ол јайуның јанына базып келерде, Сайлан Керей ле Јасты кычырды.

— Келип отырыгар! Аш-түс белен.

Отырза, кийим јаш өлөңниң јулугына будукталбазын деп, Сайлан јайуны эбире боро өңдү кийис туулак јайып ийтир.

— Бу Карагыс — деп, Сайлан эки јиитти кызыла таныштырды. — А бу Керей. А кыстың адын эм тургуза билбезим. Таныштыр, Керей — деди.

— Јас — деп, Керей айдала, күлүмзиренип ийди.

Јастың чырайы нениң де учун кысқылтым өңдү боло бергенин ончолоры сескилеп ийди ошкош. Эки кысты уулдар бир аай коштой отырғыстылар. Бойлоры дезе чала јабыстай, ичкери алдында.

Јайуның ўстинде: малдың кайнаткан эди, быштак, курут, калаш, балык, термостон урган сүттү чай — ончозы белен.

— Је, ачудан амзап ийектер. Бу амыраш ол јогынан база болбос — Сайлан чөөчөйин өрө көдүрди. — Танышканы учун!

— Танышканыс учун! — Керей тың эмес, тонг араай эмес айтты.

Эки уул, чын да, чөөчөйлөрин эмештен ууртадылар. Эки кыс чөөчөйлөргө эриндерин ле тийдиреле, ойто тургускылап койдылар.

— Э-э, јарабас, јарабас — Сайлан јаратпады. — Слер кичинек те амзабас кайткан улус. Ууртагар, ууртагар.

Ол эки кыска чөөчөйлөрдү катап ла тургусты. Је олар катап ла эриндерин чыктап, ойто тургускылап кой-

дылар. Күннинг чогы изүү болды. Же јииттер эм тургуза изүркенбейт. Олор изүү куучында, јар-јаак каткыда.

— Тонг өткүрө калаба. Машиналу кижн — деп, Карагыс өрө туруп, Сайланга айтты.

— Же, је. Оны бис билбей а — деп, Сайлан сүүнчилүү каткырды.

Карагыс ла Јас најылык куучындажып, јергележип машинадан ыраак јок чечектүү јаланга чыгара бастылар. Кажызы ла бир тутам кире жүзүн-јүүр чечектер үзүн, кайра бурыларда, Сайлан ла Керей, байагызына көрө, онон артык сүүнчилүү болгылап калтыр.

— Э-э, кыстар! Слердинг үлүгер. Туурамаар! — деп, Сайлан ла Керей эки кыска чөөчөйлөр чөйдилер. Же олор албаста, јииттер, тизе бажына отыра түжүп, чөйө кожон кожондодылар.

Шаајын јараш чөөчөйдн
Чылатпай колдон амзагар.
Чегеннег тамган ажысты
Чөкөтпөй лө амзагар.

Јас ла Карагыс күлүмзиренип, туура көрдилер.

— Э-э, база кожондошсын деп турган турбай — деп, Керей айдала, кожоннын экинчи јарымын баштады:

Калайлу чоокыр чөөчөйдн
Кол чылатпай тутсагар.
Күүнзеп урган ажысты
Күч ле дебей амзазаар.

— Эм слерлер бис экүни бойыгар ла кудалап турганар ба? — деп, Карагыс каткырала, Јаска баштанды. — Же бу экүни канайда јайнадар?

Јас Керейге көрзө, ого канат бүткен болзо, кыстан да сурак јок чанкыр кейге учуп чыккадый белен деп билдирди.

Сайлан бут бажына туруп чыкты:

— Эмеш амырап алалы.

— Јарайт! — деп, Керей јөпсинди.

— Чын ла! — Карагыс сүүнди.

Јастын чырайы кыскалтым боло берди. «Көрөргө дө јараш, јаантайын ла мындый эрке көрүнетен болзо» — деп, чала калай берген Керей бойында сананып калды.

Јииттер келер жүрүми керегинде бой-бойлорыла ачык-јарык куучындажа берди.

Jaан удабай Керей айтты:

— Мен кожон кожондоп ийейин. Слер оны билеригер... Баштайын ба?

Ончолоры «башта» дешти.

Керей Јастын одожына турала, кожонды араайынан чөйип баштады. Је көндүккен соңында үни там бийиктеп, ачык-јарык күүн-табы көк ајаска јайым көдүрилип чыккандый болды.

Кутук суудан кодууштап,
Көөркий сеге берейин.
Кайран сени колтыктап,
Эне-адама кирейин.

Аржан суудан аяктап,
Агару сеге берейин.
Агару сени колтыктап,
Ада-энеме кирейин.

— О-о, сен Јастан сөс сурап турган эмтиринг не? — Сайлан ла Карагыс бир үн алышты. — Јарт, јарт — деп, Сайлан оноң тыңыда ајдат.

Төртү јаан сүүнчиде, каткыда. Эбире јал-јажыл. Тенери ајас.

Оноң олор эжерлежип, аш-тус салган јеринен туура баскылады. Эмди кажызында ла, байла, бой-бойына ајдар сөстөр бар. Оны ајдар керек. Бой-бойынын күүнин угужар керек. А андый өй эмди ле башталган. Јас Керейдин сол колынан бойы алып, озо баштап тыңыда тудала, оноң тегин ле бош тудуп алды.

Сайлан ла Карагыс машинанын ары јанында чечектү јалан јаар коштой бazyп, нени де куучындажат. Јас ла Керей кырлан өрө чыктылар. Не дезе Керей ого бу бийиктен Јаска аймактын төс јерин көргүзерге күүнзеген.

— Кандый јакшы! — деп, Јас айтты. — Чын да, алакандагы сырга чылап, төс јер ончозы иле көрүнип јат.

— Көрдин бе, кандый јерге мен сени экелгем, Јас.

— А сен азыйда мында болгон бо? — деп, Јас Керейден эрке үниле сурады.

— Болгом. Је бу јерде эмес, а ол туку јаланда.

— Не керектү болгон?

— А бу ла база нөкөрлөрлө кожо.

— База ла кыстар болгон болбайсын?

— Кыстар јогынан неме болбой турган эмес — деп,

Керей актанды. Онон куучыннын ууламжызын өскөрттөргө айтты.

— Жас, көрзөгң дө! Сенин эмдер алган тос аптеканы ол туку туру!.. Көрдин бе?

— Жок — Жас жылбиркеди. — Кайда, кайда?

Жас бажын Керейдин төжине жапшыра тутты. Ажыктайт.

Керей он колын ичкери сунуп, ус сабарын уулап:

— Туку үч кат кирпич туранын он жаны жаар көр. Агаштын ортозында. Сол жаны жаар... Көрдин бе?

Уч кат тура — ол почта, телеграф. Онын учун Жастын ла күчсинбей тос аптеканы таап алды.

Бу өйдө Керей бажын энилтип, тос аптеказын көрүп турган Жастын жаагынан жытап ийди. Же ол өйдө Жас онын жүзине, көзине кандый да эрке ле жажык кебериле баштанды. Кыймыктайла, таралжый берди деп сезеле, Керей оны кучактай алды. Керей Жастын эрдинен оком этти. Жастын көстөринин кирбиктери бир чийүгө бириге бердилер. Керейдин окомы изү, эрке, тын. Анча-мынча өйдин бажында изү эриндер айрылыжып, кара көстөр суркуражып, бой-бойлорына эрке көрүштилер.

— Айланайын Жас, бис мынайда узак жүрүп болбо-
зыс. Жаңыс энем удадып жат. Сагы деп айдат.

— Жок, менин энем ненин де учун керекти бачымда-
дып турганы билдирет — деп, Жас араай шымыранды. —
Ол эмеш оорып турар боло берген. Бис экүннн кожо
жүрүп турганысты ол билип жат. Улай ла сени сурап
ийген турар. Сен энеме жарап жадын.

— А сеге? — деп, ненин де учун Керей энчикпеди.

— Андый эмес болгон болзо, сенле кожо мынайда
жүрбес те эдим. Бойымды төгүндеп, калас өй өткүрбес
эдим.

— Сен, Жас, ачынба, менен озо уулдарла кожо жүр-
ген бе?

Жас ненин де учун көзүн жаандада көрүп ийерде, Ке-
рей онын жүзине көлөткө өдө коно берди деп сести. «Бу
мен жүүлгек болбойм — деп, ичинде шүүй сокты. — Же
жаңыс мен андый эмес болбойм. Байла, бастыра уул-
дар анайда сурап жат» — деп, учында сананала, эмеш
токыналу боло берди. Онон араай айтты:

— Же сен ол суракка ачынба. Бис ончобыс андый.

— Сен мени не деп туруң — Жас айтты. — Кемле де
жүрбегем. Керек десе городто үренип те турарымда. Сен

оны бойын билерин не. Городто карын сенле кожо жүр-
дим не... Көрзөг, сен эмеш, орустап айтса, ревнивий
күлүк эмтиринг... Мен агару. Ак-чек... Оноң өскө сеге не
керек?

— Күйүнчек деп пе?.. Андый да болордон маат
жок.

— Андый болзон, кеберин кирер — деп, Јас айдала,
көзүн јумуп, эриндерин Керейдин эриндерине јууктатты.

Олор экү анайда, айса, узак турар эди. Бу өйдө өзөк-
төң Карагыс ла Сайлан үн алыжып кыйгырышты:

— О-эй, бери түжигер! Атанар керек!

Күн база жүре ле берген эмтир. Сайланннн калаганы
чыгып калганы билдирет. Карагыстын каткызы көп.
Кокырлап ла божобойт.

— Јолой мынаар бу сууга јунунып алзаас, јакшы
боло берер — Сайлан јөп чыгарат. — Бис слер экүни
јереерге јетирип саларыс. Одус километр неме бе ол.
Араай да болзо, јол албай.

Анайып, күн ашкан соңында, Сайлан ла Карагыс
Керейди ле Јасты јерине экелип салала, јангылай бер-
ди. Керей ле Јас ол күн кемнен де ырысту болдылар.

IX

Томук ол күн уулын аймак јаар үйдежеле, айлына
келип, база катап чайлайла, медпункт јаар мендеген.
Јас анда болзо, јөдүлдин эмин керде-марда сураар,
шылтак эдип. Је јок болзо, айдарда аймак барганы чын.

— Бу Јас ижинде эмтир бе? — деп, үстинен төмөн
келеткен бир келиннен Томук сураган.

— А көрбөдим, былар. Јабык ошкош.

Томук эрмек айтпай, базыдын ол ло кеминде тудуп,
медпунктка једип келзе, эжиги сомоқту. «Қарлагаш чын
айткан турбай» — деп, бойында ла кимиренип, белни
јүктенелс, ойто төмөн басты. Јолой Қарлагашка кирер-
ге сананала, акыр, ол јаар базытты эмеш астадар деп
шүүди. Не дезе, Томук онын эн јуук нөкөри. Јуртта
кандый солундар барын билзе ле, оны бир де јажырбай,
кезик аразында Қарлагашка куучындап берерге өнөтти-
ин келетен. Ого көрө Қарлагаш айылдар сайын баспас.
Айлында ла отырар. Улус келзе, керек дезе оок то бал-
дар болзо, чай азып, күндүлеп ийген турар.

Сан башка неме. Балдар кичинек тушта энелер бой-

Керей актанды. Онон куучыннын ууламжызын өскөртөргө айтты.

— Жас, көрзөн дө! Сенин эмдер алган төс аптеканы ол туку туру!.. Көрдин бе?

— Жок — Жас жылбиркеди. — Кайда, кайда?

Жас бажын Керейдин төжине жапшыра тутты. Ажыктайт.

Керей он колун ичкери сунуп, ус сабарын уулап:

— Туку үч кат кирпич туранын он жаны жаар көр. Агаштын ортозында. Сол жаны жаар... Көрдин бе?

Үч кат тура — ол почта, телеграф. Онын учун Жас тын ла күчсинбей төс аптеканы таап алды.

Бу өйдө Керей бажын энгилтип, төс аптеказын көрүп турган Жастын жаагыпан жытап ийди. Же ол өйдө Жас онын жүзине, көзине кандый да эрке ле жажык кебериле баштанды. Кыймыктайла, таралжый берди деп сезеле, Керей оны кучактай алды. Керей Жастын эрдинеи оком этти. Жастын көстөринин кирпичтери бир чийүге бириге бердилер. Керейдин окомы изү, эрке, тын. Анча-мынча өйдүн бажында изү эриндер айрылыжып, кара көстөр суркуражып, бой-бойлорына эрке көрүштилер.

— Айланайын Жас, бис мынайда узак жүрүп болбо-зус. Жаңыс энем удадып жат. Сакы деп айдат.

— Жок, менин энем ненин де учун керекти бачымда-дып турганы билдирет — деп, Жас араай шымыранды. — Ол эмеш оорып турар боло берген. Бис экүннн кожо жүрүп турганысты ол билип жат. Улай ла сени сурап ийген турар. Сен энеме жарап жадын.

— А сеге? — деп, ненин де учун Керей энчикпеди.

— Андый эмес болгон болзо, сенле кожо мынайда жүрбес те эдим. Бойымды төгүндеп, калас өй өткүрбес эдим.

— Сен, Жас, ачынба, менен озо уулдарла кожо жүр-ген бе?

Жас ненин де учун көзүн жаандада көрүп ийерде, Керей онын жүзиле көлөткө өдө коно берди деп сести. «Бу мен жүүлгек болбойым — деп, ичинде шүүй сокты. — Же жаңыс мен андый эмес болбойым. Байла, бастыра уулдар анайда сурап жат» — деп, учында сананала, эмеш токыналу боло берди. Онон араай айтты:

— Же сен ол суракка ачынба. Бис ончобыс андый.

— Сен мени не деп турун — Жас айтты. — Кемле де жүрбегем. Керек десе городто үренип те турарымда. Сен

оны бойын билеринг не. Городто карын сенле кожо жүр-
дим не... Көрзөң, сен эмеш, орустап айтса, ревнивий
күлүк эмтиринг... Мен агару. Ак-чек... Онон өскө сеге не
керек?

— Күйүңчек деп пе?.. Андый да болордон маат
жок.

— Андый болзонг, кеберинг кирер — деп, Јас айдала,
көзин јумуп, эриндерин Керейдин эриндерине јууктатты.

Олор экү анайда, айса, узак турар эди. Бу өйдө өзөк-
төң Карагыс ла Сайлан үн алыжып кыйгырышты:

— О-эй, бери түжигер! Атанар керек!

Күн база жүре ле берген эмтир. Сайланннн калаганы
чыгып калганы билдирет. Карагыстын каткызы көп.
Кокырлап ла божобойт.

— Јолой мынаар бу сууга јунунып алзаас, јакшы
боло берер — Сайлан јөп чыгарат. — Бис слер экүни
јереерге јетирип саларыс. Одус километр неме бе ол.
Араай да болзо, јол албай.

Анайып, күн ашкан сонгында, Сайлан ла Карагыс
Керейди ле Јасты јерине экелип салала, јангылай бер-
ди. Керей ле Јас ол күн кемненг де ырысту болдылар.

IX

Томук ол күн уулын аймак јаар үйдежеле, айлына
келип, база катап чайлайла, медпункт јаар мендеген.
Јас анда болзо, јөдүлдинг эмин керде-марда сураар,
шылтак эдип. Је јок болзо, айдарда аймак барганы чын.

— Бу Јас ижинде эмтир бе? — деп, үстинен төмөн
келеткен бир келиннен Томук сураган.

— А көрбөдим, былар. Јабык ошкош.

Томук эрмек айтпай, базыдын ол ло кеминде тудуп,
медпунктка једип келзе, эжиги сомокту. «Қарлагаш чын
айткан турбай» — деп, бойында ла кимиреннп, бслин
јүктенеле, ойто төмөн басты. Јолой Қарлагашка кирер-
ге сананала, акыр, ол јаар базытты эмеш астадар деп
шүүди. Не дезе, Томук онын эн јуук нөкөри. Јуртта
кандый солундар барын билзе ле, оны бир де јажырбай,
кезик аразында Қарлагашка куучындап берерге өнөтий-
ин келетен. Ого көрө Қарлагаш айылдар сайын баспас.
Айлында ла отырат. Улус келзе, керек дезе оок то бал-
дар болзо, чай азып, күндүлеп ийген турар.

Саң башка неме. Балдар кичинек тушта энелер бой-

бойына сүрекей кару болгондор. Томук уулыла экү Карлагаштын айлынан айрылбайтан. Јас ла Керей энмектеп баштаганынан ала эки эне оморды јерге бош салып, оморло оморкоп, сүүнип отыратандар. Качан балдар јайтаңдап базып баштаарда, энелер омор экүни јединип, јангыс јерге ойнозын деп кичеенетендер. Көрөргө јакшы. Сүүнчининг учы јок. Балдардын кажы ла кыймыгы, үни, каткызы — ончозы омордын эди-канына шингип, неден де кереес немедий болгон... Эмди омор чыдап каларда, анчада ла эр кемине једип, алдынан иштегилеп баштаарда, энелердинг кылык-јангы бой-бойына эмештен кубула берген.

Томук мынайда сананып, айлына јеткен. Ол бу ла күндерде Карлагашла кожо куучындашканын эске алып, очогынын јанында узак таңкылаган.

— Бистинг балдарыс јаштан ала кожо өзүп келди — деп, Карлагаш Томукка куучындаган. — Он классты божодоло, эмди керек дезе аңылу үредүлү, бичикчи улус болуп калдылар. Јас — кижн эмдесчи. Керей дезе — малдын эмчизи. Бистий шыралап өскөн улустын балдары бой-бойын јакшы билижип, биригип, очогы отту, күли изү јатса, јаман бедн?.. Ого коштой омор экүнинг ортодо јик јок неме ошкош... Санаасла салым болгой не, Томук, а? — деп, учында ол сураган эмей.

Томук узун тулундарын сыймай тудала, канзазын турунга кагып, айткан:

— Бис јангыс ла балдардын күүнине тайанбас учурлу. Омордын кийниненг көс тө көс керек. Айдышкан сөстөрине кулак та кулак керек. Јаш көөркийлердинг ортозында јастыра неме болбос учурлу, омор бойлоры сеспей калза, бис сезип, көрүп, аайлап-баштап айдар учурлу.

— Је сен, Томук, омор экүнинг эптүзин көрбөй турун ба?... Куучындарынын солундарын кандый дейзин!.. Мен бодозом, омор ырысту болор керек. Мен улай ла омор экүнинг салымы керегинде сананып јүредим.

Томук Карлагашты ачындырбаска шүүнип, куучынды өскөртөргө сананган, је Карлагаш ол ло: Керей ле Јас јангыс өйдө чыккандар, кожо үренип јүреле, эмди төрөл колхозына келип иштегилей берген. Эм не, омордын салымын бириктирер өй јеткен деп.

— Јок, былар, — деп, ол күн Томук Карлагашка айткан. — Керей оноң ары иститутка барып үренетем дийт.

Анда беш жыл үренер керек. А Јас десе медучилищеде ле үренеле, оноң ары үренбеске јат. Јок, кижн алары кайда барар ол. Оноң до албай. Озо үрензин.

— А алыжып та алала үрензе, жулаазы јастыгатан ба? — деп, Карлагаш чала тарынып баштаган. — Керей үренип барза, Јас биске ле болушкай. Сенин ле айлында жүрүп, көп сабазын сеге ле болушкай. Меге не килейзин. Кем јо-ок.

Томук койнынан калтазын кодорып, канзага танкы тыгып, бажы косту турунды алала, јүзине жууктадып, күйдүрип, ышты бурлада танкылай берген эмей.

Карлагаш десе чай бар да болзо, казанын аяк салгыш јаар апарып, казыкка тургузала, ончо аш-курсакты оттын јанынан чек јок этире жууп салала, ойто ло јерине келип, кайкаганду сураган:

— Айдарда, балдар күүниле сен јөп эмес пе?

— Јок. Эм тургуза јөп эмес. Озо үренип алзын.

— А алыжала, үренип баратаны коомой керек болотон бо?

— Түней ле јаратпай јадым, Карлагаш, — деп, Томук јөпсинбеди.

— Сенин Керейинг тен алтын боло берди эмеш пе?

— Алтын болбооктон тен кудај да боло берзин. је түней ле: олор экү алышпас учурлу... Үредү бар. Керей, кайтса да, эр кижн. Иститутка үренип алзын.

— Иститут эмес, институт деп айт — Карлагаш кезем унчукты.

— Институт та болгой ло. Орды јангыс.

— Куучыныс мында ла божоп јат па, Томук?

— Божоп јат... Артык куучын јок.

Керей, Томуктын уулы, чын айтса, кайдаар да үренип барарга сананбаган. Зооветеринарный техникумда үренип турарда, оны божодоло, бир-эки жыл иштейле, ол ло үредү аайынча бийик билгир аларга үренип баратам деп энезине айткан ла. Је ол бойынча ойто катап эрмек болбогонын Томук та, Керей де јакшы билер. Ого коштой карып бараткан кижини уулы үредү учун аяар ла таштап кайдаар барзын. Томук Керейдин үредү керегинде куучынын ундыбай жүргени өскө керекле колбулу эмей.

— Сен, Керей, бооро кижн алатам дееринде, кемди аларга умзандын? — деп, бир күн уулы иштен терлеген-бурлаган келерде, Томук чала кокырга жуук сураган.

Керей ол ло тарыйын каруузын бербей, јунунып, койу чачын јазап туруп тарап алала, энезининг уруп берген аяагын алып унчуккан:

— Кижини бүгүн де алар эдим, је аларга сананган кызым калганчы өйлөрдө куучындажарга чек өй јок деп, менен тууралап турат. Онын учун јарт јок немени канайда слерге айдар.

Томук от ло јаар көрүп алган отырды. Ол ло тарый уулына нени де айтпай, јангыс ла эки кабагын јемире көрүп алганы кайкамчылу болгон. Эки аяак чай ичкенче, эрмек јок.

— Јажыт эмес болзо, ол аларга турган кызын кем? Сөөгин не?

Энезининг мындый сурагына Керей бачым каруу берип болбой отырды. Энези экинчи катап сураарда, ол күүн-күч јок адады:

— Јас. Сөөгин, айла, сурабагам.

— Јас дейзинг бе? — деп, Томук уулынын айтканынан чочый бергендий сурады. — Јас... А бу слер эмди јаш па? Аларга турган кижизининг сөөгин билбесте, оны канайда алар неме туру?.. А сен Јастын сөөгин билбезинг бе? Энезининг сөөгин билеринг бе? Је энезиндин анда турзын. А Јастын, Јастын сөөгин не?

— Энезининг де, кызынын да сөөктөрүн билбезим.

Керей ачына бергенни энези сезип, акыр, адылышпай куучындашса торт эмей деп сананды. Бир кезек өйгө экү оосторына толо чай ууртангылап алгандый, унчугушпай отыргылады. Оттын түдүн ыжы көстөрдн ачыдып, керек десе јажалтып та турганы кажызына ла иле. Андый да болзо ышталып јаткан турунды кемизи де ичкери салбайт. Тышкары десе бүрүнкүй. Түжнне отогон тойу уйлар айылдын эки јанында ла кепшенижип јаткылайт.

— Балам, Јастын сөөгин майман. Сенин де сөөгин майман. Јангыс сөөктү улус бисте алышпай турганын сен билер инен. Тен туку јебренненг бери андый эмей. Анайда бистин өбөкөлөрис јандаган јан. Оны, кайтса да, буспас керек. Алтайды эбире келзен, бистин алтай албатыда јангыс сөөктү алышкан улус чек чыкпас.

Керей энезининг куучынын угуп, чек караңуй кунукака түже берди. «Бу јебрен өйдөг бери сыныкпас кандый јан бу?» — деп, ичинде сананды. Санаазына не де јангыдан кире берерде, ол аяагын тургузып айтты:

— Э-э, эне, слер газет-журнал кычырып турган эме-зеер. Былтыр бистин алтай тилле чыгып турган газетте жаңыс сөөктү улус алыжарга жараар деп айдылган статья чыккан. Айдарда жаңыс сөөктү улус алыжар жанду. Бичикчи улус ол керегинде айдарда, бистин бичик-биллик билбес улус нени билер?.. Төгүн неме.

Айас күнде каа-жаа жаан кара булуттар күннин көзүн бир эмеш бөктөп ийгенде, ончо жер эмес, же бир ле кичинек жер кара көлөткөгө алдыртып ийгендий, Томук-тын көксине караңуй тура бергендий билдирди.

— Керей, сенин меге айтканын чек ле коронду ара-кы ичип ийгениме түңей. Ол ло бичиген кижини керегинде былтыр меге Желечин айткан. Ого коштой оны мен бойым да көрүп жүргөн ошкожым. Же, же... Сагыжыма кирет. Бийик сынду, копшык жаакту, чала ончо сөсти билееркеп айдар кижини турбай кайтты... Айла. Желечинин айдыжыла болзо, бойы да канча катап кижиге барып, айрылып жадар неме деди не. Бойы жаңыс сөөктү кижиле журтаганда, улуска анайда айдын, актанып жаткан кижини не ол. Эм көрөрүн де, статья чыккан дейле, бир канча жаңыс сөөктү жинтерин алыжып жада берерлер.

— Бистин жерде андый неме жок болзо, өскө жерде бар. Быыл Бичиктү-Ташта жаңыс сөөктүлөрдөн эки той болгон — деп, Керей энезине жаңы солун жетирди. Статьязы керегинде Томук былтыр уккан, керек десе Желечиге оны кычырткан да. Же ол тушта ого жаан ажару этпеген. «Эх ле десең база, куучынды Керейге ол ло тушта баштайтан немени» — деп, Томук туйка санданды.

— Андый да болзо, балам, жаңыс сөөктү улус, тен билишпес те болзо, качан да алышпас — деп, Томук Керейге айдып отырды. — Сен Жас керегинде куучынды чек унды. Жарабас неме жарабас ла болор.

Керей ол күн орой уйуктады. Жасла экү канча кире кожо жүргендер: школды кожо божоткон, зооветтехникумда үренерде, кыс десе медучилищеде үренген. Жаңыс жылда городко жаба үренип барган, ойто жерине жаңгылап, иштегилей берген. Чын, городто озор экү ас тушта-жатаң, не десе кажызынын ла үредүзи, кереги бар. Субботто ло экү соныркажып, туштажар, бижеге бе эмесе киного кожо жүргүлөөр. Жеринен алган письмолорун кычыргылап, калганчы солундарды бой-бойынан

билижип туратандар. Эмди дезде жаңыс колхозто иштегилеп жат. Олордын куучыны көп лө сабазы энирде өдөр, не дезде киного келзе, туштажу боло ло берер.

Эмди дезде олор экүге, сөөк жаңыс болгонынан улам, жажытту куучындар өткүрер, јулкас сөстөр айдышпас ой келгени бу эмитир деп, Керей уйкуга бастырып, төжөктө көнкөрө јатты.

Х

— Э-э, Керей. Мен сенин кеберинди кайкайдым: чек бүрүнкүй. — Јас оны сүүнчилү уткыды.

Онон ол шкафты ачып, алдында отырған карған эмегенге эмдер берип, айтты:

— Јөдүлдин. Күнине үч катап бир болчоктон ичгер. Суула кожо... Јөдүл токтобозо, база келереер.

Карған өрөкөн јөдүлдөп, медпункттан чыгып, жүре берди. Јас күлүмзиренип, унчукты:

— Је слер неден оорып туругар, былар?

— Мен сеге кокырлажарга келбедим, Јас... Куучын бар... Ол сеге де, меге де күч болор... Билдин бе?

— Айт, айт, Керей... Айтпаган немени кайдаг билейин... Сүрекей солун неме... Је, угайын.

Кыстын да чырайы соой түшти.

Керейдин тамагы кылт эдип калды. Байла, туура кей эмезе чилекей тура берген. Ол отырбай, Јастын јанындагы стенеге јөлөнип, кыстан көзин албайт.

— Билерин бе, Јас?... Бис экү јаштан ала кожо өскөнис. Кожо үренгенис. Керек дезде городто до. Эмди жаңыс јерде. Јеристе иштеп јадыс. Калганчы ойгө јетире... ырысту жүргенис... Је бир јарт керекти билбей калтырыс.

Уул эмегин мында токтодып, буттарынын бажын ајыктагандый, төмөн көрди.

— Онон ары не боло берди? — Јас соныркады. — Айт ла.

— Онон ары?... — Сен меге ачынба, је бе — Керей јүк арайдаг унчукты. — Чынын айдарга турум... Бис экүнин сөөгис, Јас, жаңыс. Майман. Сен де майман, мен де майман... Бот, билдин бе, кандый керек болуп јат?

Керей көзнөк јаар кунукчылду ајарды. Көстөринде сүүнчи јок, чек ле куру немедий. Јас дезде өрө туруп, эки колын халадынын карманына сугуп, сурады:

— Кем сеге оны жартады?

— Энем... Бу ла кундерде... Эрте айткан болзо.

— Энен, энен... А сен билеринг бе, Керей. Бу жаан улустын эскирген чорчогни. А чорчок дезе кажы ла уйеде, ойдо жангы учур алынып жат.

— Же чорчоктин тос учуры озодо чумделген пне... Оны жебрен ойдо бистин обокolorистен озо айдып салган... Эм оны канайда кубултатан.

Жастын кебери соой тужуп, кабактары туйле берди. Колдоры карманда ла. Ол база кознок жаар корди. Тышкары аяс. Тенериде анда-мында ла булут бар эмтир. Тын эмес эзинге козноктин алдындагы теректин жалбрактары кыйбын-кыйбын эдижет. Каа-жаада кандый бир боро кушкаш ол терекке отыра тужеле, тылырт эдип, ойто уча берет.

Жас бир эмеш унчукпай турала, кайа корбой, ушкурди:

— Сен де ол чорчокко будуп турган да, неме болбос.

— Бу чорчок эмес, Жас... Жанжыккан жан...

— А сен билеринг бе, Керей? Сенин айткан чорчоктинди мен сенен озо укканымды?.. Бутпезинг бе?.. Угуп ал... Же мен сеге бир де ачынбай жадым. Мен жангыс ла сенин торт созинди угарга санангам... Же эмди жарт. Оско не де керек жок.

Эку бир эмеш унчугушпай барды.

— Мен сакып турум — Керей унчукты. — Угарга.

— А-а, чын... — Жас кайа корди. — Бу ойго жетире бистин соогис жангыс болгонын билбегенис... Жаш ла тужындагы чылап, нени де теренжиде сананбаганыс. Кандый андый укумал болгоныс, а Керей? Же онызы андый болзын. Мен бистин нажылык жургенистен кичинеке те кемзинбей жадым. Ого коштой... сени, алдындагы ла чылап... сууп жадым. Мында жажыт жок. А сени билбизим. Байла, жан ла дейле, куунин турген соой берген. Же эмди ол ло.

— Сен мени тон откуре тенек деп пе? — Керей унчукты. — Бис экунинг соогис жангыс деп, кемнен уккан?

— Ол сени тын жилбиркедип жат па?

— Ончозын билбей. Не жажыт бар анда?

— Сен эжиктен жангы ла кирип келерингде, мен сенле не болуп турганын ол тарыйын сезип ийгем — деп, Жас Керейге чике коруп айтты.

— Же кемнен уктын? — Керей бачымдады.

— Бис экү аймактан жанган кийинде эки кўннинг бажында иштен жанарга турзам, эненг келген. Эм-том сурап турала, айткан.

— Нени? Канайда? — Жўзи кызарып, Керей ол ло жөлөнгөн јеринен кыймыктабай, јилбиркеди.

— Керей ле сенинг сөбгинг јангыс деп. Майман. Слер экү эмди јаш улус эмес деген. Оны јакшы ондоор учурлу дейт... Мен оны бистинг јүрүм јангы, озогы јанжыккан јандар эмди керек јок деп бүдүмчилеерге албадан-зам, чек кулактын кырыла да укпазым деер... Је ол ло.

Эки јинт бой-бойына көрүштилер. Керейдин көзінде калжуурган темдек көрүнөт. Јастын узун кирбиктеринин алдында көстөрининг јажы мөлтүрөп келгени билдирет. Је ол оны ычкынбады. Столдын үстінде кичинек сумказынаг колплат кодорып, арчып алды. Мыны көрүп, Керей айтты:

— Јок, Јас! Бу ла јанла бис кўүн-кайралы јок тартыжар учурлу. Не ол андый! Ол биске буудак эмес.

Јас Керейдин јанына базып келеле, онг алаканын онын өштине салып, айтты:

— Бу тартышта јенүлү де чыксаас, ол биске сўүнчи экелбес. Бу јанды эненг тургуспаган. Ол озогы-озогы чактан бери улалып келген. Энелер, адалар... Ол јанды албаты јанжыткан. Коомой эмес јан. Қалык-јон бойынын јан-кылыгыла аңыланып јат. Бис дезе ого тайанып, бала-баркабысты база ол јолло апарар керек.

— Је бис экү...

— Јок, јок, Керей. Сен нени айдарга турганынды мен озолодо билип турум... Чын, мен озо баштап сенинг некелтеңге јөпсинип, көл дө јаар калып ийерге санангам... Бойыг да айттын не: бу чөрчөктинг төс учуры јебреи өйдө тургузылган деп... Је бу ла бого, качан экү куучындажып турарыста, мен ол керегинде сананып, бир шўүлтеге келдим: јарабас. «Уктын ба, көөркий? Бис экү јинт. Бастыра јүрүмис алдыбыста. Энелеристинг јажы јаан. Улус айдыжар: бу каргандардын балдары јўүлгек. Једикпестү дежер. Биске оны билип тура, оморды тообой, јанжыккан јанды бузарга не албан.

— Сен меге јанжыгу керегинде узун куучын өткү-рип ийдинг ошкожын — Керей кўүн-күч јок күлүмзиренди. — Јенил деп туруг ба?.. Бис бой-бойыбыска тыг үренижи калганыс. Јангыс та ол эмес, је анайда ок кўүн-табыс бисти база бириктирип јат.

Керей Жасты бойына жууктада тартып, онын кӱстӱри-не чике аҗыктап, изӱ тынып айтты.

— Айдарда бис экӱнинг ортобыста не де болбогон деп айдар ба, Жас?

— Анайда бистенг кем де сурабас, Керей. Оны билип јӱр... Же јакшы болзын...

Жас Керейдин эриндерин тыгыда окшойло, айтты:

— Бис бой-бойыбысты бурулабас учурлу.

* * *

Жас ла Керей анайда айрылышкан согында, удабай жаңы табыш жаңыланды: «Карлагаштын кызы кандый да јердин уулыла кожо базып, чек онон айрылбас. Сангыт чылап, јапшынган јӱрер. Анайда бир кезек улус куучындажатан». Жастын аймакка да барары кӱптӱгӱн. Азыйда ас ла јӱретен кижии болгон. Же ол бир уулла јолыгарга турбай база. «Мынайда бир кезиги ӱн алыжатар. Керей де бу куучынды кӱп катап уккан. Же Жас, айрылар алдында, бой-бойысты бурулаар учурыбыс јок деген. Ого коштой эмди ого тегин јерге не ачынар? Сӱӱктӱри јаныс. Алыжар эмес. Андый да болзо, эмеш уйатту неме ошкош: сӱӱктӱрин тӱгейлерин билбей, узак ӱйгӱ кожо јӱргӱлеген.

Жастын жаңыдан јӱрӱп баштаган уулыла, керек дезе бир катап Керей аймактын тӱс јеринде јолыгып, таныжып ийген эмей.

— Эйе... Талдудан. Сӱмер — деп, ады-јолын, јерин адаган. Керей ол бойынча сананган: «Кем јок болгудый. Же Жаска ла јакшы болзо, ӱскӱзи не керек эди — деп, ичинде шӱӱй соккон. — Талдунын болзо — Талдунын. Сӱмер болзо — Сӱмер. Жас ла мен ырыс јок болгойым... Олор экӱ ырысту болор учурлу».

Жас Керейле чек јолыкпас боло берген. Туштажудан качып турар. Онызы, байла, кыстын кӱӱни. Мыны Керей кӱп катап сананган. Шӱӱген. Же керек эмди Жас ла Сӱмердин. Олор экӱнинг. Сӱмер узун сынду, кеберкек уул, Жастын иштеп турган јерине мотоциклдӱ канча ла катап келип јӱрген. Керей оны кӱргӱн лӱ. Кемге де нени де айтпаган. Анда кижинин кандый кереги бар? Бойлоры билзин. Жастырза, кийнинде билгилеп алар. Же Керейдин ле кӱрӱп јӱргениле болзо, Жас ла ол уул ырысту улус болор. Не дезе сӱӱктӱри башка.

«Жок, мен кородоп жүргенимди түңей ле көргүспезим. Мен түңей ле ырысту болорым. Ырысты кижн бойы таап албай» — деп, Керей иженип жүрер болды. Андый болор учурлу.

XI

Карлагаш тышкары чыгарга сананды. Јерден јаны ла өңдөйип, туруп јадарда, айылдын эжиги ачылды. Кирип келеткен кижини көрүп, ол ло јерине јатпас эдип отыра түшти. Кыс кижн болгодый. Көс боромтык турганда, канайып капшай таныыр.

— А бу Јас эмдиге келбеди бе? — деген јалакай үн чыгарда, «Тьфу, бу мынызы кемнин балазы боло берт?» — деп сананала, Карлагаш сурады:

— Јасты кайдарга турун?

— Тегин ле. Керек болгон... Куучындажарга санангам. А слер мени таныбай тураар эмеш пе?

— Бу сен Јелечи турбайын?

— Әйе. Слер таныбаста, бу кижн удабас өлөр болбой.

— Кедери эт! Канайып турун? Мындый сөсти тен кемнен уктын? Ыра сөс айтпайтан.

— Слердий јаандардын сөзи эмей база.

— Јаандар, јаандар — деп, ненин де учун Карлагаш чугулданган аясту унчукты. — Јаандардын айтканы јаантайын јакшы болбойтон... Јас келбеген... Куучындажарга турган болзон, сонзын кел. Ол тушта айлында болор.

Јелечинин көстөри тип-тип эдип турды. Көмүрдий кара чачы јардыла јараштыра јатканын канча улус кайкап көрбөди эмеш. Анчада ла уулдар. Је Јелечини олордын бирүзи де эм тургуза сөстөбөгөн. Керек дезе киного до кычырбаган. Ого көрө Јас андый эмес. Јелечи ле Јас јажыт.

— Јас кача берген, былар... Кече. Мен оны айдып келдим.

Карлагаш он кулагын өрө тудуп, бүтпей: «Бу нени чыйкылдап ийди?» — деп сананала, чокымдаарга сурады.

— Карлагаш көрбөөн-укпаан немени сен, Јелечи. кайдан уккан, балам?

— Томук айтсын деген.

— А сен бойың көрдин бе?.. Ол Томукка кижн бұт-
пес. Бир кейиксе, калырууш неме эди.

— Көрбөдим. Же Томук эки көзиле көргөм дийт.

Карлагаш он тулунгын сыймай согуп, Желечи жаар
көрүп, кородогон кижн чилеп, айтты:

— Ой, балам, журт ичнле учуп жүретен Желечи неме
көрбөстө, јаланда учуп жүрген карган Карлагаш нени
көрзнн... Же укканыңды көргөнгө бодобо, балам. «Чын
ла, бу мынызы кижнге кача берген болуп. Кижее түй-
меен эдип јада бербезнн» — деп, ичннде сананып калды.

— Же, же. Мен улуска не ајдайын. Эки көзнмле көр-
гөн болзом, көрднм дебей а... Же јакшы болзындар.

Желечи жүре бердн. Онын айылдан чыкканы да сүре-
кеј түрген. Јеп-јеннл. Јаңыс ла эжнк калт эдип калган.

Карлагаш дезе эмдн Јасты кнжнге барган деп угала,
айдар да сөс таппай, јаныс ла жүрген жүрүмнн эске алы-
нып, кызынын чыдаганын да сеспей калганын кайкайт.
«Бот, Алдырбас — деп, ол сананды. — Карлагаш эмдн
кызынан айрылып, база ла јаңыскан артып јат. Слер-
лер ончогор жүре ле беререер. Мен дезе артып ла јадым.
Байла, меге андый салым келнжнп јаткан туру».

Карлагаш түндүк јаар көрүп, шымыранды: «Јок ту-
ру. Карлагаш улустың алдына түшпес. Јас эзен тушта
кунукка бастырбас... Омок жүрер керек». Ол Томук ке-
регннде сананды: «Адан ла сени. Менин кызымды јек-
теген бүдүжннн. Сенин уулын — Керей — алтын бол-
гон туру. Јасты ачу-коронго түжүрерге сананган турун.
Јок, онын ачык-јарык жүрегн бнр айга карануйга бас-
тыргай. Онон ончо неме ундылып калар. Же Керейге
Јастый кысты таап аларын ба? Јок ло болбой...»

Эжнк калырт эттн. Ме, — Томук! Күлүктнн бойы.
«Эмдн тнлнне нени салала экелдн не?» — деп, Карла-
гаш шүүй сокты.

Томук, кнрген ле бойынча, Карлагашка чала јуук
отырып, не барын-јогын сурады. Онон өдүгнннн кончы-
нан калталу канзасын чыгарып, танкы асты. Экүннн
ортодо бнр эмеш унчугуш јок болды.

Карлагаш сооп калган чайын ојто отко асты.

— Же не жүрет, Томук? — деп, ајакка чайды уруп,
Карлагаш соныркады. — Ары-бернрттен улус жүрү бе?..
Чайым божоп браат. Чай алдыртып алар деп бодогон.

— Чай керек эмей аа, былар — деп, јөдүлдеген ајас

Томук унчукты. — Кой кайчылажы божогон, удабас өлөң ижи башталар. Улус бой-бойлорын айылдажар, жыргаар. Чай жок кижн канайып отырат. А слер нени угуп турадаар?

«А бу мынын манзаарган кебери жок өрөкөн турбай. Балазы кижиге барарга турганы керегинде куучынды эшти укиаган турбай. Сананганы жангыс кату чай. Чайды мыны шаалтага да чапса, чогул албай» — деп, Томук эки көзүн Карлагаштан албай сананды.

«Көрзөң оны, Алдырбас. Та нени де жажырып жат. Кижини көк тенекке бодоп, нени-нени айдып ийер болор бо деп, соныркап турганын» — деп, Карлагаш көксинде шүүй тартып, Томук жаар кылчас этти.

— Неме ле угулбайт, неме ле көрүнбейт, Томук.

Томук неме айтпайт. Канзанын ыжын калганчы каптап бурладып ийеле, Карлагаштын уруп берген кызылкүрөң чайын ичип баштады. Эки-үч уурташтан чай аяктын жарымызына түже берди. Же Томук оны өнөтийин араай ууртап, Карлагаш кызы керегинде нени-нени соныркап сураарын сакып отырды. Же Карлагаш, суу ууртанып алган неме чилеп, нени де сурабайт. Анайып унчукпай узак отыра бергенде, ол кей чыгарбазын Томук билип, эрмекти ыраагынан баштады:

— Бу Талдуда улуста жаан жыргал башталган эмтир. Уч-төрт конок мынан озо чабандардын байрамын байрамдагандар. Эмди кудалар башталган дежет. Ээчий-деечий эки той болуп жатканы өлөң ижине чаптык этпейтен болбой. Жаандар унчугушпайт. Байла, андый немеге чаптык этпес дешкен туру... Бу кижининг балабарказы кенертен ле кижн аладым дежер. Керек десе кыстары да кижее барарга турганын айда салатан эмтир. Батаа...

Томук куучынын өнөтийин бу ла тужына божодып, аяктагы чайын оноң ары бачымы жоктон иче берди.

Карлагаш унчукпайт. Кызы керегинде эрмек те жок.

Томуктын сананганыла болзо, онын эрмеги эмди ле башталар керек. Чынынча айтса, Жастын кижиге барарга турганын ого кем де жетирбеген эмтир. Онызы жарт. Куучыннын башталбай турганы бу ла керектен эмтир. Томуктын сүүнчизн жангыс — Жас кижиге барганы.

— Жас керегинде бүгүн кандый да солун куучын уккан эдим... Та чын, та коп — деп, Томук айда салды. — Кижее качарга турган дежет не.

— Качар өйи жеткенде, кижиден сурайтан беди — деп, Карлагаш чала женил үшкүрүп, унчукты. — Мен ого тен жаңгыс ла сүүнбей... Чын ла болзо. Эмди канай-датан эди. Төрөөн-тазылыс көптөгөй.

— Одын-суунын жуугу жакшы, төрөөн-туганнын...

— Төрөөн-туганнын ыраагы жакшы — деп, Карлагаш кеп сөсти Томукка жетире айттырбады. — Озогы айткан ойгор сөс эмдиги де жүрүмгө жараар. Кары-катыс улус төрөгөн улустан артык деп жаандар айдыжатан.

— Төрөгөн улус чогу жатса, чур-чуманагы, тал-табыжы ай-кулакка амыр бербейтен эмей — деп, куучыннын аайынча Томук көндүктү. — Баш ла бол, чур-чуманакту жатканы неге керектү. Оны слер билбес эмес.

— Же улустын чур-чуманагына киришпейтем. Туза бар эди анда — деп, той-туй керегинде куучынды токтодорго Карлагаш, эки чичке турунды чыгара тартып, унчукты.

— Яш улус жаантайын андый: озо баштап кожо ло жүргүлеер. Онон көрзөн — эки башка. Яс ла Керей бой-бойлорун ундыжып салбай база — деп, Карлагаштын сананган санаазын билген чилеп, Томук, бойына буру жууктатпаска, унчукты. — Яштан ала кожо өскөн. Керек десе школго до кожо жүргүлеген. Бой-бойына тын үренижип калган. Же озор эмди жаш эмес. Кажызы ла алдынан санаа-көгүстү, салымын бойлоры билип барган туру.

— Бу ла күндерде кудазы келзе, Карлагаш жаңгыскан уткыйтан туру. Алдырбас десе ол ло рамнын ичинде. Анан ла табыш жок көрүп отыргай. Кудалар базынбас ла болбой. «Жок, мен кудаларга шаалта шаап, мындый неме экелеер, андый неме тургузаар деп чөрчөктөбөзим. Же бир жанынан сананар керек: кижинин азырап алган согононын бажындык сок жаңгыс балазы тон өткүре тоомжызы жок болуп билдирип калбазын» — деп, Карлагаш сананат.

Томукта не болзын, кудалар келзе, керек десе озордоң озо келер. Келбесе де, Карлагаш оны алдыртып албай. Же Томук, Ястын кижиге кача бергенин билер де болзо, кемге барганын айтпай отырганы база кинчек. Карлагаш оны билип аларга Томукка чайды уруп, отын айагы жаар шыйт этире түкүреле, араай унчукты:

— Бу сен, Томук, кайттын? Колы-будын тын ла сарзуга бастырган эмес... Тон өткүре неме билбеечи

Томук унчукты. — Кой кайчылажы божогон, удабас өлөң ижи башталар. Улус бой-бойлорун айылдажар, жыргаар. Чай жок кижн канайып отырат. А слер нени угуп турадаар?

«А бу мынын манзаарган кебери жок өрөкөн турбай. Балазы кижиге барарга турганы керегинде куучынды эшти укпаган турбай. Сананганы жангыс кату чай. Чайды мыны шаалтага да чапса, чогул албай» — деп, Томук эки көзин Карлагаштан албай сананды.

«Көрзөң оны, Алдырбас. Та нени де жажырып жат. Кижини көк тенекке бодоп, нени-нени айдып ийер болор бо деп, соныркап турганын» — деп, Карлагаш көксинде шүүй тартып, Томук жаар кылчас этти.

— Неме ле угулбайт, неме ле көрүнбейт, Томук.

Томук неме айтпайт. Канзанын ыжын калганчы катап бурладып ийеле, Карлагаштын уруп берген кызыл күрөң чайын ичип баштады. Эки-үч уурташтан чай аяактын жарымызына тўже берди. Же Томук оны өнөтийин араай ууртап, Карлагаш кызы керегинде нени-нени соныркап сураарын сакып отырды. Же Карлагаш, суу ууртанып алган неме чилеп, нени де сурабайт. Анайып унчукпай узак отыра бергенде, ол кей чыгарбазын Томук билип, эрмекти ыраагынан баштады:

— Бу Талдуда улуста жаан жыргал башталган эмтир. Үч-төрт конок мынан озо чабандардын байрамын байрамдагандар. Эмди кудалар башталган дежет. Ээчий-деечий эки той болуп жатканы өлөң ижине чаптык этпейтен болбой. Жаандар унчугушпайт. Байла, андый немеге чаптык этпес дешкен туру... Бу кижининг балабарказы кенертен ле кижн аладым дежер. Керек десе кыстары да кижее барарга турганын айда салатан эмтир. Батаа...

Томук куучынын өнөтийин бу ла тужына божодып, аяактагы чайын оноң ары бачымы жоктон иче берди.

Карлагаш унчукпайт. Кызы керегинде эрмек те жок.

Томуктын сананганыла болзо, онын эрмеги эмди ле башталар керек. Чынынча айтса, Жастын кижиге барарга турганын ого кем де жетирбеген эмтир. Онызы жарт. Куучыннын башталбай турганы бу ла керектен эмтир. Томуктын сўүнчизи жангыс — Жас кижиге барганы.

— Жас керегинде бүгүн кандый да солун куучын уккан эдим... Та чын, та коп — деп, Томук айда салды. — Кижее качарга турган дежет не.

— Качар өйн жеткенде, кижиден сурайтан беди — деп, Карлагаш чала жеңил үшкүрүп, унчукты. — Мен ого тен жаңыс ла сүүнбей... Чын ла болзо. Эмди канай-датан эди. Төрөөн-тазылыс көптөгөй.

— Одын-суунын жуугу жакшы, төрөөн-туганнын...

— Төрөөн-туганнын ыраагы жакшы — деп, Карлагаш кеп сөсти Томукка жетире айттырбады. — Озогы айткан ойгор сөс эмдиги де жүрүмгө жараар. Кары-катыс улус төрөгөн улустан артык деп жаандар айдыжатан.

— Төрөгөн улус чогу жатса, чур-чуманагы, тал-табыжы ай-кулакка амыр бербейтен эмей — деп, куучыннын аайынча Томук көндүктү. — Баш ла бол, чур-чуманаку жатканы неге керектү. Оны слер билбес эмес.

— Же улустын чур-чуманагына киришпейтем. Туза бар эди анда — деп, той-туй керегинде куучынды токтодорго Карлагаш, эки чичке турунды чыгара тартып, унчукты.

— Жаш улус жаантайын андый: озо баштап кожо ло жүргүлөөр. Онон көрзөн — эки башка. Жас ла Керей бой-бойлорун ундыжып салбай база — деп, Карлагаштын сананган санаазын билген чилеп, Томук, бойына буру жууктатпаска, унчукты. — Жаштан ала кожо өскөн. Керек десе школго до кожо жүргүлөгөн. Бой-бойына тын үренижип калган. Же озор эмди жаш эмес. Кажызы ла алдынан санаа-көгүстү, салымын бойлоры билип барган туру.

Бу ла күндерде кудазы келсе, Карлагаш жаңыскан уткыйтан туру. Алдырбас десе ол ло рамнын ичинде. Анан ла табыш жок көрүп отыргай. Кудалар базынбас ла болбой. «Жок, мен кудаларга шаалта шаап, мындый неме экелеер, андый неме тургузаар деп чөрчөктөбөзүм. Же бир жаанын сананар керек: кижинин азырап алган согононын бажындык сок жаңыс балазы тон өткүрө тоомжызы жок болуп билдирип калбазын» — деп, Карлагаш сананат.

Томукта не болзын, кудалар келсе, керек десе озордон озо келер. Келбесе де, Карлагаш оны алдыртып албай. Же Томук, Жастын кижиге кача бергенин билер де болзо, кемге барганын айтпай отырганы база кинчек. Карлагаш оны билип аларга Томукка чайды уруп, отын аягы жаар шыйт этире түкүреле, араай унчукты:

— Бу сен, Томук, кайттын? Колы-будын тын ла сарзуга бастырган эмес... Тон өткүрө неме билбеечи

болбозон кайдат: куда кайдан келер, Јас кемге барган, көп улус келер бе — ончозын угуп алала, бу жажына үүрөн болуп жүргөн меге айдып берерге не күчсиндин?

— Јок, былар, Јас кайдаар качканын, кемге барганын мен кайдан билетем. Ого коштой кижин андый солунды кемнен угатан. Кече кандый да келин меге айткан: бу ла күндерде Карлагаш эшке куда түжер. Кызын бистин јердин бир уулына сөстөп алган эдис. Энезине айдып салыгар деген. Је ол ло... Онон өскө нени айдайын. «Кажы јердин кижизи слер?» — дезем, је онызын сурабагар деген.

Томук анайда айдала, чай ичкен аягын казаннын јанына тургусты. Карлагаш ајару этпеди. Онын көксинде, јаан да эмес болзо, кандый да ачу сысту сөстөр бар. Олорды бу ла чайчыл Томукка айткажын, ол айдыштан маказы канбагадый.

XII

Кудалар келер болор деп, ол калганчы эки күнге база белетенген ле: магазиннен көп калаш, чай, сахар, печенье алып салган, баазы јенил бир канча бөс тө алган — ончозы кудаларды уткуырга керек.

Карлагаштын белетенип алганын билген чилеп, кудалар кызыл энирде келгилеген. Олор эжиктен киргилеп ле јадарда, карганак төрдин бажында саргара ышталган рам јаар көрди. «Је, Алдырбас, балагнын кудалары једип келди ошкош. Сен анаң, бийиктен, ончозын көрүп отыр. Канайдар, кудалардын аракызын амзабай а. Јаңыс кызыс кижиге барганы комыдал эмес. Онын экинчи жүрүми башталып јатканы ол туру. Је, је, мени бийиктен ајыктап ла отыр» — деп бойында сананала, улус јаар көрди.

— Јакшы ба? — деп, келгендер эзендежип баштадылар.

— Јакшы, јакшы ба? — деп, Карлагаш эзендежет.

— Јакшы — деп, кудалар айдыжат.

Келгендер айылдын ээзи үй кижиле чөөчөйлөжип, ачык-јарык куучындажа бердилер. Кудалар өскө јердин улузы болды. «Је канайдар, Јас өскө јуртка барып јадатан туру» — деп, Карлагаш чүрче шүүй согот.

— Тостын кыбындый, торконын јигиндий кудаайыбыс, бала-баркабыс биригип, айыл-јурт кумай тартып

баштаганы биске де, слерге де јаан ырыс — деп, куда-лардын баш эр кижизи айдарда, арткандары оны ээчий төрбөн-тугандар болуп јатканы јиит улустын күүн-табы дежиң үн алышты.

Бир канча улус үн јок отыргылайт.

Карлагаш аракыдан бир кичинек амзайла, кудалар-дын тургускан тажуурларын аяаксалгыштын јанына тургузат. Баш куда өрбө өңдөйиң, бир шилдин оозын ачала, арткан эки шилди ачпай, Карлагашка берди.

Јастын энези кудаларга удур јөпсинбес деп санаа сананбады. Јакшы ла јуртагылайтан болзо. Ада-энениң эң ле баштап сананатан санаазы ол эмей.

— Таш таштаган јерде јадатан, бала барган јерде јүретен — деп, Карлагаш он тулугын араай сыймап, јүрегинде токыналу айтты. — Көзине јаш сокпозын, кир-бигине кир јукпазын.

Јастын энези анайда айдала, көзиниң јажын ычкы-нып ийди. Оны ончозынан озо төс куда сезип, бойы да көстин јажын тудуп болбоды.

Карлагаш балазына ла кудаларына алкыш айтканы неден де артык. Оны келген кудалар ла айылчылар — ончозы јакшы билгилейт. «Көрдин бе, Алдырбас, бал-дарысты?.. Јакшы ла јуртайтан болзо. Эдектерине толо балдар бассын, эжигине толо мал болзын. Оноң артык мен олорго нени күүнзейтем?» — деп, Карлагаш рам јаар көрүп, келген чөбөйлөрдү эриндерине тийгизеле, ээлерине ойто берип, сананат.

— Слер, бийик сынду кижі эмтиреер, кай, ол аткыс-та куруттан бир јалбакты алып берзеер. Айбыланып ийейин — деп, Карлагаш сүүнчилү айтты.

Чын да, төс куданың сыны бийик, кара-күрен чы-райлу, үңгүр үндү кижі болтыр. Пиджак ажыра колдо-рының балтырлары бырчыт болгоны билдирет. Нени иштеп турганын Карлагаш сураарда, а, төгөт-бензинге уймалган шофер ло болуп иштеп турбай деген. Оның учун Карлагаш бойында: «Көрзөң оны, Алдыр-бас, бойының ижин тообой турганын. Сеге, анаң, бий-иктен, рамның ичинен, ол иле угулып турган бол-бой» — деп сананала, чыгара айткан:

— Шофердын ижи база јакшы иш эмей. Тоомјулу.

Качан куда аткыстан курутты алып берерде, Карла-гаш оның ыжын бычакла кырып, каймакту аяакка сын-дырып салала, кенертен чочыган аяасту айтты:

— Э-э, шаалта! Томук деп најымды айттырбайтырым не!

Томук айттыруга түрген једип келди. Эжиктен ле кирерде, Карлагаш бого келип отыр деп јер көргүзип берди. Улусла јакшылашкан кийинде чөөчөйлөр Томукка он јанынан, сол келтегейинен, очок ажыра берилип баштады. Томук дезе тулундарын сыймай тудуп, чөөчөйлөрдүн көп нургунын кылт эттирет. Кезигин кайра берет.

Кудалар јанар башта, Карлагаш айткан:

— Је слерге бир баш кату чай, он беш шил ак аракы шаап јадым. Олорды тургуза ла алдыма экелип тургузыгар.

Кудаларда не болзын, олоордо ончозы белен болгон. Он, он беш, јирме шил деген болзо, түнгей ле, машинада бир кайырчак ак, бир кайырчак кызыл аракы белен болгондо.

— Сен, Карлагаш, көп шаазан — деп, Томук канча кире шымыранган. — Бир одус шил ак, эки-үч баш чай дезен. Сеге артык болор бо. Кудай, мен болзом, терелерин билдирлү эдип сыйрып ийер эдим.

— Калак, Томук, сенин Керейин кижин алза, арган бар болзо, ол тушта сыйрыгайын. Менин керегиме керишпе... Баш ла болзын — Карлагаш анайда айдала, јөмөди. — Шааган аракымнан чак чыкканча ичкейин ле. Сеге бодоштыра шаап отырбай. Оны билзен... А тегин анайда балдарымнын терезин тегин јерге не сойотом.

Качан кудалар јана берерде, Томук Карлагаш эште ле артып, ого ачынып айтты:

— Сен мени торолгыш деп турун ба?! Улустын көзине мени не кызып турун? Сенин ле аракыга тойбой турган турум. Түүк!

Томук баштап ла үнин Карлагашка көдүргени бу болды. Ол керек дезе јуунун ойинде ле онын кийинде јенил эмес јылдарда Карлагашка бир де катап кизиребеген. Олор экү бир де катап керишпегендер. Эмди дезе бала-баркадан улам кижинин кандый да кереги јок болор-болбос шаалтазы учун арай ла кериш чыкпай јат. «Јок туру, мен сенле тегин јерге не табыштанып јадым, онын ордына айлыма барып, күүним јеткенче амырап албай» — деп, Томук ичинде сананала, айылдан чала таралжып, түрген-түкей чыгып јанды.

Тыңыда соккон эзин онын тере тонынын узун эдегин ары-бери элбиреде согуп баштады. «Бу мынын мындый салкыны кайдан келди?» — деп, бир оос эрмектенеле, белин жүктенип, бүдүриле-бүдүриле айлына жетти.

XIII

Яс кижиге кача берерде, Керей кандый да унчукпас, көргөн көстөри карануйланып калган жүрер болды. Керек десе үнгүр үни де өчөмик жаңыланып тургандый.

Андый да болзо, бойынын кунукчылду болгонун кожо иштеп жүргөн улуска көргүспеске ле билдирбеске кичеенетен.

— Сен оорып турган болбойың, Керей? Кеберин чыгып калган. Андый ла эмес жокпон — деп, бир күн ол фермага келерде, бозу азыраачы Желечин айтты.

— Оору ла тийбеген ошкош эди. Же андый да болзо, мында салкынду күнде одын жаргам, байла, соок өткөн. Эмеш көксим сайылып турар жан табылган — деп, Керей кыстың сурагына каруу берди.

Олор экү бозулардын чеденине одош-тедеш жөлөнгилеп алып, бу ла иш-тош керегинде куучындашканы Желечиге солун деп билдирди.

— Бозулар деп неме тойбозо, торт кижини жип ийгедий. Көксүтти канчаа ичер. Анда кандый да чык бар эмес. Ончо чык койузын сепараторло толгоп, ылгап алганда, сүт сууга түңей болбой.

Желечининг бу сөстөрүн угуп, Керей айтты:

— Билеринг бе, бот мен жуукта жаңы правление болордо, бу суракты көдүргөм. Чын да, бодозонг, энезин эмдирбейтен айалга арай жарабай јат. Энезин кичинек те болзо эмген бозулар силү, ток болуп јат.

— Чын, чын... Мен үч-төрт жыл бозулар азырап, бу ок сурак керегинде база сананып јадым. Көрзөң дө, Керей, бис бозуга бир сабат көксүт берип јадыс. Ол оны ичсе, ого курсак болор деп турун ба? Јок, ол база ла ичер күүндү. Јок, мен сананзам, онын ордына, кичинек те болзо, бозуларга энелерин эмдиртер керек. Ол тушта саайла артырган эмчекте кичинек те чыкырым сүт ологорго ток курсак болор.

Желечининг ап-апагаш чырайы изү куучыннанг чечектеп, там көрүмжилү кыскылтым боло берди деп Керейге

билдирди. Кыстын көстөрүнүн каразы токтомы жок ары-бери жүгүрүжип, сүүнчилү жалтыражып турганы уулга сүрекей жилбүлү көрүнөт.

Анда-мында бозулар мөөрөжөт. Уйлар да ынтыражып ийгени угулат. Эзин кижинин кулагына кир-кир эдип эзиндеп турат.

— Мен бодозом, сен, Желечи, чын айдып жадың. Бу эки жылга, менин көрүп жүргенимче, бозуларды энезин эмдирзе, ол тушта тойу-ток жүрөр, семирер де, оорыбас та болор деп түп шүүлтеге келдим.

— О-о, бис экünün санаабыс бу сурак аайынча жаңыс турбай — деп, Желечи сүүнчилү айдала, тоскуурда сүдин ичип алган бозуларды чеденге кийдирип баштады. Онын башка тагынган пладынын алдынан кап-кара чачы кичинек ле көрүнөт. Тал-орто сынду, үн чичке кысты Керей жаңы ла көрүп тургандый болды.

Желечи жылкычы Шалбаа деп кижинин балдарынын калганчызы. Шалбаа узак жылдарга жылкылар кабырып, тайга-ташка, мөңкүлөргө жүргөн кижини, эмди жетен жаштан чик жок ашкан, амыралтага чыгып, айлында ла отырат. Онын сегис балазынын калганчызы — Желечи — он ло классты божодоло, үч-төрт ай клубта иштеген. «Жок, менен андый ишчи жарабас, не де болзо, уй саар фермага баратам» — деген. Ада-энези жөпсинижи, неме айтпагандар. Желечи Керейден эки жашка кичинек. Онын учун экү «сен» деп куучындажып та тургандары ол.

Качан Жас үренеле келерде, Желечи онын эн жуук үүрези болгон. Ол керек десе Керей ле .Жас нажалар болгонын жакшы билер. Же экünün ортозына сөс жетирбейтен. Бир катап Жас кичинек чаазынга та нени де бичийле, оны Керейге апарып бер деерде, Желечи тын ачынып, мен не, слердин ортоорго письмочы болотом бо деген. Ол бойынча Жас ого нени де айбылабас болгон.

Жас ла Керейдин нөкөрлиги жаскы жаңы жайылган чечектий болгон. Желечинин санаазыла озор экү алыжатаң улус болгоны жарт. Же учы-учында сөөктөри жаңыс болуп, не де болбой калган. Жаңыс Жас кижиге капшай барганы Желечини сүрекей кайкаткан.

Калганчы өйлөрдө Керей унчукпас болуп жүргени Желечиге де жарт эмей: Жас кижиге барган. Же уул ненин де учун бүгүн чек өскө: куучынчы, кокырчы, көзи-бажы ачык-жарык. Эриндеринде күлүмжи ойноп, көстөри кандый да ырысту суркуражып турар.

Желечи алакандарын жарс-жарс этире тажып, бозуларын чеденге чүрче кийдирип, эжигин бөктөп ийеле, ойто ло Керейдин жанына базып келди.

— Сени бозу кийдирижер бе дезем, казык чылап, турар ла турар... Же мен кокырлап жадым, ачынба — деп, Желечи айдала, он колын Керейдин өштине салып, каткырды. — Ачынба, менин кокырыма кезикте улус ачынып, чугулданып та турган учуралдар бар.

— Оны билбес коомой кижиге болгом бо — деп, Керей күлүмзиренди. — Кокыр кижини кунукка түжүрбөс, кижинин су-кадыгына жакшы деп кезик жаан улус айдыжып жат. Айдарда, сенин кокырың, бир жанынан чын, мен, казык чылап, сирейе тура калгам, экинчи жанынан, сен кокырлабаган болзон, бис экүңүн ортодо куучын ойто башталбас та эди.

— Мен адамдый кокырчы кижиге — деп, Желечи айтты. — Же адама түңей болор күүним жок. Кажы ла кижиге башка болор учурлу.

— Ончо улус түңей болзо, жүрүм, эбире ончо неме кунукчылду болор эди — деп, Керей айтты.

Олор экү, жаш балдар чылап, колдорунан тудужып алып, айыл жаар бастылар. Эңир жылдыстар жаңы ла мызылдажып, көк тегериден көрүнүп чыктылар.

* * *

Керей айлына фермада эки күн бололо келген.

— Же, оору бозуларын жазылып туру ба? — деп, энези жилбиркеди. — Кандый оорудаң жадындаалап турган эмтир?

— Э-э, мындагы ургун жааштан кажан-таскактын ичиге чек балкаш. Жаш бозулар көксүттөн ичеле, суу жерге жаткылап, ичи-буурына соок өдүп, оорып тургандары ол ине.

Энези ол бойынча унчукпай, уулы чайлап божогон соңунда, соныркады.

— Желечи бозуларды жаңыскан азырап жат па? Айса кожо база кижиге бар ба?

— Жок, жаңыскан ла. А не?

— Не де эмес. Тегин сурап турбай.

Томук анча-мынча отырала, каткырынып, унчукты:

— Сен кичинек тужында Желечиле экү сүрекей эптү ойнойтон. Желечи эмди чыдайла, кайдаар да үрөн бар-

бай, фермада бозулар азырап, артып калды не. Сенле тен куучындажат па, жок по?

— Куучындашпай... Мен бодозом, сүрекей кыс. Жок, жок, чын.

Томук база ла катап күлүмзиренип, унчукты:

— Сеге киж и алар керек, балам. Карып калзанг, сени кандый кыстар керектеер. Ол ло Желечи, кылык-жангы да жакшы. Шалбаа таадактын калганчы кызы ол.

Керей энезинин куучынын угуп, айтты:

— Слерге жарап турган болзо, ал берейин.

— Кедери эт. Меге керек бе ди ол?.. Сеге керек. Мен журтаар эмезим. Сен журтагайын. Эмдиги ач-үренге сөс айдыш жок. Жарбынары ла белен.

— Же азыйгы жаш-үренле бисти не түндейзеер, эне? Бис жангы өйдиг улузы, айса болзо, куучыныс та башка. Сөстөрис те өскө.

— Не ажынып турун? Нени мен айттым ачынарга?

— Жок, эне. Мен ачынбай жадым... Мен Желечини аларга турум. Чын да, киж и карый берзе, киж и алары күч неме эмес пе?

Томук куучын мындый белен боло берерин чек сананбаган. Ол керек дезе тудунган кангазын жерге ычкынып ийгенин сеспей калды. Уулы мыны көрүп, энезинин бажын эркелей тудуп, каткырды:

— Кем жо-ок, эне. Тойды бис жакшы өткүрип саларыс. Мен Желечини кемге де бербезим.

— А сенен оны кем блаажып туру? — деп, энези соныркады.

— Кем де эмес — Керей унчукты. — Чын айдадым: кемге де.

— Э-э, уулымды сени — деп, Томук Керейдин бажын жытады. — Жок, бис Желечини кемге де бербезис. Ол — сенин үйиң, менин келдим болор.

— Сен, Керей, андый да болзо, фермада көп болбо. Желечини аларга турганыңды улус билип ийзе, кем билер оны, сайгак-тейгек башталардан маат жок.

— Эне, эм озогызы эмес ине. Желечи сайгакчыларга беленче багынбас. Онын бастыра күүни менде турган да.

— Бу сен оозым ла бар дейле, анаар ла не куучындайдын?

— А нени айттым?

— Бастыра күүни менде деп. Андый сөстөрд и озодо айтпайтан.

— Озодо айтпайтан болзо, эне, эмди айдып јат.

— Је, је. Сендийинче ле болзын. Слерге ле јакшы болзын.

— Слерге де, меге де, Јелечиге де — ончобыска јакшы болор учурлу. Јаңыс кижининг ырызы ончо улуска јеткил болбос. Ончобыс ырысту болорыс. Ол ло тушта кажы ла кўн кунукчылду ла комыдалду болбой, сўўнчилў, солун-собырлу, иштў ѳтсѳ, оны ырыс дебей.

Олор экў узак куучындашты. Тойды јаан изў айдын сегис јаңызында эдер. Белетенерге јарым ай арткан. Кыш эмес, јайгы ѳйдѳ улустың мал-ажы сўттў, тѳрѳгѳн-тугандар Керей той ло деп јарлаза — белетеништин айткан ла кўнненг баштабай.

Тѳрѳгѳндѳр Керейдинг кижии аларын улуска той башталардан озо, эки-ўч ле кўн артса, јарлаар дежиң јѳптѳшкѳндѳр.

XIV

Кудалар јанган соондо, тоолу кўннинг бажында Карлагаштың су-кадыгы коомойтыды. Ол јўк ле арайдаң эки уйын саап алала, бозуларын айрып, энелерин уй кабырачыга чеденнен чыгарып ла береле, тѳжѳгинде јадар болды.

Кызы Јас ла кўйўзи Сўмер эки катап келип јўргендер. Олор канча ла катап энезин бойларына кѳчўрип аларга куучын ѳткўргендер. Је тегин калас: јок, бойымнын ла јеримде јадып, мында ла ѳлѳтѳм деп айдар. «Онын ордына бойларыгар кѳчўп келигер, кижиге јаан арга, кол-бут болорыгар ине» — деп, Карлагаш балдарына айдып турганы кайда. Је кайдаң, кызы ла кўйўзи бу суракты тың ла керектебей турган улус ошкош.

— Эх, кизе, кизе — деп, јанында јаткан кискени сыймап, Карлагаш эрмектенет. — Байла, јаңыс ла сен мени таштап барбас болорың. Сениң меге кандый болужың једер? Чычкандарга да кўчинг јетпей јўргенде. База ла карып браадың.

Карлагаш шымыраныжын токтодып ийеле, ичинде сананат: «Сен, Алдырбас, ол ло рамнанг меге болужың јок кѳрўп отырың. Мында кудалар келерде, бир де эрмегинди айтпаган јокпон. Чапкан шаалтаның аракызын Томук келип ичти не. А мен аракы кѳдўрер эмес. Эринге ле тийдирген болзо, ол ло. Је тўней ле, кызыс-

тын учун эки-үч чөөчөйдү кудалардын аракызынан, анча окты айылдап келген балдарыстын тажуурынан амзап ийген эмейим. Бойым да учун, сенин де учун ууртадым ине. А баш ла болзын. Эртезинде не аайлу оорыган эдим. Аракы — аш ине. Ашты жип-ичеле, уялбай, улуска кижин канайда оорыдым деп айдатан».

Анайда сананып, эриндери кыймыктап жатканча, эжикти кем де ачып кирди деп билдирди. Карлагаш бажын жастыктан көдүрүп көрзө, байаа ла Томук кирип келтир. «Бооро бойынча кирбей жүреле, э-э, эмди энчикпей, эжик ачып кирип келдин бе, күлүк» — деп, Карлагаш ичинде шүүй соголо, онтоп, орыннан түшти.

— Отырбай, анда не турун? — деп, Карлагаш сурады.

— Отырбай а-а. Мында не жүрөт — деп, Томук соныркады.

— Тыш. Менде база ненин солуну бар деп.

Карлагаш от одырып, чай азып баштады. Экү танкы азыжып алышты. Ышты буркурадып, бир эмеш унчу-гушпай отырдылар.

— Же, Карлагаш — деп, Томук, не жүргенин керелеген чилеп, айтты, — жаан сөстө жажыт жок, улу сөстө уят жок. Кайтса да бис экү жаштан ала кожо өскөннс. Көп жылдарга кожо иштегеннс.

«Эм нени айдарга жүрөт не? Сен, Алдырбас, анаң, бийиктен, ук ла. Бу Томук эм не деп айдарга туру не?» — деп, Карлагаш шүүй согуп, бойында сананды.

— Же айт ла. Кулагым тунгалак, көксимнинг оды өчкөлөк — деп, Томук эрмегин айтпай, чай ичип отыра берерде, Карлагаш нөкөрлик үндү сурады.

— Уулым кижин ал жат, Карлагаш. Төрт күннинг бажында той... Тойго кел.

Карлагаш бир эмеш унчукпай, оттың аяагы жаар бир катап шыйт эттире түкүреле, айтты:

— Балдардын тойына барбай а.

Томук тойо чайлай, жана берди. Бир керек бүткен.

XV

Керей ле Желечининг тойы кидим ле өдүп турарда, Карлагаш једип келип, казан кайнаткан оттың јанына отыра берерде, Томук казанчыларга јакылта берди:

— Карлагаш жаанакты Керей ле Желечининг јанына

экелип отыргыссын. Оноң ого сөс бердирер. Нени айдарга турган — оны айтсын.

Карганакты казанчылар чүрче ле отыргызып аш-курсакты онын алдына салып ийдилер. Карлагаш эки-үч калбак көчө ичкелекте, улуска сөс берип башкаратан кнжи айтты:

— Сөсти Карлагаш эжебиске берип жадыс. Айдыгар, былар.

Карлагаш мындый жерлерде кандый куучын айдарын билер. Көп тө сөс айтпаза, же ол до айтканы учурлу болор керек.

Чөөчөйдөң бир катап амзайла, ачу ла аражан эмтир деп унчугып, улусты эбиреде айкайла, баштады:

— Бүгүн бистин жерде жаан той. Эки јинт: Керей ле Јелечи айылду-јуртту болуп јатканы јаныс та олор экүге, энезине эмес, же анайда ок ончо улуска кереес болуп јат. Мен Керейди энеден чыккалы, баштапкы кыйгызынан ала билерим. Томукла мен эрте јаштаң бери колхозко иштегенис. Јенгил де, уур да иш иштеп, јүрүм јүргенис. Јууның күч өйлөрүн не деп айдар. Ончо эр улус јууда, а биске, кыстарга, келиндерге, мында, Јеристе бойыска келишкен иштең болгой, олордың үлүзин база бүдүрерге келишкен... Бүгүн дезе бис балдарыстың тойын өткүрип жадыс.

Карлагаш сөзинде Керейдин јүрүми керегинде тоолу эрмек айдарга турала: «Је улус билбес эмес, мен оны не айдатам. Челдү эт тишке кысталчан, чек айтпаза торт» — деп сананды. Ол азыйда, јуу өйинде, Томукла кожо бир катап кандыктап јүреле (үй улустың ортозында кандый куучын болбос эди), өгөөндөри јуудан эзен-амыр јанып келзе, көп-көп балдар азыраар деп куучындашкан. «Бистер кайдаар да үренип барбаганыс, иштең өскө нени де билбезис» — деп, ол тушта Карлагаш айткан. «Бала-барканы чыдадып азыраганы немс билбези ол болтон бо? Јок, Карлагаш, неге де үренип албаганыс ол бистинг коомойыс эмес. Ой анайда келижи јат. Бала-барка азыраганы — ол неден де артык. Бистинг билгирис мында» — деп, бу ла Томук айткан эмей. Ол бойынча олор экүге алты-јети бала да азыраарга келишпеген. Онын учун Карлагаш улустың аја-рузын, алтай улустың алкыжын эске алып, азыйда Томукла кожо сананган санаазын чыгара айдып јаткандый, тыңыда айтты:

— Эдегине толо балдар бассын, эжигине батпас малду болзын. Амыр өйдө не жок деер. Ончозы бар: кийим, курсак, иш. Колхоз белен тура тудуп берери кайда? Эмдиги алыжып жаткан жинт улуска колхоз не аайлу жаан аяру эдип жат. Жангыс ла жүрүм жүр, иште.

Карлагаштын база бир чырмайып келип айдатан кереги: жинттерди жер бойына ла артып иштезин деп, колхоз жайнап, тен тура да тут берип, аш, акча берип жайнаганга жуук деп. Же, акыр, бу керегинде айтпас: оок улуска андыш аайлу угулар болор деп сананала, чөйчөйин бийик көдүрүп айтты:

— Ичип ийеликтер, жаш улустын учун.

Тойдогы улуска онын сөзи жараганын сезип, Карлагаш күлүмзиренип ийди. Ол отыра түжүп, көчөзүн иче берди.

Карлагаштын кийининде сөсти көп улус алган. Ончолоры алышкан жинт улуска алкыш-быйанын айдып, ологорго ырыс, сүүнчи күүнзегендер. Ачу аракы жаан удабай улустын бажына чыкканы иле болды: тал-табыш тынып, бир кезиги бой-бойына удур көрүжүп, бойлорынын ла керектери жанынан куучындажа берди. Улуска сөс берип турган тал-орто жашту эр кижин тынып келген табышты токтодоп, тебек тееп ойноп баштаган уулдарга кожула берди.

Томуктын айлынын жанында тал-табыш түжине, түниле, таң атканча токтобогон: ончозы күүн жеткенче ырлаган.

— Мен эмди амыр жадарым — деп, Томук Карлагашка айдарда, онызы канказын, таңкызы туку байадан бери божоп то калган болзо, куруга соруп, бир катап оттын айагы жаар түкүрүп, айтты:

— Бала-баркан айылду-журтту болгон кийининде кандый андый амыр сеге келетен. Желечи кабайлу боло берзе, амырын түнде де болбос. Оны билип жүр, Томук.

Томук, уулы кижин алган соондо, Карлагаш эшке келерин ойто ло көптөдип ийген. Ологор экү озо ло баштап эртен тура туштажар. Эзен-амырын угушса, бала-барказынын су-кадыгын суражар.

— Сенин Желечин, мен көрзөм, кол-буду эмеш уурлап баштаган ошкош — деп, бир күн Томук келерде, Карлагаш айтты.

— Сенин де Жазын андый турбайты... Же мындый

куучын биске не керек, түүк! — деп, Томук јер јаар түкүрип, унчукты. — Бис экүнинг балдарыс эзен-амыр ла жүрзе, баш болзын...

Карлагаш нөкөрининг сөстөрине удур нени де айтпады.

— Тышкары күннинг изүзи сүрекей: көлөткөгө лө кир-зең серүүн — деп, Томук нирип жүрген јибин койнынан кодорып, чайлап алала, тышкары чыкты.

— Сен тышкары отыарга ба, Томук? — деп, Карлагаш энчикпеди.

— Эйе — деп, онызы айтты. — Канчаа үйде отыар.

Томук Карлагаштын айлынын јанында турган јаан эмес јодранын көлөткөзи јаар базып, ары-бери ајыктанып, өдүгин суурып, эптү отырала, түк нирип баштады.

Карлагаш онын јанына келип, база ла анайда отырала, јодра јаар көрүп айтты:

— Эх, Томук, качан да бис, бу јодра агаш чылап, чечектеп жүрген тужыс бар болгон эди. Эмди не, быжала, кандый бир сабакта артып, күнге, кейге чырчыйа кадып калган јодрага түңей болуп калдыбыс.

— Эм онызына не комыдайтан немези туру — деп, бышкан јодра јаар көрүп, Томук унчукты. — Кажы ла немениң жүрүми андый эмес пе? Јаскыда чыккан көк өлөң јай ойинде тапту ла узундап өзөлө, күскиде быжып, кадып, үренин келер јаска арттырып, кургап калат не бу.

Карлагаш, мыны јангы ла уккан неме чилеп, јаш бала бодолду, эбире өскөн өлөңди ајарды. Олор јап-јажыл. Анда-мында чечектерде адарулар учужат. Алдынан өрө көрүп ийерде, јодранын койу јалбрактарлу будактары тенгениннг түбине једип калгандый көрүнди. «Јодрага чыккан кижн тенгениден эбиреде ончозын көрүп алгадый» — деп, Карлагаш сананып калды. Ол көс-төрининг өчөмиктелген чогыла јодраны узак ајыктады.

— Эмди бу јодрага јүк ле јаш балдар, јииттер чыгар. Бис кайдаар баратан эдибис, Томук.

— Карыдым деп сен кемге чөрчөктөйдн, Карлагаш?

— Чөрчөктөп отырым ба мен сеге! — деп, онызы тартынган үндү айтты.

— Јодра орой күскиде де чечектеп јат — Томук анайда айдала, түгин түрген-түрген иире берди.

Томук, байла, бу ла јылдын јазында өскө јердин

бир јажы јаандап калган јылкычызы келип, оны сөстөгөнүн эске алып, Карлагашка канайып та оморкогонду айтты. «Кижее кижн керек, оноң башка жүрүм кунукчылду өдөр. Агашка коштой турган агаш керек, оноң өскө ол агаш деп адалар ба?» — деп, ол эр кижн Томукка айткан эди.

Томуктын айтканын Карлагаш билип ийгендий ош-кош, ол күлүмзиренип ийеле, јанында јаткан өдүгүннн конычтарын бажынын алдына јастык эдип катай са-лып, туура јада берди.

— Эм не, сен ол кижиге ол ло бойынча барбаска санандын ба? — деп, ол араай Томуктан сурады.

— Томук ииргижин ычкынып, јаман үнденди:

— Кедери эт! Ундылып калган немени не эдер оны. Эмди меге не керек, балдарымнын балдарын алып берзем, ологро туза. Казан ас койзом, ологро јакшы. Туку ла кайда бир үч көрбөөн кижее согымтыкта не бар јадым деер оны!.. А сен не? Барар эдинг бе?

— Билбей турум, Томук. Мени бир ле катап сөстөгөн, јуртагам, бала-барка азырагам. Эмди не де керек јок... Бот сеге, Томук, сананар керек. Уулын кижинн алган, сен эмди јайым. Бойыннын ла күүнннде. Өлөр-динг өлгөнчө анайда жүрейнн деп пе?

Томук Карлагашты бу нени ајдат деп, бир тарыйын кизирт эделе, ненин де учун бойынан бойы кемзинди: нөкөри де болзо, Карлагаш оноң сегис јашка јаан. То-мук дезе анча јашка јиит. «Онын да учун мени улус сөстөп турган болор бо?» — деп, ичинде араай сурады.

Оноң ологр унчугушпай, кажызы ла нени де санан-гылап, бирүзи түк иирип отырды, экинчизн кыйын јадып, јодранын серүүннн јакшызынып, амырап јатты.

XVI

Булуттар јаңыс јерге турала, араайынан бадыш јаар јылыжып, бийик туулардын кийин јанына јажына берди деп билдирди. Кајуда, кандый да четтинг төзинде «чак-чак» деп өркө эткени Карлагаштын сол кулагына угулып калды. «Э-э, сенин кожонын андый ла: «чак-чак». Чакпыга түшкен болзон, «чаан-чаан» деп калак-таар эдинг» — деп, карганак сананды. Ол өчөмик көстө-риле кају јаар көрзө, өркө дө көрүнбейт, байаа эки бозузы да јок эмтир.

— Бу кају јаар нени ајыктайзын? — деп, кыска жадыктын үстинде отырган Карлагаштын кийин жанына базып келген Томук сурады.

— А бу бозуларымды таппай калдым. Күлүктерин кайдаар текшилей берди болбогой.

— Же, бозуларды мыны канчазын кичеер. — Томук унчукты. — Азыйда колхозтыйын да кичеегени сенин күүниге тийбеди бе?

Карлагаш Томук жаар көстөрининг учтарыла кылчас эдип көрөлө, үүрезининг үнинде кандый да кубулту барын сезип, нени-нени айдарга туру эмеш пе деп, жүзүн чырчайтып ийеле, шиндегендү аярды.

— Бозу дебей, не келгенинги айт, Томук, — Карлагаш соныркады. — Бу бого отырзан, не чүмеркеп турун? — Карлагаш кыска тоормоштын энг учына жылып, Томукка жер жайладып берди. — Отыр. Бут бажына канчаа турат.

Томук тоормоштын учына отырып, база кају жаар аыктады: бозу эш көрүнөр бе, жок по деп.

— Же, не жүрет, Томук? Куучында.

— Ээ, Карлагаш, — айылчы унчукты. — Нени айдарын билбей турум. Менде кандый солун бар деп... Сенде ле бар болор.

— Нени айдар сеге? — деп, Карлагаш үшкүргөн аясту айтты. — Бот бала-баркадан песьме келди... Уулду деп...

— Керектү туру не — деп, Томук нөкөрине аярбай, Карлагашты ээчнй арал жаар бажын бурып, байаа ла бозуларды жоктоп, чала керексибеген бодолду айтты.

— Кажызы ла түней эмес пе — деп, Карлагаш унчукты.

— Же карын, бистин балдардыйы керек жок — Томук өдүктин кончынан кангазын кодорып, таптагал алала, ичин чукчип ийеле, таңкызын асты. — Алдырбас, слердинг журтта уул, бисте дезе кыс.

Азыйгы улус, кыс чыкса, кысты кереги жок деп айдаган учун Томук бу сөстөргө ачынбады. Туку качан, жуунын кийинде, Карлагаштын Жас деп кызы чыгарда, Томук оны база керек жок неме туру не деген. Жастын энези ого ачынбаган. Алдырбас эзен тушта жагыс ла күлүмзиренип койгон эмей. Же Томук бойынын уулына — Керейге — Жасты жууктатпаганын сананып, Карлагаш бойында шүүй тартты: «Бала чыгарда ла онын

кинин кезип, ол ло тушта кереги жок деп айткан... Баллам кижиге барганча анайда ла санаа-күүндү арткан. Керек десе алыжатан ой келерде, алыштырбаган. Эмди десе база... о, сенде уул, менде кыс. Жок туру, мен тирүү тужымда... бала кабайда жадарда, төрбөнзижерден болгой тен түженбезем де торт болор эди».

— Сен меге не ачынып жүр жадын, Карлагаш? — деп, Томук кажу жаар көстөрүн сыкыйтып, көрди. — Бистин балдарыс, Керей ле Жас, алышпаганында бис экү бурулу эмес.

— Сен оны айдарга келдин бе, Томук? — деп, Карлагаш атыйланды. — Эм ол не керектү куучын болотон?

— О-о, Карлагаш, бу сенин көзин менийинен коомой турбай! Эки бозуун ол түкү ле жүрү.

— Э-э, чын ла дезен... Түүк, көзинди сени. Жок, ол түкү каргана ажыра жүрген не ол. Онон өскө сыгынды эки бозу канайып көрүлбей жүрген деер. Же, же, Томук, куучында ла.

Карлагаш колдорунын алакандарын жыжыштырып, соныркап угарга белетене бергени Томукка сүреен жарды. Томук керек десе аланзый берди: айдарга келген сөзин тургуза ла баштайтан ба, айса Карлагашты эмеш ого белетеп алала, айдар ба. Же не де болзо, жакшы учурал тура бергени база тузалу. Оны тузаланып, айдарга турган сөсти чөйбөй, айдар керек деп ичи-бууры токтодунбай барды.

— Карлагаш, же сен менин айтканыма ачынба. Чын немеге, мен бодозом, ачынбас керек. Ого коштой ол менде болгон керек, коркышту удап калган.

«Эм нени меге айдарга шүүди болбогой?.. Акыр, Алдырбас, сен айылда рамнын ичинде де болзо, кулагын бар болзо, угуп ла отырзан».

Бу Томукла канча жыл мынан озо не болгонын угуп алалык...» — деп, Карлагаш шүүй сокты.

— Бодолгонло мен сеге не ачынайын. Куучында.

Карлагаш алакандарын база ла уужанды.

Томук кангазын агашка какпай, өдүгинин бажына когын түжүрө согуп ийди.

— Билерин бе, Карлагаш, бистин балдарыс, Керей ле Жас, ненин учун алышпаганын?

— Та, кайдан билейин. Карын сен билер эмтиринг не. Айдып берзен, билер кижиге — Карлагаш, айтпаза да, соныркай берди. «Билбей а, байа айттым не. Томук

нени де айдарга келген деп» — карганак бойына айдынды.

— Олор, көөркий, жаңыс та сөөктү улус эмес, је анайда ок база төрөгөн. Эмди билдин бе, жок по?

— А жаңыс сөөктү улус төрөгөн болбой... Оны канай билбей турган? Бу эмдигенче, карып келгенче? А бу Керейдин сөөгн оргончы эмес беди?.. Канайып анайып майман сөөктү боло берди? Тан ла дезен, жүүлгек кижн таап алган туру. Эм болбосто, олор экү сөөгн жаңыс, төрөгөн деп шылтак таап, актанарга жүргенин — Карлагаш база ла бир шүүй тартты.

Анайда бойына сананала, унчукты:

— Куучында ла...

— Же сен ажындыра каткырба. Бачымдабай угуп ал... Бот, айдарда Јас ла Керей жаңыс та сөөктү улус эмес, је анайда ок сүрекей жуук төрөгөн улус... Же, је, учына јетире ук... Керей... Керей... Алдырбастын уулы ине.

— Канайып Алдырбастын? — Карлагаш кайкады.

— Же Алдырбастын дейзим. — Томук көстөрн тозырайта көрүп, Карлагашка билдирбезинен бир сөөм кире жууктай отырып алды. — Алдырбастын, ол ло, ол ло сенин Алдырбазыннын уулы не. Сен оны канайып билбей жүрген?.. Мен сени сезип, билип жүрген деп бодогом.

Карлагашта үн де жок. Ол эмди Томук ла Алдырбас сүт толгоп турган турага киреле, окшожып турган бир ойди эске алды. «Көрзөөр оны, айдарда олор экү тен узак жүрген улус турбай. Же өткөн неме өткөн лө болзын. Алдырбас божогон... Томук эзен-амыр. Акыр, эмди нени айдарга туру болбогой» — деп, Карлагаш сананды.

— Же, Керей Алдырбастын уулы болзо, эмди не? Нени айдарга турун? Айт. Эм незин јажырар. Айт ла. Угуп отырым.

— Же онон ары нени айдатам, Карлагаш? Эмди јарт па, ненин учун Керей Јасты албаган.

— А Керей сөөгин не деп билер? — Карлагаш јилбиркеди.

— Керей бе, майман ла деп.

— Адазы Алдырбас деп?

— Јок. Онызын ого мен не айдайын. Јарабас.

— Адазыла канайда бичидип јат?

— Адазыла ба? — Томук бу суракты сакыбаган ошкош, онын учун чала туктурулып турала, айтты. —

кинин кезип, ол ло тушта кереги јок деп айткан... Балам кижиге барганча анайда ла санаа-күүндү арткан. Керек дезе алыжатан ой келерде, алыштырбаган. Эмди дезе база... о, сенде уул, менде кыс. Јок туру, мен тирүү тужымда... бала кабайда јадарда, төрөөнзижерден болгой тен түженбезем де торт болор эди».

— Сен меге не ачынып жүр јадын, Карлагаш? — деп, Томук кају јаар көстөрин сыккыйтып, көрди. — Бистин балдарыс, Керей ле Јас, алышпаганында бис экү бурулу эмес.

— Сен оны айдарга келдин бе, Томук? — деп, Карлагаш атыйланды. — Эм ол не керектү куучын болотон?

— О-о, Карлагаш, бу сенин көзин менийинен коомой турбай! Эки бозуун ол түкү ле жүрү.

— Э-э, чын ла дезен... Түүк, көзинди сени. Јок, ол түкү каргана ажыра жүрген не ол. Онон өскө сыгындый эки бозу канайып көрүлбей жүрген деер. Је, је, Томук, куучында ла.

Карлагаш колдорынын алакандарын жыжыштырып, соныркап угарга белетене бергени Томукка сүреен јарды. Томук керек дезе аланзый берди: айдарга келген сөзин тургуза ла баштайтан ба, айса Карлагашты эмеш ого белетеп алала, айдар ба. Је не де болзо, јакшы учурал тура бергени база тузалу. Оны тузаланып, айдарга турган сөсти чөйбөй, айдар керек деп ичи-бууры токтодунбай барды.

— Карлагаш, је сен менин айтканыма ачынба. Чын немеге, мен бодозом, ачынбас керек. Ого коштой ол менле болгон керек, коркышту удап калган.

«Эм нени меге айдарга шүүди болбогой?... Акыр, Алдырбас, сен айылда рамнын ичинде де болзо, кулагын бар болзо, угуп ла отырзанг.

Бу Томукла канча жыл мынан озо не болгонын угуп алалык...» — деп, Карлагаш шүүй сокты.

— Бодолгонло мен сеге не ачынайын. Куучында.

Карлагаш алакандарын база ла уужанды.

Томук канзазын агашка какпай, өдүгнinin бажына когын түжүрө согуп ийди.

— Билеринг бе, Карлагаш, бистин балдарыс, Керей ле Јас, ненин учун алышпаганын?

— Та, кайдан билейин. Карын сен билер эмтиринг не. Айдып берзен, билер кижиге — Карлагаш, айтпаза да, соныркай берди. «Билбей а, байа айттым не. Томук

нени де айдарга келген деп» — карганак бойына ай-дынды.

— Олор, көөркий, жаңыс та сөөктү улус эмес, је анайда ок база төрөгөн. Эмди билдинг бе, жок по?

— А жаңыс сөөктү улус төрөгөн болбой... Оны канай билбей турган? Бу эмдигенче, карып келгенче? А бу Керейдин сөөгн оргончы эмес бе ди?.. Канайып анайып майман сөөктү боло берди? Таң ла дезенг, жүүлгек кижн таап алган туру. Эм болбосто, олор экү сөөгн жаңыс, төрөгөн деп шылтак таап, актанарга жүргенин — Карлагаш база ла бир шүүй тартты.

Анайда бойына сананала, унчукты:

— Куучында ла...

— Же сен ажындыра каткырба. Бачымдабай угуп ал... Бот, айдарда Јас ла Керей жаңыс та сөөктү улус эмес, је анайда ок сүрекей жуук төрөгөн улус... Же, је, учына јетире ук... Керей... Керей... Алдырбастын уулы ине.

— Канайып Алдырбастын? — Карлагаш кайкады.

— Же Алдырбастын дейзим. — Томук көстөрнн тозы-райта көрүп, Карлагашка билдирбезиненг бир сөөм кире жууктай отырып алды. — Алдырбастын, ол ло, ол ло сенин Алдырбазыннын уулы не. Сен оны канайып билбей жүрген?.. Мен сени сезип, билип жүрген деп бодогом.

Карлагашта үн де жок. Ол эмди Томук ла Алдырбас сүт толгоп турган турага киреле, окшожып турган бир ойди эске алды. «Көрсөөр оны, айдарда олор экү тен узак жүрген улус турбай. Же өткөн неме өткөн лө болзын. Алдырбас божогон... Томук эзен-амыр. Акыр, эмди нени айдарга туру болбогой» — деп, Карлагаш сананды.

— Же, Керей Алдырбастын уулы болзо, эмди не? Нени айдарга турун? Айт. Эм незин јажырар. Айт ла. Угуп отырым.

— Же оноң ары нени айдатам, Карлагаш? Эмди јарт па, ненин учун Керей Јасты албаган.

— А Керей сөөгин не деп билер? — Карлагаш јил-биркеди.

— Керей бе, майман ла деп.

— Адазы Алдырбас деп?

— Јок. Онызын ого мен не айдайын. Јарабас.

— Адазыла канайда бичидип јат?

— Адазыла ба? — Томук бу суракты сақыбаган ошкош, онын учун чала туктурылып турала, айтты. —

кинин кезип, ол ло тушта кереги јок деп айткан... Балам кижиге барганча анайда ла санаа-күүндү арткан. Керек дезе алыжатан ой келерде, алыштырбаган. Эмди дезе база... о, сенде уул, менде кыс. Јок туру, мен тирүү тужымда... бала кабайда јадарда, төрөөнзижерден болгой тен тўженбезем де торт болор эди».

— Сен меге не ачынып јўр јадын, Карлагаш? — деп, Томук кају јаар көстөрин сыкыйтып, көрди. — Бистин балдарыс, Керей ле Јас, алышпаганында бис экў бурулу эмес.

— Сен оны айдарга келдин бе, Томук? — деп, Карлагаш атыйланды. — Эм ол не керектў куучын болотон?

— О-о, Карлагаш, бу сенин көзин менийинен коомой турбай! Эки бозуун ол тўкў ле јўрў.

— Э-э, чын ла дезен... Тўўк, көзинди сени. Јок, ол тўкў каргана ажыра јўрген не ол. Онон өскө сыгынды эки бозу канайып көрүлбей јўрген деер. Је, је, Томук, куучында ла.

Карлагаш колдорынын алакандарын јыжыштырып, соныркап угарга белетене бергени Томукка сўреен јарады. Томук керек дезе аланзый берди: айдарга келген сөзин тургуза ла баштайтан ба, айса Карлагашты эмеш ого белетеп алала, айдар ба. Је не де болзо, јакшы учурал тура бергени база тузалу. Оны тузаланып, айдарга турган сөсти чойбой, айдар керек деп ичи-бууры токтодынбай барды.

— Карлагаш, је сен менин айтканыма ачинба. Чын немеге, мен бодозом, ачинбас керек. Ого коштой ол менле болгон керек, коркышту удап калган.

«Эм нени меге айдарга шўўди болбогой?.. Акыр, Алдырбас, сен айылда рамнын ичинде де болзо, кулагын бар болзо, угуп ла отырзан».

Бу Томукла канча јыл мынан озо не болгонын угуп алалык...» — деп, Карлагаш шўўй сокты.

— Бодолгонло мен сеге не ачынайын. Куучында.

Карлагаш алакандарын база ла уужанды.

Томук канзазын агашка какпай, өдўгининг бажына когын тўжўре согуп ийди.

— Билеринг бе, Карлагаш, бистин балдарыс, Керей ле Јас, ненинг учун алышпаганын?

— Та, кайдан билейин. Карын сен билер эмтиринг не. Айдып берзен, билер кижиге — Карлагаш, айтпаза да, соныркай берди. «Билбей а, байа айттым не. Томук

нени де айдарга келген деп» — карганак бойына айдынды.

— Олор, көөркий, жаңыс та сөөктү улус эмес, је анайда ок база төрөгөн. Эмди билдинг бе, жок по?

— А жаңыс сөөктү улус төрөгөн болбой... Оны канай билбей турган? Бу эмдигенче, карып келгенче? А бу Керейдинг сөөги оргончы эмес беди?.. Канайып анайып майман сөөктү боло берди? Таң ла дезенг, жүүлгек кижии таап алган туру. Эм болбосто, олор экү сөөги жаңыс, төрөгөн деп шылтак таап, актанарга жүргенин — Карлагаш база ла бир шүүй тартты.

Анайда бойына сананала, унчукты:

— Куучында ла...

— Же сен ажындыра каткырба. Бачымдабай угуп ал... Бот, айдарда Јас ла Керей жаңыс та сөөктү улус эмес, је анайда ок сүрекей жуук төрөгөн улус... Же, је, учына јетире ук... Керей... Керей... Алдырбастын уулы ине.

— Канайып Алдырбастын? — Карлагаш кайкады.

— Же Алдырбастын дейзим. — Томук көстөрин тозырайта көрүп, Карлагашка билдирбезиненг бир сөөм кире жууктай отырып алды. — Алдырбастын, ол ло, ол ло сенин Алдырбазыннын уулы не. Сен оны канайып билбей жүрген?.. Мен сени сезип, билип жүрген деп бодогом.

Карлагашта үн де жок. Ол эмди Томук ла Алдырбас сүт толгоп турган турага киреле, окшожып турган бир ойди эске алды. «Көрзөөр оны, айдарда олор экү тен узак жүрген улус турбай. Же өткөн неме өткөн лө болзын. Алдырбас божогон... Томук эзен-амыр. Акыр, эмди нени айдарга туру болбогой» — деп, Карлагаш сананды.

— Же, Керей Алдырбастын уулы болзо, эмди не? Нени айдарга турун? Айт. Эм незин јажырар. Айт ла. Угуп отырым.

— Же оноң ары нени айдатам, Карлагаш? Эмди јарт па, ненин учун Керей Јасты албаган.

— А Керей сөөгин не деп билер? — Карлагаш јилбиркеди.

— Керей бе, майман ла деп.

— Адазы Алдырбас деп?

— Јок. Онызын ого мен не айдайын. Јарабас.

— Адазыла канайда бичидип јат?

— Адазыла ба? — Томук бу суракты сакыбаган ошкош, онын учун чала туктурылып турала, айтты. —

Адазын чике айткан эмес. Иваныч ла болбой а. Сельсовете анайда ла бичип койгон эди. А не?

— Не де эмес. Билерге сурадым... Же јакшы... Јакшы, Томук. Кемнинг де балазы болзо, бала эмей. Сеге баш болзын. Мен дезе оны билбей јүргем. Сеспегем де. Байла, Алдырбас јанып келерде, ырызымнан өскө неме билбей, көс јок јүргем. Нени де билбегем, нени де сеспегем.

Карлагаш анайда айдала, бажын салактада салып, нени де санана берди. Же кенерте, үргүдөн ойгоно чарчаган неме чилеп, бажын серпий согуп, өрө көдүреле, кајуда эки бозузы јаар көрди. Бозулар јап-јажыл өлөңди отогончо ло.

Тенери чап-чанкыр. Каа-јаа булуттар туулардын үстинде јылыжын келеле, ого түжерге турган чылап, јаап турналардый, билер-билдирбес кыймыктажып турат. Күндер, байла, каан ла болор. Оны Карлагаш бу ла базып јүрген эки будынан, эки колынан билип отырбай. Сыстажа ла берзе, күндер кадаарлап, јут-јулакай башталар. Эмди дезе кол-бут та сыстабайт, јуттын темдеги де билдирбейт.

Карлагаш ла Томук эки јара бастылар: кажызы ла айлына. Же бой-бойынан ырашкалакта, Карлагаш кыйгырды:

— А Томук! Томук!

— Не?.. Угуп турум — деп, онызы база анайда ок тыгыда айтты. — Айдыгар ла.

— Мен эм балдарыма бар јадайын ба, айса мында артайын ба? Песьмеге карууны канайда бичийин?

Томук турган јерин, ийт чилеп, эки-үч катап эшкиндеј јыжала, белин јүктенип ијеле, тыгыда айтты:

— Та. Онызын канайда айдайын. Эттин бышканында, ээзинин күүнннде.

Карлагаш неме айтпай, айлына кире берди.

XVII

Керей келерде, Карлагаш айылдын эпши ле јанында јатты.

Керей бери келбес те эди: мында Јас. Энези оорыырда, ол бого келип јаткалы јети-сегис күн боло берген. Же өгөөни — Сүмер — эки катап келип јүрген. Јас дезе кичинек балазыла кожо. Керей келер алдында ол кы-

зыла экү магазинге барган эмтир. Онын учун ол карганактын не керек алдыртканын капшай ла билип алала, мынанг барарга мендеди.

Карлагаш онтоп, бажын өрө көдүрип, турунды ичкери салып, оттын жанында белен чайын жүк арайдан отко асты.

— Же, слер меге чай аспагар. Јаңы ла чайлап алгам — деп, Керей айдарда, јаанаң айтты:

— Мен сенин чайлаганыңды кайдан көрөйин, балам.

Чайлап божогон кийнинде, Карлагаш Керейге, бар јок күчин јууп алала, јазап ук деп айдала, куучындаган:

— Керей, бот сен эм эки баланын адазы. Эмди де көп балдар азыраарың. Јелечиле кожо. Ончо жүрүмеер алдаарда... Мен сеге де, энеге де та ненин де учун ачынып жүргем. Эненг ле мен јаштаң ала кожо өзүп, бу киреге јетире иштеп келгенис. Кожо карыдыс. Алды күнис ас артты. Мен бу ооруга чек тыным чыгып барады.

Керей карганактын не керегинде айдарга турганын озолодо чек билип болбой отырды. Онын учун Карлагаштын бир де сөзин ычкынбаска кичеенет. Онын чырчыйган жүзиндеги чийүлөр көп лө јажыт тудуп турган болор. Ол жүрүмннде нени көрбөди эмеш.

— Сенин сөөгинг майман, мен јакшы билерим. Азийда чын, билбес, укумал кижидий жүргем. Сенин сөөгинг майман. Јастың сөөгн база майман. Слер экү төрөгөн, јуук төрөгөн. Слер экү акалу-сыйынду улус. Чын, Јас сененг эмеш јаан. Је керек ондо эмес... Мен сүрекей тың оору... Канайып-канайып јыгыл калзам, сен, Керей, Јасла кожо, күйүүм Сүмерле, сөөгимди јууп салыгар.

— Бу слер канайып туругар? Эмди де жүрүм жүреер — деп, Керей кайкап айтты. — Алтан јети јаш неме бе ол? У-у, слер ол јанынаң куучын өткүрбегер.

Карлагаш тунгак үниле ононг ары араай айдып баштады.

— Је сен, Керей, оны ундыба. Јастың адаанын алып жүр. Ол сеге јаан төрөгөн. Јуук... База катап айдып јадым. Керек дезе јаңыс каннаң бүткенигер... Сен Јастың адазын јакшы билбес болорың... Алдырбасты? Ол тушта слерлер кичинек болгоныгар. Көр, ол туку раманың ичинде сүри туру... Көрдинг бе?..

— Көрдим, көрдим, былар. Куучындагар ла.

— Бот ол. Бот ол, балам. Онын каны—сенин канын. Ой, мен тен торт жүүл бараткан болбойым. Алдырбас узак жаш жажаарга сананган, же жеткер ол санаазына жетирбеген. Жаш бала чылап сананатан.

Карлагаш тыныжы буулып, жөдүлдөп, бир эмеш унчукпай барды. Онын кажайган чачы эски бөркиннин алдынан сарбайыжып чыккылап калганын көрсө, ол чек ле жаандада өзүп келген согононы жулала, сууга јунза, онын салакталган ап-апагаш тазылына түнөй.

Керей Карлагашты ајыктап отырала, ненин де учун жүреги барт этти. «Бу кижн коомойтып бараткан ош-кош» — деп сананды. Керей эмди јаанак нени айдарга оны бери кычырганын јангы ондоды. «Атанардын ары јанында чын болгон учуралды биске, анчада ла меге, айдып саларга сананган туру» — деп, ол бойына шүүй сокты.

Айылдын ичи кандый да бүрүнкүй болды. Сооксымак деп билдирди. Керей эки-үч турунды ичкери јылдырып, көстөрн Карлагаштан албай ајыктайт. Карганактын тыныжы јенгилдене берди деп билдирди. Кем јок. Керей јанарга турарда, Карлагаш ол јаар кандый да јайналганду көргөни база сан башка: база нени де айдарга турган болбайсын.

— Је, былар. Мен бар јадым. Јакшы јадыгар. Јазылыгар. Бу мындый өйдө, јаскыда, кижн јаман санаа сананбас керек. Јазыларым ла деп санангар.

— Керей, — деп, Карлагаш унчукты, — сен менин айтканымды билдинг бе?

— Билдим, билдим, былар. Јакшы ондодым. Айтканыгарга јаан алкыш. Алтыннан баалу. Ундыбазым.

— Онызы јакшы, Керей. Мен сеге иженип јадым. Јада калзам, Јас јаныскан артар. Ада-энези јок. Јуртап јаткан улуста не болбос, тал-табыш, чур-чуманак. Сен көрүп жүр. Сен онын јангыс ла карындажы болорын. Оны ундыба, балам... Је бар. Јакшы иштеп жүр. Балабаркагар көп болзын.

Керей неме айтпай чыгып, айлы јаар басты. Ол бүгүн бир јаан солун уккан: Јастын карындажы. Јангыс та сөөк јангыс эмес. Је јангыс... јангыс аданын балдары. «Бу энелердин сан башказын. Онын учун энем...».

Кей кандый да тату јытла јытанат. Таленко деген куужычак чанкыр кейди сынгырада кайда да чечектеп

турган јодралардын ўстиги јанында, меестин эдегинде кожондойт. Ого коштой кей јаскы јажыл бўлгнин јыдыла селт этире кенерте база јытанат. Ак-ак кўбб-лўктўр серпилип, јўзўн-јўўр чечектерге бирде конуп, бирде салбан-сулбан эдип кейле учкулайт. Јодралардын ап-апагаш чечектерин не дейзин! Кажы ла јас бой-бойынан база та незиле де аңыланып јат. Онын да учун ончо тынар тындулар јасла кожо тўймеп, кўннин чогыла ороттырып, јўзўн-базын ўнин јайып турганы ол болор.

Керей айлына јууктап келерде, Јелечи, эки балазы, энези тышкары отырғылады. Балдары энезин ле јааназын айландыра јўгўрижип, сўўнчилў ойында эмтир. Олордын талбандажып ойногони чек ле кўбблўк. Ыраактан адазын кўргўлеп ийеле, «ада, ада» дежип, удура келдилер.

— Је Карлагаш кандый эмтир? — деп, Томук уулынан сурады.

— Кем јок. Је кўстўрин кўрзўм, чала коомой ло... Онтош ло онтош. Санаазы ордында.

Керей эки балазын кучактанып, сўўнчилў айтты:

— Бот, бистин угыс ўзўп јат. Бу эки уул чыдаза, кандый эрлер болбос.

— Сеге Карлагаштын алкыжы јеткен болбой — деп, Томук кўлўмзиренип, уулына ла онын балдарына кўрди.

Јелечи де сўўнчилў. Ол кичинек уулына чамча кўк-тўп отырды.

— Јаан улустын алкыжы качан да ундылбас — Керей балдарын јерге тўжўрип айтты. — Је, јакшы јўгўрип ойногор.

Балдар ўни јаңыланып, катап ла сўрўжип, ойной бердилер.

XVII

Улус Карлагаштын сўўгин чечеги јайылган јодранын ўстиги јанына јуудылар.

— Кажы ла јаскыда онын бажында койу бўрлў јодра чечектеп тургай. Оны јурттын улусы, онын кызы — Јас — балазынын балдары качан да ундыбас... Мен де база јаан удабай анаар јууктабай — деп, Томук кўзинин јажын ычкынып айтты.

— Је, энебис, андый эрмекти не айдадыгар — деп, Керей унчукты. — Жарабас. Слер онын эн жуук нокори болгоныгар. Биске, јаш улуска, эзен-амыр јурерде, андый неме айтпагар.

Соктин јанында, качан улус сок чыккан айыл јаар ууланарда, Керей, Јас, Јелечи, Смер, Томук артып, бир эмеш турала, база ичкери бастылар.

— Ыйлаба, сыйным. Кайтса да, энен јаш јажап салган. Эне-адабыстын јурмин бис онон ары улалтып апарарыс. Олордын јурми бай болгон. Бистийи де солун, јилбулу одор — деп, Керей Јасла коштой базып, куучындап баратты.

— Чын, слердин балдар, јурмигер сурекей солун. Эн ле солуны — ол балдар азырап баштаганыгарда. Ол эн ле учурлу — деп, олорды эчий келеткен Томук айдат. — Ол сурекей јакшы.

Ак турлу

I

Качан мен городтон аймакка једип келе-
римде, менен озо келген ончо комсомолдор
колхозтор сайын таркай бертир. Кажы колхозко
кемдер барганын чек билбей, эмди меге кайдаар уула-
нар керек деп шўўп отырганчам, райкомго комсомолдын
ўчинчи качызы кирип келди.

— Ичикей!.. Је не? Оройтыган ба? Қандый јўрген?
Ўредў қандый?.. Быјыл ўчинчи курста ба?

Байкалдын бу сурактарына каруу да берер кўўним
јок. Ол ончозын билер: мен быјыл чын, ўчинчи курста,
ўредў кем јок, ононг до ары.

— Ончозы јакшы. Јаңыс ла кожо ўренип турган нө-
көрлөрдөн артып калганым ачу. Ректор божотпой эки
кўнге туткан. Јўк ле арайдан божотты — деп, ненин
учун студенттерле бир аай келбегенимди Бекпеевке
айттым.

Бекпеев Байкал колдорын јылыдарга амадайт.
Олорды ууштай тудала, јаактары бултайып келгенче,
кей толтырып алала, тарый-тарый ўрўп ле турды. Ол
бойынын столынын ўстине энчейип алып, та нени де
ајарып, мен јаар көрбөй сурады:

— А ректор не керек сени божотпой турган?

— Та — дедим. — Барбазын ла деер. Јайнап јадып,
јўк ле арайдан суранып алдым.

— Јарт, јарт. Је эмди қандый колхозко?

Районнын кажы ла колхозын адап ийейин дезем, а
байагы менин нөкөрлөримди та кажызына ийгилеген.
Нөкөрлөрлө кожо иштезе, артык ине.

Эмди ле, бу ла салкын јок, ыжык кыптан чыгарга
турган чылап, шарфты мойынга тыгыш ороп, фуфай-
камды кымый тудуп топчыланып ийдим. Бекпеев ненин

де учун мени будымнанг ала бажыма чыгара көрүп, көс-төри жалтырап, нени де айтпай, база ла столынын үстине энчейди.

— Же, Байкал, Темдеков Томос, Чынатов Улай, Шагайтов Шуру деген улусты кажы колхозко ийгенни айдып берзен.

— А сен не, олор жогынанг иштеп болбозын ба, Темир? — деп, үчинчи качы чала күлүмзиренген айас сурады. — Ол уулдар энг ле ыраак колхозко ийилген. Анда сүрекей күч... Кар жаан. Улус ас. Анда жагыс та олор эмес. Өскө студенттер база бар.

Аймактанг ыраак эки колхоз бар. Олор кажызына барды болбогой. Байкал оны айтпай, чала бийиркеп туру.

— Же ол студенттерди кажы колхозко ийди?

— «Кызыл чолмонго» — деп, Байкал айтты. — Же сен анаар барарга ба?.. Билеринг бе, Туланов, ол колхозко жеткенче, сен соокко чарчап, тонуп каларын. Онон сен жагыскан. Колхозко сени кем жетирер. Оны билзен... Бистинг райкомдо кем де артпаган. Ончозы колхозтор сайын атанган. Мен ол ло сенин кожо үренип турган нөкөрлөрингди колхозко жетиргем... Уулдар коомой эмес. Талдама эрлер. Мен олорды жүк ле бийик боочыга жетиргем. Онон ары көнкөрө жер. Уулдар чаназын кийгилеп, жүктерин белине бектеп буулайла, ары ла калыткан эди.

— А боочынын бажына жетире олор неле барган? — мен жилбиркедим. — Не десе мен олордын ла иштеп барган колхозына барар учурлу.

Бекпеев меге кылчас эдип көрөлө, жүзин кандый да неме керектебеген эдип жуурып, көзнөккө жууктай базып, айтты:

— Боочыга жетире олорды тракторло апарганыс. Же уулдар городтонг чаналу келгендер. Иштеерге. Бор-сар курсапту да. Якшы кийингилеп алган. Бот ол уулдар, чын, кайдаар келеткенин жарт билгендер... А сен? Бу фуфайкангла мындый соокко чыдажып болорын ба? Фуфайканын ичинде жагыс ла пиджак туру не, уул. Свитер де жок. А штанын кандый? Тегин ле штан. Ичинде жылу штан эш бар ба, жок по?

— Кальсон — дедим. — Жылу, кем жок. Чыдажарым.

— Мында соок. Туку төртөн градустан ажыра туруп жат. Жагыс та соок эмес, же соок салкын шуурып турга-

нын сен билбей јадын. Тен кандый да жылу болзо, салкын өткүрө согуп жат... А сен?.. Сен, байла, турлуларда ыжык, жылу деп иженген бе?

— Же тынду кижин кандый-кандый эпти таап ла ийер болбой... Эмди јарт. Айдарда, Байкал, мен «Кызыл чолмонго» барып иштейтем. Јойу ла жүре берерим. Слер мен керегинде сананбагар.

— Неме, неме? «Кызыл чолмонго»? Бу канайып турун, Темир? Соокко чарчап каларын, уул! Мен сени анаар ийбей јадым. Бу эн ле жуук колхозко барарын. Анда улус јеткил, је сени көрүп туруп, таныш кижини, туку жүс јирме јети километр јерге канайып ийер. Чын, сенин нөкөрлөрин барган турлу колхозтын төс журтынан бери јанында. Районнон ол турлуга јетире јетен алты километр. Кар јаан, соок. Бу сен канайып турун? Ойын эмес. Онын ордына бу жуугында, јирме беристе јерде колхозко барып иште. Онын бир кезек турлулары журтка жуук.

Мен Байкалдын бу сөстөрине сүүнердин ордына, танин де учун ачынып турдым: мени кижиге тообой, жуук ла јерге ийип, килеп турганы јарабады. Менин санаамла болзо, комсомолдын райкомы кажы ла студенттин карын ыраак турлуларга ийер керек.

Чыгарга туку байа белетенип алган кижин, эмди уулдардын барган јерин чокымдап алала, анаар канайда једери јанынан шүүй бердим. Боочыга ла једип алган кижин ары жүгүрүп түшпейзин. Чана таап алза, карын да капшай түжер. Менде дезе чана јок.

— Же мен ол ло нөкөрлөр иштеп турган турлуга барып, олорто кожо иштейтем — деп, Бекпеев Байкалга айдала, эжик јаар бастым.

— Андый болзо, Темир, буруны бойыга алын. Мен сенин өбдөкөңди де, кайдаар ууланарга турганыңды да чаазынга бичибедим. Бойында. Же сен учун бис каруузына турбазыс. Мында биске сенде уружарга ой јок... Колхозтордын малы јаан кардан, јотконнон улам курсакка јетпей жат. Бистин иш ол... Оны бил, Темир.

— Же алкыш, Байкал, — дедим. — Мен барып јадым. Менин учун коркыба. Кемге де айтпа. Мен де айтпазым...

Анайып мен райкомго эки катап кирген турум. Баштап тарыйын билет алып, экинчизин бу.

Бир күн, качан бис эртен тура ажанала, үренерге келеристе, институттын комсомолынын комитетине бир кезек уулдарды алдыртып туру дешкен. Байла, база ла не-не боло берген: кем-кем стипендия албас, не дезе үредүнн көп күндерин божоткон. Кем-кем айса аракы ичкен. Же шылтактар, керектезе кайда барзын.

Бис экинчи лекцияга жангы ла отырып аларыста, Иван Скориков, факультеттин комсоргы, аудиториянын эжигин ачып, бистин алтай бөлүктөн жети уулдын өбө-көлөрүн чаазыннан кычырды.

— Чынатов, Шагайтов, Темдеков, Ялбыраков он бир часта комитетке, онон ректорго.

Менин өбөкөмди адабады. «Же, меге не керек. Нени де этпеген эдим» — деп сананып калдым. Көрүп, сананып отырзам, жок, бу уулдар ончозы тоомжылу. Үредүзүз жакшы. Лекция божотпой жат. Жозокту, темдектү күлүктөр эмей. Мен дезе чала ол уулдардын кийин жанында ла. Меге тоомжылу аяру кайдан келзин. Ого коштой былтыр жаскы экзамендерде эки предметтен коомой темдектер алгам. Ол ло, стипендия да жок, тоомжы да болбойт. «Э-э, бу Туланов былтыргы жылдын экзамендерин качан табыштырар?» — дежи, үредүчилер бу ла келзе, сураар. Жуундарга канча кирези тургузар. Чек ле күүнге тийген. Же, карын, ректор, жаажы жаандап калган кижин, бир катап педагогикадан зачет табыштырып отырзам, бойы ла сурады:

— Сен, Туланов, бу былтыргы жылдын табыштырбаган экзамендерин не табыштырбай турган? Стипендия сеге артык болуп жат па?.. Адаг, энег койчылар ба?

Ректор анайда сурайла, он колынын алаканыла килег бажын сыймай согуп, чаазындарын көрө берди. Мен унчукпай ла отырдым. Ол эмеш отырала, катап ла эне-адам керегинде жылбиркеди. Менде ада да, эне да жок болгонун, оорды мен чек билбезим керегинде айтсам, ол бажын жайкайла, айса бу акказы жок канайып үренип турганымды кайкап, сурады. «А бор-сар акча иштеп алып, үренип турбай» — дедим.

— Сен меге баштанган заявление бичи. Мен сеге ректордын фондынан жүс салковойды бичип берерим — деди.

Ол өйдөң ала ректор, Николай Николаевич Козин,

мени билер боло берди. Кайда ла тушташса, эзендежер. Керек дезе бажын эмеш энгийтип јакшылажар. Айдарда, ол мени канайда алдыртпады эмеш. Айса јетире јакшы билбес. Студенттер көп. Канчазын, кажызын эске ала-тан эди.

Уулдар комитетке јүре ле берди. Көрзөм, уулдардан јүк ле эки уул артып калтырыс. Артканы он јети кыс. Олор чала мен јаар көргүлөп, кезиктери нени де шымыраныжат. Менинг ичи-буурым чала чым этти. Ол анайда көргөндөри өчөлгөнгө түнгей. Экинчи уул — оору. Ол колхоз-совхозторго күс-јас эмезе јайгыда иштеп бар-байтан. Институттын да бойында кандый бир иш болгондо, ол көөркийди кем де ишке кычырбайтан. Былтыр јаскыда тоозын-тобрак јалмап, балдарла кожо иштеп јадарда, үредүчи оны јандырып ийген эмей.

Уулдар комитетке јүрөле, ректордын кыбына да барыптыр. Биске келеле, нени де айдышпады. Бичиктү сумкаларын ла портфельдерин алып, јангылай берди. Олордын анайып унчукпаганын кыстар да керекснбей, ол ло, чаазыннан баштарын көдүрбей отыргылады.

Тал-түштин кийинде јаткан јериске келзеес, байаа уулдарыс тын белетениште: чаналар алып јазаган, рюк-зактарга артык кийимдерин тыгып, калаш, печенье, пряниктер, консервалар суккан, терлеген-бурлаган эмтир.

— Э-э, Улай, је слерди не керек бүгүн алдырткан? — деп, коштой орында уйуктап турган нөкөрдөг сурадым.

Улай кургак калашты сахарлу сууга кожуп јип, карыла-карыла айтты:

— Бисти эн ле ыраак районго ийип јат. Анда кар јаан түшкен, ого коштой шуурган сүрекей тын дейт. Бот бисти колхозторго болушсын деп ийип јат.

— Не јанынан болужатан? — деп, мен ондободым.

— Э-э, сеге оны не айдар. Сен барбай јадын. Былтыргы јылдагы төлүлеринди табыштыр. Ол сеге керек болор. А колхозторго барып болужатаны сеге керек јок.

Улай Чынатов байаа ла менинг кече энгирде экелген калаштын јарымын јип турган эмтир. Мен онын үчинчи бөлүгин бу ла тал-түште јипрге санангам. Эмди дезе оны Улай күүжеп јат. Бодолын көрзөм, меге артпага-дый. Унчукпадым. Аштаган болзо, јигей. Мен соондо барып, база алалбай.

— Көп студенттер барып јат па? — деп, мен ононг база ла сурадым.

— Жок. Бистин факультеттен бирме кижн. Ыскўзнен анча ок. Ончозы талдама уулдар... Кар кўреерге андый эрлер жербойында жок дежет. Байаа ла студенттерди болушка кычырып јат.

Улайдын бу айтканы меге јарт: радионын јетирўзиле болзо, бистин областын аймактарында быјыл сўрекеј јаан кар тўшкен. Оныла коштой сыгырап, ўрўп турган ўзўги жок эзин-салкын кайда. Бу айалгада койчыларга ла кўч туру. «Кижиге не, бот малга не. Эмди соок салкынга ўткўре соктырып, јарым тойу јўрген мал јаскыда јангыс кажаттын алдында кызыл эт јаткылаар болбой» — деп, ол аймактардан ўренип турган уулдар ла кыстар айдыжып турганын бу ла кўндерде уккам.

— А мени не бичитпегенеер, уулдар? — деп, керектин аайын ондоп алган кийнинде, чала чугулым тийип, јангыс та Улайга эмес, анайда ок ончозына арай ла ыйламзырабай айттым. — Бичит койзогор, тынаар кыйылар ба? Кожо ўренип јадыс, јангыс кыпта јат јадыс.

— Жок, Темир. Бис кемди де бичибегенис. Карын бисти Иван Скориков бичиген. Барып бир эмеш кейге соктырып алза, ўренгенинен чик жок јакшы ине — деп, байадан бери кемле де куучындашпай, јолго белетенип турган Шагајтов Шуру айда салды. — Чын да, Темир, сен биске тегин јерге тарынба. Бис мында бурулу эмес.

Улай Чынатов менин калажымды ўзе јип салды. Је мен калаш та керегинде сананбай, канайып та бу нўкўрлўрлў кожо атанар арга сананып турдым. Томос Темдеков биске одоштой кыпта јаткан. Кандый бир кўч учурал тушта, ол бир-бир сўмени, айалгадан чыгар учуралды келиштире айдып ла берер кижн эди. Эмди шак ого барып, институттан уштылып чыгар арга табыры керегинде куучындашса кайдар деп, ого бардым.

— Бистин бўлўктин уулдарын ончозын алзын, деп комсомолдын комитединде айткам. Керек дезе Скориков Иванга да. Је ненин де учун ајару этпедилер — деп, Томос айтты. — Сен бойын суранзан, нйбей кайда баргылаар деп. Тўнгей ле ийер. Ректорго бар. Николай Николаевич сени јакшы билер. Айт, бистин бўлўкте ончо уулдарды ыраак аймакка ийип јат де. Ненин де учун мени арттырып салган. Мен кожо барарым. Белетенип алгам дезег. Нени айдыжар эмеш. Кўр.

Мен бистин јадып турган общежитиеден аткан окко

бодолду чык ла. Институт јаар базарымда, жангыс ла пыймамнын чончойы карас-карас эдип калган деп, кийинде уулдар каткырыжып турбайты.

Чын да, мен ректорго киреле, Томос айтканы аайынча айда ла сал. Николай Николаевич озо баштап неме керектебей ле кулактын кырыла угуп јат, је мынан не де болбос деп сананып калгам.

— Бот мени комсомол дежип јат. А комсомолдорды ишке ийерде, мени дезе тоого кийдирбей, арттырып турганы коронду — деп комыдадым.

Николай Николаевич калганчы сөстөримди ајарулу укты. Бир көзин чала сыкыйта көрөлө, сурады:

— А Скориков Иван Сидорович не дийт? Онон уктын ба?

— Јок — дедим, — ол бойы биске кирип, алатан улустын адын адаган. Мени дезе керекке албаган.

— Бот ол Иван Сидоровичле куучындаш. Мен сени барбазын деп айтпай јадым. Је бу комсомолдын кереги. Кемди ийер, кемди ийбес — озор шүүп јат — деп, ректор айдала, ижин иштей берди.

Мен база сурт эдип эжиктен чыктым. Је ол күн мен Скориков Иванды (ол орус бөлүкте үренип јат, база үчинчи курста, онын учун бис оны Иван ла дежетенис) бедре ле бедре. Јок. А уулдар белетенгилеп алган. Эмди жангыс ла машиналар келерин сакыгылап турды.

Эртезинде сары таңла уулдарды төрт машина отыргызып алып, ээчий-деечий институттын јанынан атангылады. Мен де озорло кожо отырып алала, турган изим бар болуп, барган изимди арткан улус ылтамча таппазын деп шүүйле, акыр, тон өткүре өйинен өтпөс деп санандым.

Ол ло күн мен Иван Скориковко туштадым. Мени ненин учун нөкөрлөримле кожо аймак јаар аткарбады-гар деп суразам, айтты:

— Билерин бе, Темир. Анда барып, бу мындый соок күндерлү январьда малга кар күреп, одор чыгарары сего стенгазет јырткандый јенгил иш эмес. Сен бодозон, төртөннөн ажыра градус соокко канайып чыдажарын? Бот, онын үстине сенде јылу кийим база јок. Бу ла фуфайкаңла кайдаар барарга чырмайып турун? Ийбей јат, барба. Отыр, үрен. Берип јат — ал, согуп јат — жүгүр. Бот ол ло, менин сего айдарга турганым... Ого коштой уулдар эмди эки-үч боочыны ажып, жүре берген.

— Баштапкызында, меге кем де, нени де бербей јат, Иван — дедим. — Экинчизинде, чын, слерлер мени согуп јадыгар: нөкөрлөримнен айрыйла, арттырып салганыгар мени сокконына түней. Онын учун јүгүрер аргам бар. Учунчизинде, нөкөрлөргө једери не де эмес. Түней ле једерим.

Мен оноң ары Иванла јымжак куучындашса, керек, айса болзо, түзеле берер болор бо деп санандым.

Стенгазетти јыртканымды эске алып, айса онын учун ийбей туру эмеш пе?

Бу керек январь айдын биринчи јарымында болгон. Јаан ла удабаган, айдарда, шырка јазылбаган дезе, бұдерге де кем јок.

Бир күн институтка келзем, бистин факультеттин студенттери газеттер, јарлар илип турган стенедө та нени де көргүлөп, шаай тургулап алтыр. Кезиктери каткырыжат, кийнинде тургандары, өлөңдү чеден ажыра мойындарын чөйгөн уйлар чылап, мойындарын чөйип, көстөрин тазырайтып, ичкери ле албадангылайт. Көрүп алган алдындагылары бери тыштына чыгарга ченөжет. Ончолоры үренетен кыпка таркап барарда, мен келип, лаптап көрзөм, ме, кайракандарды тен. Факультеттин «Ийне» деп кокыр учурлу газединде мени ле Шагайтов Шуруны јурап салтыр. Эң ле үстинде. Бис экү уйуктап јаткан эмтирис. Ортобыста тумбочка. Онын үстинде будильник. Тоғус час. А бу өйдө бистер терен уйкуда. Менин алдымда бичип салтыр: «Туланов Темір кинонын калганчы сеансына јүрөле, түн ортозына јетире кызын үдејип, үредүзин керектебей, көргөн түжин учына јетире түжөніп јат». Је оноң до өскө сөстөр бар. «Шагайтов Шуру шылтагы јогынан Тулановко јөмөјип, түн ортозына јетире музыка ойнодып, нөкөрлөрине уйуктаарга бербеген. Нөкөрлөри үредүге барза, ол јетире уйуктап аларын јарт билген». Оноң до ары эрмектер бар ла. Је өскө улусты шооткон неме јок эмтир. Јаан эмес чаазын бис экүге ле јеткени ол болор. Тойо көрүп, кычырып алала, үренер кыпка келдим.

Ол күн газет түжине турган. Уредүчилер де јеткилинче көргүлеген. «Акыр, бу мындый керек мениле качан болгон? Јок, је уйуктап калган өй болгон ло. Оны јажырбас керек. Ого коштой Шагайтов то анайып ла түн ортозына јетире музыкала урушпаган эди» — деп санандым.

Эртезинде мен эрте ажанып алала, студенттерден озо келдим. Келеле, саамайымды эки-үч катап тырмап ийеле, «бу керек төгүн, жастыра; жастыра неме улусты узак ойгө төгүндөбес учурлу» дейле, «Ийнени» стенеден ушта тартып, төрт бөлүк этире тиле жыртала, аудиторияга келип, газетти портфельдин алдына салала, алтай литературанын өзүмү керегинде бичиген лекциямды кычырып отырдым.

Тогус час. Студенттер, үредүчилер келгиледп ле. Мен отырым ла. Күзүни шыгыраардан озо Скориков Иван эжикти ачып ийеле, сурады:

— Балдар, слер «Ийнени» көрдигер бе?

— Жок — дежиң, эки-үч студент айдарда, мен унчуктым:

— Бу жадыры. — Мен ого газетти алып бердим.

— Кем мыны эткен? — деп, Иван эки көзи жаандап, кайкап сурады.

— А, мен — дедим.

— Канайып сен? Сен жырттын ба? — деп, ол база катап сурады.

— Вая, — дедим, — чын, чын. Мен жырткам. А нениң учун төгүн жураган? Бот ол ло.

Иван жүре ле бербей, тегин јерге мениле эм не урушсын.

— Бот сеге эмди, Темир, једиже-ер — деп, нөкөрлөрүм айда салдылар.

— Чын неме чын ла болор. Једишсе, једишкей ле — дедим.

Је бу керектин өткөли жарым айдаң чик јок ашкан. Кем де оны ундыбазы јарт. Андый да болзо, ол керегинде кажызы ла унчукпайт.

Аймакка атанары јанынан Иван Скориковло куучын коомой өткөн учун, мен ректорго јеттим. Николай Николаевич кыбында, көзнөктин јанында танкылап турды. Онын кийгени военный кийим. Погон јок ло. Јууда жүрерде военный инженер болтыр. Күрди тудар да, оодор до кижн болгон дежиң, көп студенттер кокырлап туратан. Онын сыны бийик, бойы таларкак. Је бажында бир де чач јок. Кыбына кирип келеримде, јерине келип отырып, соныркады:

— Не келдин, Туланов?

— Мен, Николай Николаевич, районго барып, нөкөрлөрүмле кожо колхозко болужарга турум.

— Је олор туку качан јүре берди не!.. Сен оройтып калган, Туланов, — деп, Қозин мени токынатты. — Онон мындый соокто кайда барарга турун. Городто мынча кире соок, а анда, райондо?

— Јок, Николай Николаевич, бу соок биске, койдын-малдын ортозына эне-адабысла кожо өскөн балдарга, не де эмес.

— Је сенде эне-ада јок ине. Қемле кожо малда болдын?.. Бүтпей јадым.

— Мен колхозтын малын кабырган кижининг билезинде өскөм. Түней ле јаштаң ала мал ортозында.

— Је андый болзо не, бар. Санаан јеткенче иште.

Ол кичинек чаазынга нени де бичийле, кабортодон бүктейле, меге берип, айтты:

— Мыны бухгалтерге апарып бер.

— Је — деп айдала, божотконы учун сүүнгениме эки-үч катап быйанымды јетирип, јакшылажала, чыгып, онын чаазынын бухгалтерияга берип ийерге, тонымды да кийбей, олорго кирдим. Чаазынакты берип ийеле, чыгып јатсам, кийнимнен кыйгы чыкты:

— Туланов, бу сен не? Акча сеге керек јок по?

— Кандый акча? — деп, мен кайкадым.

— Акчадый ла акча. Бу сеге ректор он беш салковой берзин деп бичип салтыр. Ме, кел ал — дешти.

Чын да, Николай Николаевичтин берген чаазынында та нени де бичип салтыр. Мен акчаны алала, билетке станция јаар жүгүрдим. Билетти алала, јаткан јерге келип, ич кийимнен катый кийип, такалу кара пыймамды шиндеп көрзөм, кем јок эмтир.

Ол ло күн автобус мени ончо улусла кожо Чуйдын јолыла шунуп, орой энирде Ак-Айрыга экелди.

III

Ак-Айрыда мен көп катап болгом. Бу кичинек јурттын турган јери эки јаан туунын эдегинде. Туулар дезе каскак та, бийик те. Көрзө, чөрчөктің сөзине түней: эки туунын бирүзи энези, бирүзи адазы ошкош. Арка јанында, јолдын ичкери тужында, база ла бийик туу. Бу тууны көрзөн, ол агашла туй јабынып алган. Чибилер курч чичке баштарын, баатырлар јыдаларын өрө тургуза туткандый түс, Чуй ичинен соккон салкын-эзинге дезе бүрлери шуулаган тургулаар.

— О-о, сен не оройтыган? Нөкөрлөринг баргалы эмди үч кон отыры — деп, менин конгон айылдын ээзи кайкады. — Бир ле болгон келбес керек. Мындый соокто жангыс ол уулдардын барып токтогон турлузына тен жойу једерден башка. Аймакка јетсен, кем јок. Анда машина табыла бербей. Бу Ак-Айрыдан да аймакка јетире барарга күч эмей. Машиналар ас јүрүп јат.

Эртезинде мен озо баштап аймакка, онон уулдардын барып токтогон колхозына једип барарына болуп, сары танла машина тостым. Чын да, эки боочы ажыра барары бу јерде тегиндү эмес. Јүк ле арайдан Ак-Айрыдан аймакка барып јаткан почтанын машиназына отырып алып, јолымды база ла көндүктирип ийдим.

Машинада мениле кожо база бир кижн болды. Бастыра бойы туйук соок машина озо баштап кем јок ло болгон. Је бир одус километр барган соондо, тиштер бой-бойына тийжип, темир јабынчыга чарак мөндүр јааганда кандый эди, анайып тызыражып баштады.

— Је, уул, адын кем эди? — деп, байаа эр кижн менен сурады. Мен айдып бердим. — Сен ачу аш тудуп ийезинг бе? Барарга эм де ой-ой-ой! Бир уурт тудуп ийзен, коомой болбос, Темир. Бу јаан боочыларды мен аш јок ашпайтам.

Эр кижн, онын айдыжыла болзо, райондогы сельподо иштеп турган, меге кружкага актан уруп, амза деди. Мен ууртап ийдим.

Экүлебис анча-мынча өйдинг бажында, чур-чуманак эдип куучындажа бердис.

Машинанын јайканыжы тын ла болды. Је түнгей ле соок. Ачу аш амзаган кийинде, эди-каным изиген ле. Анайып ла барып јатсаас, машина келтес-мултас эткен. Токтой берди. Јаан удабай шофер кийин јанындагы эжикти ачып, айтты:

— Чыгып болбой јат. Ийдишсегер.

Бис экү машинанын ичинен чыгара калып ийдибис. Шофер темир күрек чыгарып, машинанын көлөсөлөринин алдында карды күрегер деп јакарала, бойы база та нени де јазап турды. Почтаны үйдежип апараткан кижн кабинадан чыгала, күртти көрүп, бажын јайкайла, айтты:

— Күнүн ле мындый күртке учурап јадыс. Бу тайга тен жангыс ла салкын эзинле үрүп јадатан болбой.

— Је олор туку качан јуре берди не!.. Сен оройтып калган, Туланов, — деп, Қозин мени токынатты. — Онон мындый соокто кайда барарга турун. Городто мынча кире соок, а анда, райондо?

— Јок, Николай Николаевич, бу соок биске, коидын-малдын ортозына эне-адабысла кожо өскөн балдарга, не де эмес.

— Је сенде эне-ада јок ине. Кемле кожо малда бол-дын?.. Бүтпей јадым.

— Мен колхозтын малын кабырган кижининг биле-зинде өскөм. Түңгей ле јаштан ала мал ортозында.

— Је андый болзо не, бар. Санаан јеткенче иште.

Ол кичинек чаазынга нени де бичийле, кабортодон бүктейле, меге берип, айтты:

— Мыны бухгалтерге апарып бер.

— Је — деп айдала, божотконы учун сүүнгениме эки-үч катап быйанымды јетирип, јакшылажала, чыгып, онын чаазынын бухгалтерияга берип ийерге, тонымды да кийбей, олорго кирдим. Чаазынакты берип ийеле, чыгып јатсам, кийнимнен кыйгы чыкты:

— Туланов, бу сен не? Акча сеге керек јок по?

— Кандый акча? — деп, мен кайкадым.

— Акчадый ла акча. Бу сеге ректор он беш салко-вой берзин деп бичип салтыр. Ме, кел ал — дешти.

Чын да, Николай Николаевичтин берген чаазынын-да та нени де бичип салтыр. Мен акчаны алала, билетке станция јаар јүгүрдим. Билетти алала, јаткан јерге келип, ич кийимнен катай кийип, такалу кара пый-мамды шиндеп көрзөм, кем јок эмтир.

Ол ло күн автобус мени ончо улусла кожо Чуйдын јолыла шунуп, орой энирде Ак-Айрыга экелди.

III

Ак-Айрыда мен көп катап болгом. Бу кичинек јурт-тын турган јери эки јаан туунын эдегинде. Туулар дезе каскак та, бийик те. Көрзө, чөрчөктинг сөзине түңгей: эки туунын бирүзи энези, бирүзи адазы ошкош. Арка јанында, јолдын ичкери тужында, база ла бийик туу. Бу тууны көрзөң, ол агашла туй јабынып алган. Чиби-лер курч чичке баштарын, баатырлар јыдаларын өрө тургуза туткандый түс, Чуй ичинен соккон салкын-эзин-ге дезе бүрлери шуулаган тургулаар.

— О-о, сен не оройтыган? Нөкөрлөринг баргалы эмди үч кон отыры — деп, мениң конгон айылдың ээзи кайкады. — Бир ле болгон келбес керек. Мындый соокто жангыс ол уулдардың барып токтогон турлузына тен жойу једердег башка. Аймакка јетсен, кем јок. Анда машина табыла бербей. Бу Ак-Айрыдан да аймакка јетире барарга күч эмей. Машиналар ас жүрүп јат.

Эртезинде мен озо баштап аймакка, онон уулдардың барып токтогон колхозына једип барарына болуп, сары танла машина тостым. Чын да, эки боочы ажыра барары бу јерде тегиндү эмес. Јүк ле арайдан Ак-Айрыдан аймакка барып јаткан почтаның машинасына отырып алып, јолымды база ла көндүктирип ийдим.

Машинада мениле кожо база бир кижн болды. Бастыра бойы туйук соок машина озо баштап кем јок ла болгон. Је бир одус километр барган соондо, тиштер бой-бойына тийижип, темир јабынчыга чарак мөндүр јааганда кандый эди, анайып тызыражып баштады.

— Је, уул, адың кем эди? — деп, байаа эр кижн менен сурады. Мен айдып бердим. — Сен ачу аш тудуп ийезин бе? Барарга эм де ой-ой-ой! Бир уурт тудуп ийзен, коомой болбос, Темир. Бу јаан боочыларды мен аш јок ашпайтам.

Эр кижн, оның айдыжыла болзо, райондогы сельпо-до иштеп турган, меге кружкага актанг уруп, амза деди. Мен ууртап ийдим.

Экүлебис анча-мынча ойдинг бажында, чур-чуманак эдип куучындажа бердис.

Машинаның јайканыжы тын ла болды. Је түнгей ле соок. Ачу аш амзаган кийнинде, эди-каным изиген ле. Анайып ла барып јатсаас, машина келтес-мултас эткен. Токтой берди. Јаан удабай шофер кийин јанындагы эжикти ачып, айтты:

— Чыгып болбой јат. Ийдишсегер.

Бис экү машинаның ичинен чыгара калып ийдис. Шофер темир күрек чыгарып, машинаның көлөсөлөринин алдында карды күрегер деп јакарала, бойы база та нени де јазап турды. Почтаны үйдежип апараткан кижн кабинадан чыгала, күртти көрүп, бажын јайкайла, айтты:

— Күнүн ле мындый күртке учурап јадыс. Бу тайга тен жангыс ла салкын эзинле үрүп јадатан болбой.

Оо-боо жетпей, байа сельпонунг ишчизиле кожо күрт карды күрөп ал чыктыс. Шофер кабиназына кирип, машинаны ичкери жүргүзөргө болуп, ары-бери жайкандырып ийеле, кичинегеш ородон чыгара калыдып алып, жорыкты көндүктирип ийди.

— А ол туку мөштинг жанына барып тура тўжер. Бистин сакып алар — деп, күректин тайанганча ичкери басып, эр кижин айтты. Ол онын ары эрмек айтпай барды.

Машинага отырып алган кийинде, согулыш, чайкадыш база ла башталды. Көзнөктөң көрзөм, эбире жумкар, элбек тайга. Ап-апагаш кардын ортозынан жангыс ла мөштөр, тыттар карарат. Эмеш эзин бар болгодый: мөштөрдиг бүри ле баштары жайканыжып турганы билдирет.

— Бистинг бу жерде кар слердинг городтогызына көрө сўрекей жаан. Бу быыл тенерининг тўбин тежилген болбой. Соогы мынын не дейзинг. Малга ла кўч. Кезик жерде оок-тобыр мал одорлоп то болбой жат... Бот, байла, слерди, городтынгу улузын, онынг учун болушка кычыргылап турганы ол болбой. Мен ле болзом, городтынгу улузын, анчада ла студенттерди, алдыртпас эдим. Тегин жерге оморды кайдар. Омор малды канайдат? Эмди өлөңг эдип алар арга бар эмес. И-та-тай.

— Болуш жетирер арга бар ла болбой, былар, — деп, жөпсинбедим. — Кандый да арга бар болбайсы. Онынг өскө тегинг калас улусты не алдыртсын.

— Э-э, же студенттер пастухтарга нени эдип берер деп турун? Бот сен бойын да барып жадын. Турлуга келзен, же нени эдеринг? Койлорды койчылар бойлоры одорлодып болбой ыйлажып-сыктажып жат. Ме, ўстине слерлер келип, омордын кол-будына оролыжар туругар. Мен чин, бу колхозтордынгу жаандарын кайкайдым: улусты кайдар мыны! Бот госуларстводонг болуш сураар керек. Ол болужар: комбназырал берер, крайдынгу ал-камык саламын тартып экелер. Бо, ол чын болуш. Фин... улусты кижин кайкаар.

Көрзөм, кожо бараткан эр тын да калангы эмес. Карын эстеери көптөп, куучыны чала араайлап баштаганын сестим. Же онынгу айдыжы меге жарабады. Жангыс ла сананган санаам: чын да, бу мындый соок өйлөрдө, жан карда бис нени эдерис? Кандый болуш болорын эм тургуза билбей турдым. Же болуш тўней ле жедер учурлу.

Машина районго бозом энирде јетти. Тышкары соок јыбарга кей сыгырап тургандый болды. Улустын айылдарынын тўндўгинен ыш јангыс ла чоргып турды.

IV

Анайып эртезинде ВЛКСМ-нин райкомына келип, Бекпеев Байкалла туштажып, нۆкөрлөрим «Қызыл чолмондо» токтогонын билип алганым ол.

«Қызыл чолмонго» једерге је база бар ла дежип, ого не керектў барып јатканымды улус кайкажып турды. Мен не керектў јўргенимди айтпай, сўрекей ле керектў деп јартап, анаар кем, качан баратанын сурулап турала, онјылдык школго келип, физкультуранын ўредў-чизинен чана сурап алдым.

— Је, Темир, не, атанып јадын ба? — деп, тал-тўш-тин кийнинде Бекпеев Байкал сурады. — Калак, чарчап калдын? Бисте машина да, ат та јок. Онон өскө јетирип салар эдибис. Је онызын бойын бил.

Мен аймактан јойу чыгып, бир-эки километр барала, чананы кийип алдым. Канча ла кире чырмайып, тўргендеп баратсам, тыныжым там ла буулып башталат. Јол билер-билдирбезинен бийиктеп турганы јарт билдирет. Чыккан кўннин чогына кардын ўсти мызылдап јатканы кўсти чек кылбыктырып турат, соок эзинге дезе кўстөр јажалат.

Мен јолой ло кайа кўрўп, кийин јанымды ајыктап саладым: керде-марда чанакту, таң атту эмезе машиналу улус келет пе деп. Неме кўрўнбесте, катап ла ичкери јўткип, јортсо јол алар деген бирўзи, чаналарды суурып, јойу базып баштадым.

Јаан ажу. Онын бажына чыгарга база бар ла. Јардым терлеп чыкты. «Менин бажыма чыкканча, јардыннын кара суузы тўгўлер ле» — деп, туу меге там бийиктеп тургандый болды.

Қырдын бажына чыгып, сынды сыылада согуп учкан эзин-салкынга бир эмеш соктырып, амырап алала, чаналарды катап ла кийип, кырды тўмөн тўжўп баштадым. Макалду, јенил. Эмди кандый да ийде керек јок. Чананын јўрўжи тўрген. Кезик јерлерде јолды тўмөн чек ле учуртып бараткан ошкожын. Јыгылбаска болуп, чаналарды кезик аразында тайактарды чала карга јапшыра базып, токтодып турдым. Анайып чўрче ле

өзөккө түжүп келгенимди сестим. Жардым эмеш соой түшти. Бир жерге токтойло, түшкен жолымды көрзөм, чек ле жылан сүрүжип келген ошкожом: бир жерде он јаны јаар, бир жерде сол јаны дөөн, кезикте түс жыгылап түжүптирим. Андый да болзо, эки жерде жыгылала, бир жерде мойнымды арай ла суксурып албадым ошкош. Сол јалмаш өзгиреп турганын не деп айдар. Јаактарым соокко чым эдип турарда, карла да жыжып турбай. Қостинг кирбиктери, кирмейип өзүп келген сагал, кабак, фуфайканың өмүри кажайа кырутып калгандарын көрзөң, соок таадакка да кеберлеже бергениңди сезип ийерин.

Ажып түшкен кырдың кајузына келип токтой түжеле, өзөк јаар көрзөм, ыраак кырлар чанкырзымак ынаарга туттурып салган тургулайт. Мен, Бекпеев Байкалдың темдектеп айтканы аайынча, база бир эмеш ичкери жыгылап түжеле, он јанында јаан төң бар, ого чыгып, кыр эдектей ўстинен төмөн көрзөм, ыраакыраакта кичинек кара неме көрүнди. Ол турлу болор керек. Је ого јетире, ол ло он келтегейинде, база эки турлу болор. Бирүзинде торбоктор туруп јат. Экинчизинде не де јок, таштап ийген эски турлу деп јартаган. Мен түнге бастырам, ол ло торбоктор турган баштапкы турлуга једип конор учурлу. Бүрүңкүй энир мени боочы ажыра сүрүжип, эмди бу ла бийик төңгө јаба једип алды деп билдирди. Ичкери јаным дөөн көрзөм, энир тандак јап-јарык. Күн анда јаңы ла ашкан ошкош. Ол тандак мени бойына кычырып, түргенде ле түргенде деп тургандый, ичкери баратан јолыма јерди, сомдоп то болзо, јарыдып турарым дегендий јаркындат. Энир тандак там ла там чиккерип, кырлар бажында кажайып көрүнет.

Не болзо, ол болзын дейле, ичкери ле болдым. Је јум карла чаналу барары сүрекей ле јенил эмес. Чаналар чичке болгонынан улам карга белен түжүп, түрген баргарга арга бербей турды.

Чанкыр тенериде јылдыстар анан-мынан мызылдап, чыккылап баштады. Байла, эки-үч километр өткөн болорым, мен баштапкы турлуга јүк ле арайдаң једип келдим.

Эки ийт удура ўргенче ле келгиледи. Кижини јараттып ийбезин деп, чананың тайактарын чала беленге ле тудуп турдым. Је, карын, анча-мынча өйдинг ба-

жында кичинек көзнөгинен оды агарып күйүп турган турадан кижичыгып, ийттерин «чык! чык!» деп кыйгырарда, озор тарый-тарый үрүжин чек астадып ийеле, куйруктарын жабызада тудуп, туура баскылады.

— Бу мындый түнди кийдирип, кайдаар барып жаткан кижислер? — деп, эр кижизэзендежеле, менен сурады. Мен ого айдып бердим.

— У-уй, слер амырынча ла мында конуп алыгар. Слердин барып жаткан турлуда, чын, койлор туруп жат. Же ого жетире беш пе, алты ба километр. Устине кар да жаан, эм энирде чек соой берди — деп, айылдын ээзи мени турага кирип, конуп алзын деп күүнзеди. — Чын, анда студенттер келген деп уккам, ол Толуштын турлузында.

Канча ой деп суразам, эр кижикарманынан серенке кодорып, жыжып, сол карызын көстин алдына экелеле, айкап, тогус час деди.

— О-о, былар, — деп айттым, — мен не де болзо, баратам. Сан төмөн жер. Базарга жеңил.

Жакшылажала, сан төмөн бастым. Тын басса, ол кире жерди өдүп, Толуш деген кижинин турлузына түней лелүннин бир чазына да баратса, једип барарым деп шүүй соктым. Олордын айлынан үч-төрт алтам ичкери базарымда, үй кижинин үни кийин жанымда угулды:

— Эй, былар, бу слер конбой канайып туругар? Түнде, мындый соокто кайдаар барып жадаар? Эртең де жүре бербей.

— Кем жо-ок! — дедим. — Меге бүгүн леледер керек!

— Чала меес эдектел барыгар, анда чанактын изи бар. Ай орой чыгар не, онон өскө ол не иле болор эди — деп, эр кижикыйгырып айтты.

Мен чала кыр јаар ууландыра бастым. Же түней лел, кар жаан. Карануй, же карын кыш болуп, эмеши жарык деп билдирет. Анайып мен бир километр кире ичкери базып ийдим ошкожым. Кенетийин кийин жанымда ийт үрди, кайа көрзөм, чанакту кижикелет ошкош. Једип келерде, көрзөм, байагы эр кижизмтир.

— Же келип отыраар. Бис слерди ол јерге жетирип койойыс — деп, ол айтты. — Слер тен соокты соок дебес, мындый жаан карды немеге бодобой не барып жаткан кижил!

Эр кижиле кожо база бир кижил бар эмтир. Мен олордын ортозына отырып алдым. «Но-о!» деп, боожо

туткан кижн адын камчылап, сыр јелишке божодып ийди. Карануй ла. Анайып баратканча, экинчи турлу көрүнди. Мында ээн деп, байа эртен тура Бекпеев Байкал айткан болгон. Чын да, анда тынду неме јок ош-кош. Бу улустан сурабадым да.

Јолой таныжып алдыс.

— Бот, Темир, менин турлуум Толуштын турган јеринен ыраагы јети километр. Олордын койлоры баштапкы апрельден ала төрөп баштаар. Је кар јаан түшкенинен улам, оок мал курсакка јетпей барган. Бу ла јуукта мен олорго бир чанак өлөн бергем. А канайып бербес, мал да куру, кижн эмес. Колхозтын малы. Колхозтын улузы. Бот анайда мал-ажыс курсакка јетпей барганы ол.

— А студенттер келеле, нени эдип турат не? — деп јилбиркедим.

— А онызын эртен таң атса, бойын көрүп, билнп аларын — деп, ол кижн сүйүнчилү үниле айтты.

Чанактын таманы каа-јаада кардын алдында ташка табарат, кентес эдип калат. Ат бойынын јелижин бу ла токтодып ийейин дезе, эр кижн «но-о!» ло деер. Чанактын тужактары кыјырт-кыјырт эдет. Кийин јаныста јаан туунын ары јанынан јарып келетти: ай чыгып келеткени билдирет. База ла бир эмеш өйдүн бажында ийттердин үргени угулды.

— О, Толуштын торбоктый иттерн күнкүлдеп баштады — деп, адазыла кожо отырган уул унчукты. — Ту-даган иттер. Олор тен атту кижини түжүре тарткадый, јойу кижини јудуп ийгедий тургулаар.

Турлуга једип келдис. Турадан база ла эр кижн чыкты. Оны ээчий эки кижн.

— Мындаа улус кандый јаткан? — деп, мени экелген кижн бу улусла куучындажып баштады.

— Бу не кижн? — деп, үй кижн соныркады.

— А слерге ле болужып келген кижн эмтир — деп, мени экелген эр јык салды. — Темир деп кижн эмтир, тегиндү эмес болбой. Кон калзын дезем болбой, јойу келедерде, слерге јетирип келдим.

— Улус ла табылбас. Јакшы, јакшы — деп, эр кижн айтты. — Је айылга киргер.

— Јок, бис ойто ло јанадыс. Эртен эрте кыймыктаар керек — деп, мени экелген кижн айдала, уулыла кайра болдылар.

— Слерге јаан алкыш! — деп, олорго быйаным жетирдим.

Айылга кирип келзем, ме! Уулдар жергелей жадып, уйуктаарга белетенип алган эмтир.

— Э-э, уулдар! — дедим. — Кандый эрте уйуктап жадыгар! Көкө түште.

— Э-э, бу, бу Темир бе?! — деп, Чынатов Улай соксойо туруп келди. — Эй, турзаар, уулдар!.. Бу Темир жедип келтир.

Уулдар соксос-соксос эдип тондорынын алдынан туруп чыктылар. Улай тура жүгүрүп, мени кучактай сокты, оноң колын берди.

— Ичике-ей! Сен тен бастыра бойын тош ошкош эмтиринг. Суурын, жылын — деди.

Мында Шуру Шагайтов, Томос Темдеков, Ялбыраков Табыш ла база эки уул бар эмтир. Олор ончолоры менин үстиме чурап келдилер.

— Яңы келген кижн жылынзын, чайлазын — деп, айылдын үй кижизн чай урды.

Уйуктаар алдында мен нөкөрлөрдүн сурактарына каруу берип, бистин ректор Николай Николаевичке, Скориков Иванла канайда жолыгып куучындашканымды айдып жадала, ол ло, жук ла эдип уйуктап калтырым. Уулдар ол бойынча бойлоры да уйкуга бастырып, калын карды, корон соокты ундып, база уйуктагылай бертир.

V

Мен бу ла өткөн түнди бут та тартпай уйуктап өткүргеним, байла, ончозына јарт. Је, карын, јаан улустын айдыжыла болзо, башкүн тапту ла соок тушта, јолой ачу амзаганым јакшы. Ооско андый неме тутпаган болзом, айса болзо, ол ло эртезинде тын оорып калардан аяабас дежет. Је карын оору, кыјык тийбегени јакшы.

Улус эрте ле кыймыктаган ошкош. Та кандый да калырт эткен табыштаң ойгоно чарчап, баш та көдүренин күчсинип, турбай уйкузырап ла јатсам, айылдын ээзи Толуш айдат:

— Је, байа түнде келген уул, акыр мынын ады кем эди, эмеш уйуктап алзын. А слер, уулдар, чайлагылап алала, ол кечегн кырланнын күнеерик кајузын оноң ары күреп түжигер. Кар анда јаан ла турган. Устиги јанында, меестеги кар, ого көрө, эмеш жука турбайтты.

Эки жанымда нөкөрлөрдү көргөн болзо — жок. Туку качан тургулап, жаткан жерлери сооп калган. Олор керек десе тѳжѳктѳрин де жууп салтыр. Жангыс ла Улайдын жуурканы жатты: онын учын мен жабынып алтырым. Жылу да жылу. Чек турар күүним келбейт. «Сен бого кѳкѳ тѳшке жетире уйуктаарга келген бе? Уйалбай, тоормош чылап, жаткан немен не?» — деп санаага салдырып, ичи-буурым изип чыкты. Жаткан кижѳ тура жүгүргенимди де сеспей калдым.

— Уйукта, уйукта, Темир. Сен кече орой келген — деп, Томос Темдеков айтты.

— Амыра, амыра. Бачымдаба — Шуру Шагайтов нѳкѳрлик айтты. — Бүгүнче амырап ал, тал-тѳшке де жетире болзо.

— Жо-ок, уулдар, — дедим, — бу слерлер канайып тураар? Қожо, кожо. Жангыскан артала, мен нени эдетем?

Уулдар ненин де учун каткырыжып чыктылар.

— Же айса түргенде. Алты часка једип браат — деп, Шуру бачымдатты. — Эм ол кајуга јеткенче ѳй кѳп ѳдѳр.

Чын да, бис кајуга једип келеристе, ѳй јети часка жууктай бертир. Кей соок. Же карын салкын јогы јакшы. Кардын јаанын не дейзин, тизеден чек ажа конот.

— Јылдыстар эмди де бар эмтир. Кезиги ѳчѳмиктелип, јоголып барадат, бир канчазы чыкту ла бойлоры мызылдажат. Јер десе ыраактан јангы-јангы ла тагнын бозорып келеткенинен билер-билдирбес јарып келедирип ошкош.

Бис иштене бердис. Томос, Шуру, Улай, Ялбыраков Табыш агаш кѳректериле калын карды кечеги токтогон јеринен ала кѳрѳп баштадылар. Мен де уулдарла кожо карга кадала бердим. Кардын ѳсти кату. Устин эменш алып чачала, алдын кѳрезе, јенгил. Онын учун нѳкѳрлѳр «озо баштап кардын каймагын алар керек» деп коқырлажар. «Алды тен шикир» — деп, магдайынын соок терин сол јенгиле арчый согуп, Табыш Ялбыраков маказырайт. Онын кара-кѳрен чырайы бу ап-апагаш кардын јаркынынан аксымак деп билдирет. Кичинек кѳс-тѳри јалбак кабактарынын алдында јажынып алала, анан сѳмелѳ суркурап тургандый. Айла ѳстине он кѳзин сыкыйтып, јап этире имдеп ијетени кайда. Онызын, кижѳ сананза, бойынын айткан сѳзин чынга бодобой,

јулкас айткан немедий. Ондозон — ондо, ондобозон — бойы билзин дегендий.

— Арый бердим — деп, жарым частын бажында Шуру жаан жалбак агаш кўрегин јум кардын ўстине салып, ого отырып, унчукты. — Бу алты-јети кўннинг туркунына мындый калын карла уружарга кижн темир эмес. Амыразаар, уулдар. Бисти мынайда, бар јок кўчисти салып, иштеерге кем де сўрўп турган эмес. Тонг ѳткўре не албаданар.

Томос, бу турлуга иштеп келген нѳкѳрлѳрининг јааны болуп турган кижн Шуру жаар ненинг де учун кыйгастанып кѳрди. Улай, Табыш, Томос, мен карды кўрегенче ле. Не дезе амыраары јанынан јѳп Томостон чыгар учурлу.

— Амырап ийектер бе? — деп, Шуруга килеген чилеп, Улай айтты. — Онон баштазаас, мынаар бу тытка јетире кўреп тўжерис.

Эмеш амырап алала, катап ла карга тўрте туруп, кўрей бердис. Кырдын ары јанынан јаркындалып чыккан кўн соок кейди билер-билдпрбес јылыдып ийгени иле болды. Агаштын будактарындагы чырбагал сабактары кыруга алдырып салганын кѳрзѳнг, бып-быјыраш, соок оны ол ло јангы јылда чўмдейле, эмдигенче январь айдын учына јетире албай турган неме ошкош. Кардын ўсти кўннинг чогына мызылдап, кѳсти кылбыктырып баштады.

— Бистинг ишке кўн де болужып јат, уулдар — деп, Томос сўўнчилў эрмектенди. — Темдектеп алган тытка једип алдыс. Эмди јеткил амырап алар керек.

Ончобыстанг озо Шуру кўрегин туура чачты. Ол эки колын каландада салала, карын кўреп салган јерге чалкойто јада тўшти. Бис онын јанына келип отыра тўштис.

— Соок јерге узак јатпа, Шуру. ѳкпѳннинг чырайы карара берер — деп, Улай ол жаар кѳрўп, кўлўмзиренип айтты.

— Чын, чын. Терлейле, соокко тын ла серўўнденбес керек — Томос карманынан папирос чыгарып айтты. — Удабас тал-тўш болор. Толуш биске алама-шикир курсагын экелер. Оны ээчий мироносторы келер. Кўреп койгон јеристенг отогылаар.

— Ары тойу болбос, бери торо болбос — Улай унчукты.

аёк.с

— Кайтса да јумурында чым эткен курсакту болор — деп, мен айттым.

— А канайып та бис албаданзаас, көрөрбөр дө, уулдар, јаскыда ондор тоолу мироностор терезиненг чупчыларында аланзу јок — Шуру өңдөйбө туруп келеле, айтты.

— Сен анайда сананбазан, Шуру. Бүдүмчизи јок болзо, бис бого, туку ла кайда бир турлуга, бастыра үредүни чачала, бери не келгенис?.. Сурап турарда, барбазым деп мойножор керек болгон.

Шуру унчукпады. Ол колын јаный соголо, уур үшкүрип ийди.

Јаан удабады, Томос бисти ойто ло тургусты. Амырап алала, чын да, кижининг күрек алар күүни јок. Амырабаза торт деп айтсам, Томос күлүмзиренди:

— Кем јок, Темир. Бүгүн ле сеге андый. Эки-үч күн өтсө, керек чек кубула берер.

Бистинг эртен турадан күреген јерди көрзө, үч ле соткага једер. Јай болзо, бу мынча кире уулдар түшке јетире кажызы ла алдынан он соткадан ажыра јердинг өлөнин чаап салар эди. Је кар күреери өлөнг чапканынанг чек башка.

Толуштын экелген курсагына, байла, аштап калганыстан улам, чымалынын уйазына чойлошкон салза, озор канайда ууй тудатан эди, бис анайда ла кадала бергенисти билбей калдыс. Толуштын термоско экелген эттү көчөзи, алтайлап быжырган калажы — бистинг эн талдама курсагыс. Ого коштой бистинг иштеп турган јеристе јаан чөйгөн бар. Нөкөрлөр бойлары түште чай кайнадып ичип турган эмтир. Каа-јаада Толуш бойы да азып беретен өйи бар.

— Тал-түшке јетире тынг ла иштеген эмтиреер — деп, койчы сүүнет. — Јакшы, јакшы, уулдар. Мында өлөнг кем јок. Јүстенг ажыра кой талдама отоп алар.

Толушты мен јаны ла јазап ајыктап отырдым. Талорто сынду, таларкак. Уни чала јымжак. Онын түлкү бычкак бөрки эскирип калган эмтир. Койчы да койчы. Фуфайказын јалбак кайыш курла чыт эттире курчанып алган. Бис тегин штанду, ол дезе фуфайка штанду. Қышкы соок ого не де эмес. Биске дезе ол арай ла өлүм эмес. «Бу мындый соокто, мындый јаан карда мал не болор» — деп, кече энирде де, эмди түште де айтканын уктым. Онын анайда айдар учуры, байла, бар.

Колхозтын малынан башка, онын ижинен өскө ол неге иженип, неге сүйүп жүрөп деп бододым. Онон өскө кижин болзо, бу ла тоолу бистерди турлузуна алдыртып алаала, не иштетсин. Тегин жерге, айылда иш жок неме чилеп, кырда кар күрөп турган биске көчөдөн азып, экелип не азыразын.

— Өлгөн божоп ло браат. Оны бис эн ле уйан койлорго берип жадыс. Ондуларын жарып алып, бу слердин карын күрөп салган жерге откорып турганыс жакшы. Камалга түнөй ле бар — деп, бисти азырайла, жанар алдында Толуш куучындады.

Толуш ак кардын ортозында карарган турлузуна чүрчө жеде бертир. Жаан удабай мирностор турлудан бистин ишке келип турган кары такталган жолго чыгып, бис жаар ууландылар. Олордын боро өңдөри ап-апагаш кардан эмеш ле аңыланат. Кийиннен келеткен кижин Толуштын уйи Тарылга болгодый. Бүгүн иш жакшы өткөн. Эңирде бис ол ло жолло койлорды айдап түштис. Бозомго жетире отойло, та тойгон, та тойбогон, же түнөй ле турлу жаар олор бачымдап бастылар.

Одорго келген койлорды эңирде, койчылар эмес, бистин уулдар айдап түжетен эмтир.

— Же, тың арыдын ба, Темир? — деп, уйуктаар алдында Толуш сурады.

— Эйе. База бар ла. Мында кар сүрекей жаан турбай.

— Э-э, тайгаларда мынан жаан. Же быжыл мында жетире ле түшкен — деп, Толуш айтты. — Же, амырагар.

Мен жадала, жаан удабай, калын уйкуга бастырып, бут та тартпай уйуктап калдым. Нөкөрлөр дө. Койчынын кичинек туразында тогус кире кижин түннин амырына бастырып, таң атканча терең уйкуда болдылар.

VI

Мен келгели төрт күн өткөн билдирбей калды. Бир күн кар күрөп турзаас, Толуштын турлузуна кичинек машина келди. Жаан удабай, алдынан өрө Толуштын карган адына минген бир кижин бис жаар келетти. Кем ол? Уулдардын бирүзи де таныбайт. Күн жакшы турган. Кардын мызылдаганынан кижинин көстөри кылбыгып турар. Эзин эмеш-умаш ла бар, же кей соок. Күн тийзе де, агаатардын будактарында ла жыраалардын, кайын-

дардын чырбаал-сабактарындагы бошпойып калган кыру кўнеерик жердеези кайылып калза, көлөткө жерлерде ол ло бойлоры турат.

Атту кижн бу ла једип келерде, танып ийдим. Бекпеев Байкал. Эмезе Байкал Кабакович.

— Је, комсомолдор канайда иштеп турган? Су-кадык кандый? — деп, аттан тўжўп сурады.

— Кем јо-ок — деп, Томос каруу берди. — Су-кадык та, иш те — ончозы кем јок. Слер качан келдигер?

— Мен колхозко кече келгем. Акыр, район бараткан кижн, јолой слерлерди көрўп ийзе кайдар деп санандым. А-а, Темир, је кандый? Мында андый соокко чыдажып, канайып једип келдин?

— Кем ле јок једип келдим — деп айттым.

— Бот, уулдар. Мен бу ла Темирди районнын тос јеринен ыраак јок колхозко барып иште деп бол јадагам. Но кижн.

— У-у, мен болзом анда ла артар эдим — деп, ненин де учун Шуру унчукты. — Район јанында. Газет, радио до бар болбайсын. А мында не? Кандый да кобынын оозында эен турлу. Улус та ас јўрўп јат.

Нөкөрлөр нени де айтпадылар.

— Улус канайып јўрбейтен? Бот мен областтан, газеттен келген корреспонденттерле кожо келдим. «Кызыл чолмонго». Олор бу ла турлуда. Толуштын ижн керегинде бичирге турган ошкош. Слерди де согор эди. Је машина бу јалбак јаар кайдан чыксын. Келбес дешти. Толуш слерди мактап турганы коркыш.

— Бисти газетке согорго турган болзо, айса өзөккө тўжектер, уулдар — деп, Шуру сўўнди. — Турлунын да јанында кар кўрезе, тўгей ле эмес пе, газетке.

— Чын да — деп, Байкал көкиди, — бу јолду шўўлте... Је барактар. Олор мени удабай ойто кел дешкен.

— Тегин ой өткўрип, анаар не барар. Бистин иштеп турган јерис мында. Бого келзиндер — деп, Томос эрмектенди.

— Чын да, бойлоры келзин — Улай јөмөди.

— Јок, уулдар, мен слерди ондобой јадым. Газетке чыкса, коомой неме бе? — деп, Шагайтов Шуру ичкери барарга белетенип ийгендий, кўректин сабын эктине арта салды.

— Чын, чын, нөкөрлөр. Мен бодозом, Шагайтов бу керекти јакшы ондоп јат — деп, Бекпеев адына минип,

айтты. — Баралы, Шагайтов. Же уулдар барбаска турганы жарт: иш.

— А слер корреспонденттерди атка миндиреле, бойоор келбей, карын оморды ийер керек болгон — деп, Улай Чынамов бу керекти ичинде жаратпай, чала кадалгак айтты.

— Же, уулдар, жакшы иштегер. А сенен, Чынамов, кем келерин, келбезин кем де сурабас — деп айдала, Бекпеев ичкери жортты. Оны ээчий Шагайтов басты.

— Же, сүрге чыгар улус чыксын ла. А бистер иштейликтер — деп, Томос јобош үндү унчукты. Бистер күректеристи алала, карды оноң ары күрей бердис. Күн айас, эзин де јок. Январь айдын калганчы күндеринин шуурганду ойи өткөн деп канайда айдар. Чынынча айтса, күн бир эмешке узап та калган эмей.

Түште курсакты биске Тарылга экелди.

— Корреспонденттер јана берди бе? — деп, Томос соныркады.

Чынынча айтса, машина јүре бергенин Томос бойы көргөн, же ол ненин де учун анайда сураганын билбей калдым.

— Эйе — деп, јалакай үниле Тарылга айтты.

— А Шуру анда нени эдип туру? — Улай соныркады.

— Шуру ба? — деп, Тарылга кайра сурады. — Шуру оорыгам дейле, оморло кожо район атана берген. Барба, өдө берер дееристе, болбоды. Бекпеев те айткан, сөс угар кижн турган беди ол.

Бис кайкай бердис: байа јангы ла кадык болгон.

— Же оорыган болзо, анда не, эмчилерге јазап көрүнп алгай. Ойто келбей кайда барар ол — деп, Томос унчукты.

Бисте эрмек те јок. Нени айдар, айса болзо, кижн кенерте оорый берген. Андый да болуп турбай.

Тарылга Толуштын экинчи үйи деп, кече меге Томос айткан. Ол одус үч јашту келин, јар-јаак каткылу, же эрмек айтса, үни јымжак, јалакай. Толушка, ол ло нөкөрдин айдыжыла болзо, төртөн эки јаш. Тарылганын сыны кыска, тулундары узун ла јоон, көстөри чокту. Кабактарын көрзөн, чек ле куштын талбынып ийгенине түней: эки учы чичке, тал-ортозы чала бийик.

Томоско Тарылга кандый да эрке деп меге көрүнди. Ол оны ыраагынан соок көрөр. Јанына келзе, күлүмзиренип турар. Бис те Тарылгага аңылу күүн-тапту бол-

гоныс: озо ло баштап онын үни жымжак, жалакай. Кижини көрзө, эрке көрөр. Ажарынкай. Керек десе уулдардын ич кийимин эки-үч катап жүнган. Же менин ич кийимди ол эм тургуза жүнгалак. Солыыр неме жок учун, бир күн мен оны бойым ла жүнала, уйуктаар башта темир печкенин үстине кургазын деп илип салгам. Эртезинде көрөр болзо, калысонды кем де коларткыштын жанына илип салган. Мен уялала, оны алганча ла, койдун дворуна кирип, анда кийип алган болгом. Оны та Тарылга, та Толуш илген. Болзо-болзо, Тарылга илген болор. Ол эрте туруп, биске ле бойлорына курсак азып турган кижини, кургап каларда, коларткыш ла кожо илип салган.

Тарылга бисти азырайла, термосты атка артып жадарда, Томос ого ончозын жүунада буулап берди. Ол керек десе ого атка минип аларга болушты. Тарылга бистен ырап барганча, Томос оны кийининен узак ажыктап, жаңыс жерге тура калганын жаңы сезип ийеле, биске айтты:

— Та нени де жастыра буулап бердим ошкош. Барып жадала, чечиле берзе, аттан бойы жыгыла берерден маат жок.

— Алдырбас. Кар жаан. Жыгылза да жымжак жыгылар — Табыш унчукты. — Карган ат оны жыгала, кайда барар деп турун. Онын ордына келип, күрегин ал. Ишти баштайлык.

— Карган ат салданын сүргөн жолун үребес деген бирүзи. Толуштын ады Тарылганы не жыксын — деп, Улай кокырлады.

— Сенин кокырын неге де жарабайт — Томос күлүмзиренди. — Бар иштенели. Ажанып алала, аштаганча тегин отырап ба?

Томос кезикте бистерге ажару эдип, «Э-эй, кэ» деп баштанатан. Онын учун «кэ» ле десе, бис нени эдетенин городто до жакшы билетенис. Ол черүге эки жыл жүреле, бис ле кожо институтка кирген. Чынынча айтса, азыйда анда подкласска база үрениптир. Онын учун городто көп жинттер, институтта десе үредүчилер оны жакшы билер. Ол үредүнин кийинде көп ойди волейбол ойноп өткүретен. Сүүген ойыны. Ого коштой художественный самодеятельностько туружары кайда. Бије-леер, танецтерге жүрер, кожондоор. Этпес, турушпас ла немези жок. Мен онон сыганнын бијезин үренерге не

аайлу албадангам, кайдан. Сопогымнын эјеги јантыйганча јыңкылдада тебинип, буттарга амыр бербегем. Је байрамду јерге учуразам, чурана эмезе балалайка оинозо, бијеге кычырза, чыкпаска мойножып турала, бир күүним тутса, бијелеш сөгүле беретен. Је Томостын бијезине узак јетпейтен.

Эмди, качан кар јаан түшкенинең улам эн ыраак аймактын колхозторына студенттер ийерде, онын адын баштап ла адагандар. Толуштын турлузына келерде, уулдардын ижин башкарар јамылу болуп калган. Байла, јүрүмнин учурын, онын ачузын, сүүнчизин Томос бистен артык билер. Бистердин кемис те черүге јүрбеген, школдын ла кийнинде институтка кирген күлүктер эмейис. Онын да учун сананарым: «Томос кыстардын, үй улустын јаражын, олорло куучындажар эп-сүмени бистен чик јок јакшы билер... Је Тарылгала экүннн ортозында не болгой не?.. Јок, олор экүннн ортодо ачык-јарык јакшы куучыннан, бистин болуштан өскө неме јок болор учурлу.

Орой энирде јанып келеристе, Толуш айтты:

— Је. Шуру кар күрешке чыдашпады ошкош. Мен бодозом, ол качкан бодолду болор. Андый ба, уулдар?

— Та — дедис.

Биске Шуру учун ујатту болгон.

VII

Февраль ай јангарарга бир-эки ле күн артты. Городко јанатан ой јууктап ла келетти.

Бис база ла сары танла турдыс.

— Эх, уулдар! Күн деп неменин бүдүш-бадыжы чек үрелген. Јоткон, шуурган! Чек ле неме көрүлбейт. Ол кедери күреген јер ойто ло карга алдырган болбой — деп, Толуш кичинек туранын эжигин јырс этире јаап, айтты.

Ол сары танла турала, двордо койлорын көрүп жүрген болтыр. Турага кирип келерде, карды быркыраткан салкын јангыс ла «у-уу» деп согуп турганы кандый кунукчыл деп. Баш көдүрбей уйуктап ла јаткан кижии. Амыраш тын ла болбой кайтсын. Кандый да кар күребес. Койлорын да керек јок. Анайып ла амыр уйуктап, туруп келеле, чайлап, ойто ло јалбагынан јадып ий. Өскө не керек.

— Батаа, уулдар! Мен слерди тўште азыраарга барган болзо, бир де кижн жок. Кўректери турар, бойлорынн барган изи жок. Бододым — качкан! Эм кўрўп турар болзо, уулдар кырды тўмўн жўктенчиктў тўшкў-леп жат.

— Толуш торт ло манзаарый берген: уулдар жок. Бу, байла, бистин жаманыс деп комыдалга тўшкен — Тарылга, качан бис эттў кўчўни ичип баштаарыста, куучындады.

— Же мындый ўлўн койлорго жараар ба? — Томос койчылардан сурады.

— Не жарабайтан. Карын да арбын — деп, Толуш сўўнди.

— Бис эмди кар кўреп урушпай, онын ордына мындый ўлўн бедреп жулзаас, ол артык та, арбын да болор — мен шўўлтемди тудуп болбой, айттым.

— Же онызын бойыгар билигер — деп, койчы жўпсинди.

Тўшке жетире болгон жоткон, биске болужайын деп сананган чылап, калын карды жукарта учуртып болбой, арийла, эмди туулардын койнына кирип, амырап жаткандый болды. Ол жоткон бу ла отырган уулдардын, койчылардын ижин ўзўп, токтодып болбогон. Ол жагыс ла истерди туй чаап салган. Уулдар дезе кырдын бийигине чыгып, корым таштардын кўндўйлўрин ончозын шыгаа-лап, эки будыла кар эшкиндеп, онын алдынан куу ўлўн жулуп, жыга жўктенип, жангылап келген.

— Каа-жаа койлор желдеп келген. Удабастан тўрўп баштаар... Оны колхозко барып эртеден айдып сал. Сакмандар керек де — Тарылга уйуктаар алдында ўбўўнине куучындап отырды. — Же кыш тўрўўр малду койчылар ас. Улус табылбай а.

— Не табылбайтан эди — деп, Толуш жўпсинди.

Бис керосиндў лампанын жарыгына бир эмеш кўзўр ойнойло, кокырлажып жадала, ол ло, жык эдип уйуктап калтырыс.

VIII

Толуш ўзўккў правлениеге сары тагла тўшкен. Ол ойто энирде келеечи болгонын мен чокым уккам. Койлорды Тарылга жагыскан ла кичеейтен болды. Бис дезе ол ло кечеги жериске барар учурлу.

— Темир, — деп, чанагына отырып, колхозко түжерден озо Толуш меге айткан болгон, — бүгүнче сен турлуда артып, Тарылгага бор-сар иш эдерге болуш. Је арткан уулдар барып, сен јокко иштегей.

— Је — дедим, — айса өскө нөкөрлөрдөн арткай.

— Арт, арт — деп, Улай Чынатов унчукты.

— Је, јакшы — дейле, Толуш атана берген.

Уулдар өлөн жүктенер кылдарын алгылап, ишке барга тергендилер. Ары болуп барардын јанында, Темдеков Томос меге жууктай базып, айтты:

— Темир, мен сенин ордыга артып калайын. Јаан сурак. Баш болзын. Эмеш бажым оорып туру.

— Толуш мени артырган да — дедим.

Арткан нөкөрлөр унчугушпайт. Томостын не керек артарга турганы меге де, најыларга да јарт: меге ол јарап јат деп бу ла күндерде айткан. Эмди, качан Толуш өзөк јаар түже берерде, ол, байла, Тарылгала кожо болорго күүнзей берген. «Бу мыны билип, мени арттырганы јарт» — деп, ичимде санандым.

— Јок, Томос, артар болзон, эртен арт — дедим.

— Сен неме билбес кайткан, Темир? — Табыш унчукты. — Онын бажы «оорып» јат. Нөкөринге килебезен, сен кемге килеерин? Чын ба, уулдар?

Улай ла Томос унчугушпады. Ончозы мен јаар көргүлейт. «Је, Тарылгала та тегелешсин, та окшошсын, меге не керек эди» — деп, ичимде шүүй соголо, айттым:

— Бажы оорып турганда, айылда да болушса, јакшы. Арт. Мен Тарылгала артканча, бир жүк өлөн экелзем, јарым торо койлорго ло јакшы болгой.

Анайда айдала, нөкөрлөрдін алдына кирип, ичкери бастым. Бу сөстөр јарбынган айасту айдылды ошкош деп сананып калдым. Бу ла мениле кожо иштеп турган уулдарда кыстар да бар. Киного, бијеге жүргүлеер. Јаантайын јергелешкен, куучындашкан, каткырышкан тургулаар. Менин де кызым бар ла. Је кызым деп айтпаза да, јаантайын санаамнан чыкпас. Сүүдим бе мен оны — билбезим. Мениле, кийими коомойзымак кижиле, кандый кыс күүнзеп бассын. Бијеге кычырзам, «јок» дешкен тургулаар. Коштой эмезе одоштой турган уул келип кычырза, көрзөн, бијеге чыгала, тен куйундала берет. Јаңыс ла менин санаамнан чыкпас Мария, бу ла бистин иштеп келген аймакта «Калинин» деп колхозтын балазы эмди база үчинчи курста, мениле куучын-

дажып, бијеге кычырам, мойношпос. Ол керек дезе
өскө уулдар кычырза, олорло барбас. Качан Толуш
өзөк түжөрдө, мен тоолу сөслө чийген письмо ого бер-
гем — Марияга. Каруу жандырба, бис удабас жанарыс
деп бичигем.

— Кызыга ба? — деп, Толуш письмону койнына
сугуп, сураган болгон. — Жарт, жарт. Почтальоннын
бойына табыштыарым.

Толуштын сурагына каруу бербегем. Кенете жүзүмө
изүү түшкенин айса сезип ийген, онын да учун жарт, жарт
дегени ол деп, жолой сананып бараттым.

Табышта да, Улайда да, менде де — кемде де үн жок.

— Бүгүн бу кырдын күнөт келтегейинен өлөңдөөк-
төр — деп, Улай жөп чыгарды. Бис жөп лө дедис. Кар
кижинин тизезинен чик жок бийик. Бис жолой күректе-
ристи алып, онын ары карга түжүп, карандажып, кыр-
дын күнөт жаны өрө чыктыс. Чын да, күнөт жанында
кар, арка жанындагызына көрө, чала тайыс. Базарга да
женил. Терлеш деп неме тың ла. Чек ле жаңы сооп баш-
таган мылчага киреле, кийимди уштыбай отырганга
түңей: бастыра жарын, төш, мандай, баш — ончозы кара
сууга түжө ле берген турар. Жаңыс ла соокко тегин
калас соодынбас керек. Онын башка жөдүлдөш күңкүл-
дей ле бербей. Окпөнин чырайы карарардан маат жок.
Ол тушта больницадан айрыларым деп сананбазың.

— Бүгүн биске курсак керек жок — деп, Толушка
байа эртен тура айдып койгон болгоныс. Кырга чыгала,
бир болчоктон алган калажысты жийле, кечеги чилеп
ле, күрекле карды күреп, узун өлөңди жулуп, жууп баш-
тадыс. Жууганыс тың да жыга жүк болбоды. Табыш жул-
ган өлөңиле чибинин бүрлү будактарын кожо жүктөнип
түшкөн. Бис те база анайда эдерге санандыс, же ол
өлөң жулган жерде өскө чибичек учурабаган.

Өзөккө түжүп келеристе, күн кырды ажа конгон. Бо-
розымак көлөткө тууларды бөктөп, соок жыбар согуп
баштады.

— Э-э, уулдар, бүгүн эрте келдигер — деп, бисти
каткырган, кокырлаган Томос уткыды. — Мен жок то.
Бот, жаан кижин жок болзо, андый не.

— Же, мактанарга туруң ба? — Табыш кезе сурады.

— Мактанып эмес — деди.

Бис учугушпададыс. Тарылга биске изүү көчөни уруп,
чайладып турганча, Толуш жедип келди. Тарылга удура

ла чыга жүгүрди. Олордын ортозында кандый да куучын, каткы. Бис турада ла. Толуш ла Тарылга таарларды жүктенгенче ээчий-деечий киргиледи. Тарылганын колында газет. Таарды жерге салып айтты:

— Көрөөр, балдар, газетти. Бу бистинг турлу.

Мен газетти ала койып көрзөм, чын, «Толуштын турлузында» деп кыска жетирү чала өң жок фотосүрдин алдында жүрди. Сүрде Толуш, Тарылга ла Шагайтов Шуру, Бекпеев Байкал соктырылган эмтир. Бичилгенин кычырзаас, анда бистердин ады-жолыбыс база жүрди. Чала оморкой бердис.

— Талдама — деп, Томос унчукты.

— Же, уулдар, алты-жети күннин бажында жанар эмитиригер — деп, Толуш солун айтты. — Айдарда менин жакшы болушчыларым жүре берзе, эмеш кунукчыл боло берер эмтир. Же бүгүн кандый иштеген, уулдар? — деп, онон ол меге баштанды.

— Кем жок — дедим.

— Шурудаң суру бар ба? — деп, Улай соныркады.

— Сурагам, же ол аймакта ошкош — Толуш көп неме айтпаска кыска каруу берди.

— Бүгүн үч кой төрөгөн — Тарылга сүүнчилү айтты. — Байла, мынан ары жаңыс эжиле берер болор.

— Э-э, сакмандарды бу ла күндерде чыгарарыс деп, председатель айткан эди — деп, Толуш жетирди.

— Мындый соокто кураандар чарчап калар болбой — дедим.

— Чарчабас, Темир, — деп, Толуш айтты. — Эртенен ары иш өскөлөнөр. Кар күрешти токтодор. Биске бу ла күндерде вертолет азырал экелер. Анайда жамылулар айткан.

Турада печкенин жанында жаңы чыккан үч кураан жатты. Олордын мааражына кулак тунгадый. «Жаңы жылдын жаңы малы» — деп, Тарылга олорды эркелеген айасту айдат.

Чын, жаңы жылдын жаңы малы соокты соок дебей, карды кар дебей, ак-жарыкка чыкканы ол болды.

IX

Иш, чын да, кубулган. Эмди бис кайдаң сары тагла кар күрөп эмезе кырды өрө чыгатын эдис.

— Јаш кураандарга үкпек жок. Олорды ончозын

јадып турган турага канайып бадырар — Толуш ла Тарылга ўн алыжат. — Сакмандап келген улус кайда јадатан. Јок, јаман да болзо, ўкпек тудуп алза, артык.

— Былтыр слер мында кой тѳрѳтпѳгѳнѳѳр бѳ? — деп, Толуштан суразам, кўлўмзиренип ийеле, айтты:

— Мен бого баштап ла быјыл кѳчўп келгем. Азыйда менин турлуум ѳскѳ јерде болгон.

— Азыйда бистин турган јерде суу јайы-кыжы кор-кырап агатан.

Мынайда меге Тарылга куучындаган эди. Толуш ѳзѳккѳ тўшкен эртезинде карган адын чанактайла, мени барып кўректи јууп экелзин деген, Тарылганы дезе бистин кўреген јер эки-ўч кўн мынан озо болгон шуурганнан улам карга тын бастырган ба, јок по кѳрўп келзин деп јакып ийген болгон. Мен аттын боожозын тудуп отыргам.

Тарылга суулардын кожоны керегинде куучындап бараткан кижи, анча-мынча унчукпай отырала, менен сурады:

— Темир, Томос кижи алган ба? Эмезе кызы-эжи бар ба?

— Јок. Ол черўден ле келеле, институтка кирген. Бойдон. А не? — энчикпедим.

Тарылга унчукпады. Ол кандый да кунукчылду деп меге билдирди. Онон нени сураарын билбей турдым. Чанак кезикте терен карга кѳмўлип, кезикте чыга конот. Карган ат бачымы јоктон кају јаар араайынан ла барып јатты.

Бистин ат бышкырып салып, бир ай кире кўреген јерге једип келди. Кўректерди јууп, чанакка салып, ол ло тарыйын ѳзѳк јаар ууландыс. Аттын базыды эмеш јенилдей берди: ѳзѳк тѳмѳн чанакты сўўртеери јенил эмей.

Бис турлуга једип келдис. Толуш одорго айдайтан койлорды двордон јангы чыгарып турды. Олор кандый да јаарзып, сазып јытанат. Улай, Томос, Табыш двордон ыраак јок јерде јангы ағаш кўрекле элижип-селижип, кар кўреп турдылар.

— Э-э, Темир, кўректерди тўрген бери экел! — деп, Томос кыйгырды.

— Олорго апарып бер — Тарылга унчукты.

Тѳрт јаан ағаш кўректи уулдарга кучактанып экелдим.

— Бот бу ла мында јаан эмес тура тударыс, јаш кураандарга — деп, Улай айтты.

— Айса кураанга эмес. Кем-кем кижн аларга туру эмеш пе? — деп, мен кокырладым. — Үредүни кайдар оны. Кой кабырарга болуп, институтты не божодор. Он класс болор ине.

— Э-э, сен кандый куучын баштай бердин, Темир? — деп, Табыш каткырды. — Сеге тударыс.

— Је карын јакшы. Институтты чачып јадым.

— Көп калырабай, келип кар күреш — деп, Томос айтты. — Бис арып калдыс. Сен дезе чанакла ойноп жүрген.

Ўкпекке таштардан печке база эттис. Оны той балкашла јыртык јок эттире тыштынан шыбап ийеле, коркок-коркок трубаны тўндүктен чыгара тургузып, от салып көрөр болзо, ме, кем ле јок печке. Бир кучак одын салзан, изий берер. Тас мирнонос кураанактарга талдама ўкпек.

— Јаңыс бу туранын ичи, койлор көптөн төрөзө, кураандарга тапчы болор — деп, мен айттым.

— Резина эмес, эм оны канайда јаандадатан? — деп, Табыш кыјыгы курып, меге кылчас эдип көрүп, ўкпектин ўстин јабарыста айтты. — База тура деп пе?

— Јок, артык тураны не тудатан — дедим.

— Айса нени билеркеп айдарга турун? — Томос то кыјыранду унчукты. — Эм тегин де ой јок: сонзын јанып јадыс.

— Бот сонзынга јетире эдип саларыс! — өчөштим.

Толуш бистин куучынысты угуп, туурабыста отырды.

— Је айт ла. Биске угуп та алза керек — деп, Улай соныркады.

Мен өрө турала, ўкпекке базып келип, сол колымла көргүзип, шўўлтемди айттым:

— Јерден ала бийиги бир метрден эмеш артык эдип экинчи кат этсе, — је балкон кептў — кураандар база көп кирер. Јалбагы метр де болзо, кем јок.

— О-о, сен тен башту кижн турбайын — деп, Томос өчөди.

— Государството тузалу баш — Улай јемеди.

— Је андый да болзо, нөкөр чын айдып јат — деп, Табыш менин шўўлтемди јаратты.

— Мен де јарадып турум. Сўрекей керектў эдиш болор. Мен Темирдин айтканын ондоп алдым — Толуш

алакандарын уужап ийеле, отырган јеринен тура јүгүрди. — Јабынчыны јапкан, печкени тургускан. Је, уулдар, бир ле болгон, айдылган шүүлте тузалу. Оны эдер керек.

Мен чала тарына бердим. Је билдиртпеске кичеенип, унчуктым:

— Кече сен ойногон, бүгүн — мен.

Уулдар јир каткыда. Айдарда кокырлашты ончозы ондоп јат. Мен де најыларла кожо иштей бердим.

Менин пыймамнын таманы база ла јукарып, ойыла бергени үч-төрт күн өдө берди. Је удабас јанар деерде, кемјоксынып, иштеп ле јүрдим.

Бир күн, чын да, Толуш өзөккө барып келген кийинде, кырлардын ортозында тымыкты бузуп, торкыраган-күзүреген вертолет турлунын бойына једип келди. Онын ичинен чыгарган он беш таарды бис чүрче ле айылга тартып алдыс.

— Бу сүрекей ток азырал. Эмди алдырбазыс. Курсак бар. Койлор бүгүн де төрөп баштаза, энелери курсактан куру турбас — деп, Толуш айтты.

— О-о, бис эмди бу турлуда кереги јок улус!.. Јанар ой јеткен. Азырал деп немени керек дезе тегериден түжүрер боло бергенде! — Улай алаканын чабынып сүүнип, кокырлап турды. Јакшы болзын, ак турлу, јакшы болзын, кары калын јер!

— Бу сен тен камдап турун эмеш пе? — Толуш каткырды.

— Јок, ол үлгерчи боло берди ошкош — деп, Томос айтты.

— Улай — кам да, үлгерчи де, үредүчи де — Табыш јөмөди.

Ол келер өйдө үредүчи болгой. Эм тургуза студент — Томос энчикпеди. — Чын кам, чын үлгерчи болзо, сөстөри чүмдү болор эди. А бу не бу: ак турлу, кары калын јер?..

— Је эмди кам бар эмес. Ол до кирези чүмдү айтканы камнан коомой айткан ба?... Јаңы чүмдеп баштаган үлгерчиге түней эмес пе? — деп, мен кокырға кириштим.

Кокыр кокырла, јанар алдында бис јаңы чыккан кураандар сугатан јылу үкпек тудуп салдыс. Толуш бу ишти баштап, бисти узанарга үреткени база да тегин калбас. «Иштег кижинин көзи коркор. Је кол коркыбас» — деп агашты чаап, биске куучындады.

Бис турлуда канча кире јос бар, оморды ончозын јууп, ўкпектин ичине балкон аайлу экинчи кат эди баштадыс. Толуштын јадып турган туразынын ичи кире ичтў ўкпекти бис ўч ле кўнге бўдўрип салдыс. Эртең десе јанар. Городко. Институтка.

Ишти бис эрте божотконыс. Эмди јакшы амырап алар керек, не десе уулдар аймак јаар сўрекеј эрте турала, чаналу барар деп куучындашкан. Мында кар кўреп турар ой кирезинде туруп, атанарга келижип турды. Эмеш орой не турбас деп, нокорлордон суразам, јок, районго јетире чанала барганы неден де артык дешти.

Толуш энирде бойынын койынан биске бир кой сойды. Тарылга канды тузап, сўт уруп, согоно кертеле, ичеге уруп кайнадарда, бистин тилис тамактан арайла кожо ашпай тургандый. Кочолў эт — бистин эн сўген курсагыс. Бу ла Толуш ла Тарылга биске экинчи кой сойгон. Алдындаазы колхозтын болгон болтыр. Эмдигизи — бойындыый. Мында озокко правленнеге јўрерде, колхоз база бир кой олтўрзин деп бичик бериптир. «Је бойымдыыйнан олтўрип берзем, менин неем аштап калатан эди» — деп, койчы ўйине куучындаганын уккам.

Койдын јаш эдин јийле, калганчы тўнди бу турлуда уйуктап откўреле, эртең сўрекеј эрте турар болуп, ончобыс јоптўжип алдыбыс. Энирде, уйуктаар алдында, чаналарысты, јуктенчиктеристи — ончозын белетеп салдыс.

Ак турлуда калганчы кўн.

Х

— Тур, Темир!.. Сен тен тонг откўре уйкучы эмтиринг — деп, Томос мени ойгосты. — Уулдарды кор. Сен десе јажып, уйуктап ла јадын.

Корзом, чын, Улай, Табыш чайлагылап отырды. Толуш ла Тарылга уулдарга аяк уруп, акыр, эмеш танатса не барбас дежет. Томос јок ло јок. «Бис мындыј јорыкташка ўренип калганыс, бу не де эмес» — деп, айылдын ээлерине куучындайт.

Мен тура ла јўгўр. Тўрген-тўкеј кийине ле бердим. Јыртык пыйманы кийе ле сок. Тышкары чыksam, тен карануй ла. Јылдыстар мызылдажып ла турды. Тан-нын кажайып келеткени билдирбейт те.

Чайлап алып, айылдың ээлериле — Толуш ла Тарылга бистен кичинек те айрылбайт — эзендежип, тышкары чыгып, чаналырысты кийип баштадыс.

— Кай, Темир, бери айылга чүрче кирип ийзен — деп, Толуш айтты.

Мен чананы эки буттан ушта ла теп, бачымдап турган кижн, маңзаарып сурадым:

— Је база нени-нени ундып салдыс па?

— Јок, ончозын алганыгар. Темир, бис сеге бу пыйманы кийип койзын деп берип јадыс... Сен эски пыймаларыңды чачып ий. Бу жаңы пыйманы сеге колхозтоң сурап алгам... Ал, ал...

Мен кемзине бердим: өскө нөкөрлөримнен мен несмле артык. Мындый сыйды тегин калас канайда алар. Јок, оны садып алза, торт. Мен арылык-берилик болуп турала, он јети салковойды кодорып, айттым:

— Тегин албазым... Бу акказы.

— Јок, јок, Темир. Колхоз оны сеге акча јок берген.

Мен акчаны столдың үстине салып, Толуштың ал деген кара пыймазын кийе согуп, тышкары болдым. Толуш мени ээчий. Чанамды кийип турзам, ол байаа акчаны карманыма сугуп, айтты:

— Мен аайы јок ачынарым.

Эп јок деп неме сүрекей. Кулактарым кызып, күчим караннаң чыгып туру ошкош.

— Сен не удап туруң, уул? — деп, Томос унчукты.

— А бу тен слердин јаш балаар ыйлап туру ба? — деп, Тарылга кайкап чыкты. — Соок күн, ыраак јол... Неге сары таңла мендегилеп јадаар.

— Је, јакшы болзындар! — деп, Томос, оноң Улай, Табыш эзендештилер. — Јакшы јадыгар! Су-кадыгар бек болзын.

— Малаар иргеге толо өссин, одоры өлөңдү болзын — деп, учында мен эзендештим.

Бис Толуштың турлузынан чанактың жаңы чыккан јолыла, јаан боочы јаар ичкери болдыс.

Караңуй, соок. Јол деп неме көрүнбес. Карын, Томос јолды ачып, оны ээчий бараткан бистерге јенил болуп турганы јакшы. Јылдыстар калтыражып тургандый. Бир бүдүн јарым частың бажында боочыны ажатан јолго келип кирдис. Јаан јолдың кары такталып калтыр. Мында колхозтың машиналары, тракторлоры жүрүп турган болгодый.

— Же боочынын бажына чыккалакта, эмеш амырап ийектер — Томос ончобыска ачык-жарык үндү айтты. — Чыгыш күч болор. Токтоду, амыраш болбос.

Кырдын бажына чыгып келеристе, алды жаныстагы ыраак ыраактагы кырлар ары жанынан таң жаңы ла жарып келеткени билдирди. Тенеринин түбү чала кубак-кай-көк болуп браадарда, жылдыстардын тоозы астап турганы иле болды. Байла, таңнын жарыгы олордын жарыгын эркиндеп келгени ол болор.

Томос боочыга чыгала, чананын тайактарын эки жанында карга бадай согуп, алакандарын уужанып, келтей көзүн имдеп ийеле, айтты:

— Уулдар, уулдар! Бу жаан өзөктүн бир бийик туузынын жаказында мынан алаканнан да кичинек көрүнип турган турлуга баш болзын! Бис ого келип, бар жок күчисти салып иштегенис. Толуш та жакшы, Тарылга оноң артык. Эзен жүрзеес, эх, бу турлуга, айса база катап келерис. Кем билер, андый да болордон аяабас.

— Мен, нөкөрлөр, — деп, Улай Чынатов чананын эки тайагын база карга кадап, жалакай үнденди. — Акту, эмди де иште дезе, иштеер ле эдим. Койчылар да биске жакшы күүн-санаалу, ижиске де жөмөлтөлү болгон. Анаң артык не керек.

— Табыш та бир сөзүн айдарга туру! — дейле, Ялбыраков Табыш эки колын өрө көдүрүп, көдүринилү айтты. — Бу жерге, бу алтайга, бу койчыларга баш болзын! Болужарга болуп машинала да келдис. Районноң турлуга жетире жетен алты километрди өлөң берзе жибес адысла ажып, кара теристи төгүп, тегиндү иштебегенис. Болужыс та кандый, улус айдышкай.

Уулдар тайактарынын бууларын карызына кийип, боочыны төмөн шунударга белетенип ийдилер.

— А, Темир, не унчукпай турун? Жаан боочы ажып жадыс. Жаңжыккан аайынча нени-нени айтсаң — деп, Томос күлүмзиренди.

— Алкы бойым амыр жүрзем, айланып келер жериме алкыш! — дедим.

Бу ла сөсти сакыган чылап, нөкөрлөр же ле дешкен бойынча ажунын күнчыгыш жаны жаар, чаналарынын күүнине салдырган чылап, учуртып ла ийгиледи. Эң учында — мен. Эзин кулакка шуу-шуу эдет. Көгүске жеңил. Жарында тер эмештен кургап баштады ошкош.

Уулдардын жарды ап-апагаш: фуфайка ажыра тердин буузы чыгарда, соок кейге кырутып турганы жарт. Боочынын аймак келтейиндеги жантиру жер ыраакка чөйилген, онын учун чанала келери сүрекей жеңил. Кижинин кучи де тын түшпес. Жаңыс ла эки кол эмеш арырдаг өскө.

Бис аймакка келзеес, өскө колхозто иштеген студенттер база мында жеткилеп келтир. Уулдар, бир жылга көрүшпеген чилеп, эзендежип, кабыра кучактажып, каткырышкан турдылар.

XI

Тал-түштин кийнинде бисти ВЛКСМ-нин райкомына жууп, канайда иштегенис керегинде куучын тын ла болды.

— Нөкөрлөр студенттер, — деп, комсомолдыг баштапкы качызы жалакай, омок үндү айтты. — Колхозторго слердин жетирген болушты бис сүрекей жаан керек деп көрүп жадыс. Камык жердин карын арчып, кой-эчкилерге одор ачканыгар. Турлуда иштеп койчыларга көп болуш жетиргенигер. ВЛКСМ-нин райкомы слерге жаан быйан айдып, иште, үредүде бийик једимдерге јетсин деп күүнзеп јат.

Онон баштапкы качы көп студенттерге грамоталар берди. Бистен оны Темдеков ло Чынатов алдылар.

Сөсти Бекпеев Байкал айтты.

— Студенттер бистин аймакка бир ай кире иштеди. Мен көп колхозтордо ло турлуларда болгом. Кайда ла улус кичеенип, бастыра кучин салып, малдан королто этпеске иштегилеп јат. Ол тоодо бу ишке, жаан кар түшкенинен улам куч болордо, студенттер канча бар арга-зыла болушкандар.

Онон Бекпеев бир кезек студенттер иштейтен ойдин учына јетире турушпаганын кыскарта айтты. Бистин ортобыстан Шагайтов Шуру болды. «Темдеков Томос бу керекти ундыбагадый учурлу, не дезе сен олордын јааны болгон» — деп, учында ол ајару этти.

Кенетийин эжик ачылды. Бир эр кижии кирип келди. Колдорында тудунчакту.

— Бери одигер — деп, баштапкы качы оны төргө кычырды. Кирип келген кижии төргө келип, качыла нени де шымыраныжып ийгиледи.

— Бис куучынысты божодып салганыс... Сөс «Кызыл чолмон» колхозтын председателине берилип јат — деп, качы айдарда ла, јаан мандайлу, таларкак кижн туруп чыгала, көксин кенгидип ийеле, куучындады.

— Бистин де колхозко студенттер иштеди. Бис көп студенттер албаганыс. Је бисте болгон беш студент сүрекеј јакшы иштегендер. Олор койчы Толуштын турлузында көп иш эткендер. Бис, колхозтын јамылулары, олордын иштеген турлуда ол өйдө болбогоныс. Ол бистин уйадыс. Је... иш көп. Бош јок болгон. Онын учун јаманысты билип, андый да болзо, калганчыда јолыгар деп, колхозтон келдибис.

«Кызыл чолмоннын» председатели Томоско, Улайга, Табышка, меге чаазын каптаң ороп койгон нени де алып, берди. Јазала көргөн болзо, кажыбыска ла бир чамчадан, конверттин ичинде одус салковойдон акча. Өскө колхозторго иштеген, мыны көргөн студенттердин кезиги ачынгылап турды. «Чорт, бистин иштеген јердин јамылулары, ол јанынан сананардан болгой, көзиске де көрүнбегендер». Бир канчазы айдыжат: «О-о, бистин иштеген колхоз төртөн салковойдон берген. Чамча јокко ло». Неме болбосто, нени де албаган уулдар бойлорын бийик тудуп, унчугыжат: «Је керек акчада, чамчада эмес. Јамылулар көрүнбегени неме бе эди. Зато биске койчылар быйанын айткандар. Ол неден де артык». Бис «Кызыл чолмон» колхозтын калганчыда эткен ајарузына оморкой до бердис. Ого коштой Толуш ла Тарылга кайда. Олор меге бойынын төрөл колхозынан пыйма алып бергендер. Томос, Улай ла Табыш кара өңдү јангы пыйма кийип алганымды, чынынча айтса, јүк ле райондо көргөндөр.

— Сен мыны качан садып алдың?.. Чүрче ортозына? — деп, Улай јилбиркеди.

Каруу бергелегимде, Табыш кайкады:

— Батаа, көк јарамас! Сен бистен бир де туура баспай јадып, јангы өдүкти канайып садып алдың?

Өдүгимнин карын түжүре јырсымырс эттире кактап, айттым:

— Канайып көрбөдигер?.. Толуш ла Тарылга сыйлап бергиледи не!.. А не, слерге бергилебеди бе? — деп, кайкаган кижн болуп, сурадым. Чынынча, мен најылардан чала кемзинип турган болгом: олорго бербеген, јангыс мени ағылап ийгендери арай эп јок. Мен не?

Ончозынан артык иштеген эмезим. Карын оройтып келген кижн. Најылар дезе турлуга келген ле ойдон ала иштей бергилеген.

— А бу бистин Шуру кайда? Уккан кижн бар ба? — уулдардан сурадым.

— Шуру городто дежет — Томос унчукты. — Оорыгам дейле, јана берген эмтир... Јерине де јурген болбайсын.

— Шурунын јанганында, кайтса да, Бекпеев Байкал бурулу. — Улай буруны учинчи качыга јайарга ченешти. — Ол келбеген болзо, Шуру бисле ле кожо иштеп, эмди јанып отырбай. Ончобыс келеле, бир уунда јанза, кандый јакшы деп турун... Бекпеевте ле кылык бар болгон.

— Је Шуруны мен актабай јадым — дедим. — Јанар кууни јок болзо, оны «Қазақстан» деп тракторло до сууртеп алып болбозын. Байла, иш куч болгон.

Нокорлор унчугушпады. Кажызы ла та нени де сананат ошкош. Февральдын калганчы кундеринин соок эзини согот. Кар буттын алдында кыјрт-кыјрт эдет. Чек ле јагы капустанын јалбрагын эчки чайнап јигеңине туңгей.

— Је, уулдар! Јакшы болзындар! Эзенде база келип болужыгар — деп, ВЛКСМ-нин райкомынын баштапкы качызы, автобуска отырып аларыста, келип эзендешти.

— Эзен јурзебис, эзенде база ла келерис! — деп, ончобыс бир унле јык айда салдыс.

Эки автобус районнын тос јеринен городко баратан јол јаар ууланды.

XII

Ойто ло городто. Студенттер (бисле кожо уренгилеп тургандары) кыска ойго канайда јургенисти, иштегенисти сурагылайт. Бистер «сурекеј», «коркышту», тумчукты соок арай ла сындыра тондырбаган деп каруун јандырзаас, олоp тын будуп, баштарын јайкагылайт.

Алты куннин бажында аудиторияда отырзаас, Иван Скориков эжикти ачып, айтты:

— Тал-туштин кийнинде Шуру ла Темир комсомолдын комитединин заседаниезине. Ундыбагар. Уч часта.

Сос то сурагалакта, Иван ол ло тарыйын јок болуп

калды. Бистер кайкажып отырдыс: не болотон? Колхоз-то кем жок иштегенис. Болзо, болзо, Шуру ла керегинде сурак турар учурлу: качканы жанынан сураарга жандары бар. Же мени ненин учун алдыртып жаткан? Колхоз-то кем жок ло иштеген ошкош эдим. Айса кандый бир шылтак база табыла берди эмеш пе? Сананып, сананып, чат таппадым.

Түштин кийининде күннинг кеберн үрелип баштады: кара-кара булуттар бийик туулардын ары жанынан кайнап чыкты. Эзин тыгып, агаштарды ары-бери жайкап, соок тынганы кар жаарын керелейт. Борбойышкан борбыйактар жундары үрпейип, улусты керектебей, жолдын жаказында жемзегилеп жүрөт. Булуттар там собырылыжып, городтын үстин туй бүркеп келедет.

— Же, Темир, кандый иштедин? — деп, комитеттин кыбына кирип келеримде, институттын комсомольский организациясынын качызы жакшылажала, сурады.

— Жакшы — дедим.

— Кижи жайгы күнге күйүп, жүзи күрөң болотон эди, а бу сенин чырайың ненин учун кышкыда мынайын карарган? — деп, күлүмзиренип, качы соныркады.

— Бистин иштеген жерде сүрекей изү болгон — дедим.

— Сен кокырлап база билетен турбайың. — Кокыр кокыр ла. Бот, Туланов Темир. Сен бооро стенгазетти не керектү жырткан?.. Оны биске жартап бер.

Не керектү алдыртканын жаңы билдим. Ундыгылап койгон деп бодогом. Жок, узак та ой өтсө, канайып та иштеп жүрөм, газетле болгон учурал ундылбаганы бу эмтир. Чынынча айтса, бу керек мени бир де катап жаман эттин деп санандырбаган.

Качынын берген сурагына анча-мынча унчукпай отырала, айттым.

— Түшке жетире мен качан да уйуктабагам.

Мен мыны чала тарынып та айтсам, же оны сестир-беске кичеендим. Көстөрмди төмөн көрбөй, сурак берген кижиге чике көрүп айттым. Эбиреде улус бой-бойлорына көрүшти, оной мен жаар. Артык эрмек айтпадым. Көстин учыла көрзөм, Шуру бажын чала салактады алтыр. «Бурулу да болзо, бойың бурулу. Башты каландатпас керек» — деп, ичимде ого айттым. Же менин ол санаамды кайдан билзин.

Айдарда, байаа ла качы айтты.

— Сен газетти өнөтийин жырткан, чын ба, Туланов?

— Өнөтийин, төгүн жураганда, өнөтийин жырткам.

Ончолоры база ла бой-бойлорына көрүшти.

— Жастырып, төгүн жураган болзо, оны не биске айтпадын? — Скориков Иван сурады. — Газетти жыртпай, озо келип айдар керек болгон. Сен дезе озо жыртып салган.

— А мени жураарда, озо менен сураган беди? — кайра сурадым.

— Жарт, Туланов. Же бар — деп, баштапкы качы айтты.

Мен турала, эжиктин жанында отыргышка отырып алдым.

— Бар, бар — деп, Скориков Иван сүрди.

— Жок, мен Шуруны сакып аларым — дедим.

— Бар, бар. Сен жогынан да ол сала берер — Иван унчукты.

Чыкпай ла отырдым.

— Же эжиктин ары жанында сакып ал — бир канча улус айдыжарда, чын да чыгып, эжиктин ле жаагында туруп алдым.

Тыңдаланып турзам, Шагайтов Шурудан сурап жадылар:

— Же сен не керек иштеп турган жеринген качтын?

— Оорыгам. Районго келеле, поликлиникада бололо, иштеп турган жерге барбай, жанып ийгем. — Шурунын үни ол.

— Эмчилер справка бербеди бе? — кем де сурап жат.

— Турлудан кел турганчам, оору эмеш кем жок болуп калган. Температура жок болгон — Шуру айдып жат.

— Ха-ха! — улус каткырыжат. — Ха-ха! Но Шагайтов! Температура болбогон!.. А неен оорыган?

— Өкпөм... Сайылып ла турар. Тынып та болбой жүргем. — Шуру тегин калбаска албаданып ла жат.

— Өкпөнүн «оорыган» сүмези болбой — Скориков Иваннын үни угулат. — Нөкөрлөрдү таштайла, качканын жакшы адынды чыгарбады. Ого коштой сен бооро январьда стенгазетке база кирген. Ол ло Туланов, сенин нөкөрүн газетти жырткан. Көрдин бе? Же айт мынан ары канайда жүретен?

— Жүргөн чилеп ле жүргей — Шагайтов үнденди.

— Канайып. Газетке журатырып, иштеп качып па? — бу баштапкы качынын сурагы болды.

— Јок. Үренер, иштеер.

Јаан удабай, Шагайтов чыгып келди.

— Сакып алзын дешти. — Шуру јобош үндү айтты. Анча-мынча болбоды.

— Киригер! — деп, бисти Скориков Иван кычырды.

Кирип, отырып аларыста, баштапкы качы айтты:

— Айдарда Туланов Темирге ле Шагайтов Шуруга бис баштапкы ла калганчы катап мынан ары андый керектер этпезин деп јакып јадыс. Барыгар... Үренигер.

Бис экү нени де айтпай, чыгып, жүре бердис.

XIII

— Је, уулдар, кандый иштеген? — деп, Николай Николаевич Козин, бир күн биске келип, сурады.

Бис кем јок ло деп айдып койдыс. Ијис керегинде ого база нени айдатан. Қар күрегени, соокко тонгуп жүргени база солун ба ол?

— Колхозтордың јамылуларынан биске алкышту письмо келген. Ол тоодо «Қызыл чолмон» колхозтон база. Анда Чынатов, Ялбыраков, Темдеков, Туланов керегинде јылу сөстөр айдылган. Јакшы, јакшы, уулдар. Студент адыгарды бийик тутканыгар јакшы. А Туланов Темир, уулдардан артала, кандый једип бардын? — деп, учында сурады. Мен база јангыс сөслө јакшы деп каруу бердим.

Ректор күлүмзиренеле, лекциязын баштай берди.

— Сенег келген письмо бу — деп, Мария уужалып калган конвертти бичиктин ортозынан чыгарып көргүсти. — Каруу чийбе дееринде, бичибегем... А бичиирге күүнзегем.

— А бистин кажы колхозто иштеп турганысты сен билген бе? — деп јилбиркедим.

— Билбей база. Неме бе ол?

— Кемнен уктын?

— Бекпеев Байкал айткан.

— Ол не, городто болгон бо? — кайкадым.

— Болгон. Обком комсомолдо... Сени районго канайда једип келгенинди, «Қызыл чолмон» колхозко канайда атанганын — ончозын куучындаган.

— Ол мени районго јуук колхозко бар деп албадаган. Мен болбогом.

Бекпеев Байкалды мен былтырдан жакшы билерим. Ол — бу ла Мариянын јеринег. «Калинин» деп колхозтон. Бекпеев он класстын кийининде эки жыл зооветтехникумда ўренеле, јерине келерде, јаан удабай оны комсомолдын райкомына ўчинчи качы эдип тургускан эмтир.

— Эмди ол јуртхозяйственный институттын баштапкы курсын божодор учурлу. Заочно ўренип чырмайып јат — деп, Мария айтты.

— Тен кирелў турбай — дедим.

— Бистинг райондо андый керектер — деп, Мария айдала, киного баралы деп билеттерин көргўсти. — Эңирги сеанс. Јарайт па?

— Талдама.

Сооктын калапту болотон ойи өдө конгоны иле. Кайтса да ой јаска јууктап келеткени јылудан иле болды.

Бистинг киного барып јатканысты билеле, Томос, Улай, Табыш, Шуру база билет алгылап алтыр. Кино-театрга келеристе, уулдар ээчий ле келгиледи.

— Э-э, эртен тулаан айдын баштапкы кўни. Менин чыккан кўним — деп, Мария сўўнчилў айтты.

— У-у, јастын баштапкы кўни! Бис јаскыда чыккан болзобус, кандый ырыс болбос! — деп, Томос тыгыда айтты.

— Араай айтсанг, кинотеатр бузула бербезин — деп, Улай кокырлады.

— А, бис ончобус јаскыда чыкканыс — деп, Табыш он колынын башпарак сабарын көргўсти.

— Айдарда эртен общежитиеде, бистинг јаткан кыпта, Мариянын јазынын баштапкы кўнин уткырыс — деп, Шуру сўўнди.

— Уткып јадыс! — деп, нөкөрлөрлө кожо Мария ла мен јөпсинип, бой-бойлорыска колдорыс бердис.

Кырлык суулардын кожондоры

I

— Же сени эм черүге албас, Санаа... Канайып та албадан... Не де болбос. Оскө уулдар чылап, тегин јерге не калбандаар. Же јөп пө?

Санаа ол ло бойынча унчукпай төмөн лө көрүп алган отырды. Оны колхозтын конторазына экинчи катап алдырткандар. Эмди үчинчизи. Канча ла катап алдырза, јаныс куучын: кой кабырып бар, улус јок, сен эмди эр кемине јеткен.

— Кејиринген кей чыкпас, келескен кирип калды ба, уул? — деп, зоотехник Куугаш чала ачынып, Санаага кезе көрүп, кезедүлү сурады.

— Бака да кирип калбай — деп, кенетийин Санаа отырған јеринен түрген туруп, эжик јаар ууланды.

— Токто, токто, Санаа. Сени барзын деп кем айтты? Сен школдо база андый болдын эмеш пе? — деп, Куугаш алаңзыды.

— Бүгүн мен үренчик эмезим. Слер оны билип алыгар — деп, Санаа айдала, эжиктин тутказынан ала койды. Же ачарга јеткелекте, Куугаш алаканыла столдын үстине сүрекей тын јарс эттире тажыйла, кыйгырган айасту айтты.

— Ну-ка, Санаа, кайра келип отыр! Мен сеге бала эмес. Отыр дейзим.

Чын да, Куугаштын, төртөн беш јашка јеткен кижинин, кыйгызы, кеберн Санаага эжиктен чыгып барарга бербеди. Ол озо баштап чочый берген, онон јаан кижинин сөзинен, үренчик эмес те болзо, кайдаар чыгып барар. Ойто келип јерине отыарга турала, Куугаштын јанына јуук отыргышка отырды. Эки колын карчийтерчий колтыктанып ийди. Мынызы, байла, омок болгонын көргүскен болор.

Куугаштын тегерик ак чырайы там ла кызарып, кулактары талбайа бергендий билдирди. Ол база ла ўнин тыныдып, Санаага жагыдан катап калып, адылып, ўредип айдар болуп сананала, же ол ок ойдо бойын токтодынып алганын бойы да билбей калган. «Санааны санаа чыкканча кыйгырып, ўредип алып болбозың. Он жылга школ ўредип албаган болзо, школды божоткон кийинде бир айдың туркунына канайып мен оны ўредип алатам» — деп, зоотехник түрген шўўй тартып, куучынын эмеш жымжадарга сананды.

мен — Мен кичинек тужымда улуска өчөшсөм, бир де унчукпайтам. Онын учун энем, же өскө дө улус, «кей-ринген кей чыкпас, келескен кирип калган ба? Бакпы-рыннан ўн чыкпас, бака кирип калган ба?» — де-жетен. Ол кеп сөсти билетен жүрбейинг. Жакшы, жакшы, Санаа. Албатынын айткан сөзи алтыннан баалу. Анайда энем айдатан. Эх, энем эзен-апыр жүрген болзо, оноң озогы куучынды кижилемди де, жаш бала чылап, соныркап угуп отырар эди... Же сениң жаан энен мениң энемнен артык билер. Көп-көп чөрчөктөр, кеп, укаа сөстөр, табышкактар ондо ло эмей. Олорго көрө кижинени билер. Бойынын ойинде база ла кичеенип укпастын шылтагы ол ине. Эмди каргандар сүрекей ас арткан. Көөркийлер бир ойдо колхозтын ижине түндү-түштү иштегендер. Э-э, олоң иит боло берген болзо, көп нургуны мал ижине барар эди.. Жаан энен жан келди бе? — деп, учында ол Санаага баштанды.

— Келбеген — деп, Санаа кату сыркынду унчукты. Экўнинг ортозында кандый да тымык боло берди. Керек десе эжиги ачык одоштой кыпта бухгалтердин чодынын чатылдагаиы да угулбайт ошкош. Куугаш эрмегин өскөртип ийерин Санаа сакубаган. Онын учун зоотехниктин кажы ла эрмек-сөзине удур чачатан сөстөрин көксинде ле жапшыра базып, эмди эмеш жымжай бергенин сести. Же андый да болзо, сөскө кирбес.

Куугаш тапкааланып, отыргыштын белине белин кайра жөлөп, эки колын штанынын кармандарына сугуп, буттарын карчий салып, чөйбө тепп алды. Онын көстөринде октолып суркураган оттор токуналу жалтырайт деп, тууразынан Санаа сезип отырды. «Же куучын узак ла чөйилер болор» — деп, ичинде сананып, Куугашка өткөнгөн чилеп, эки будын база кайыштыра салып, тын чөйбөй, ичкери жылдырды.

Санаа эм тургуза оныла тын тартыжып болбозын Куугаш сезип, адылыш-кезедиштен там тескери барарын боорогы бойыла өткүрген куучынынан жаңы ондо-ды. Бу ла онын алдында эки көзи кап-кара, кабаккыр, эди-каны күчтү, эптү, үни жалакай Санааны эп-жөплө, бүдүмчиле, ачык-жарык куучынла ала согорында быжу жок. Тегин жерге оны эки-үч катап конторага алдырган. Калас үн көдүргөн. Тегин жерге улустын алдына, прав-лениенин жуунында, ого мал ижине барбай, журттын ортозыла, кижинин көлөткөзи чилеп, элбендеп, базып жат деп, ачынгадый сөстөр айткан.

— Же, Санаа, мен сенин алдында эмеш бурулу — деп, Куугаш жобош унчукты. — Сени мал ижине барбай туру деп, чала эмеш ачынып, адылганым чын. Сендий көп уулдар, кыстар он классты божодоло, бир-эки жылдын туркунына иштегилебей, тегин бас жүргенде, кижин ачын-бас беги. Бойун билерин: бистин колхозто мал ижине улус жедишпей жат. Кезик турлуда каргандар малдап жат. Олорго эмди амыраар керек, бис десе олорды кой-лодып жадыс... Сен жылдын ла ол жаанага барып болу-жып жадын. Жайыла. Ол жаан болуш... Жаанан быжыл сары күстен бери Чейнешке болушкан. Эмди, жаан изү айда, өзөккө түжүп, айлыма, өлөрдин алдында, танкы да тартым кире бош амырап алатам дейт. А жаан кижини канайдатан. Онын табы. Карын ол кире колхозко болу-жып турганы жакшы.

Санаанын жааназы алтан төрт жашту, тал-орто сын-ду, жардак үндү, чечен тилдү. Чачы буурайып, тиштери саргара кадып бараткандый. Санаа мыны көп катап а-жарган эмей. Ол оны кичинектен ала көрүп жүрөтөн. Эмди ол Чейнеш Бачымовала кожо Сары-Чет деп жерде койдо. Чейнешке эш-нөкөр. Онын үч жашту кызычагын алып, казан-айак азып, иженчилү эш болуп отырганын Санаа бойы жакшы билетен.

— Балам, сен школго барганча, биске кой кабырыш-сан — деп, жааназы Кудайга калганчы эки жылга сурап келген. Уулчак, жааназынын аскан амтанду чайын ичип, ого эрке көрүп, жаңыс сөслө «кабырбай а» дейтен. Бу өйдө Чейнеш, Санаа жаар күлүмзиренип көрөлө, койнын-да курсактап отырган кызынын бажын жытап ийер. Эмесе чачын канча катап алаканыла сыймап эркеледе-ле, ончо улуска угуза айдар:

— Көр, балам, бүгүн Санаа койлоор... А бис экү десе

кийим јунарыс, сеге наадайак көктөөрс. Јаанайак де-
зе сеге бычкак өдүк көктөөр.

— Санаа, сен кирлү чамчаларыңды, база не бар,
олорды ончозын Чейнешке арттырып сал. Јун койор ол.
Акыр ла, эмеш чыдап ал, мен сеге кижн алып берерим.
Мен сенин кийимингди канчаа јунатам — деп, јааназы
айтса, уулчактын јүзи изий беретен. Кемзингенине кап-
шай ла Чейнеш јаар кылчас эдип көрөтөн. Чейнеш де-
зе күлүмзиренип, эрмек айтпай, Санаанын јүзи јаар
ајыктап, оноң Кудагайга көрөтөн.

Кезикте бу сөсти јааназы эки-үч катап айтса, Са-
наа, чала кыжыгы курып, унчугатан:

— Је болор, не бу.

Мынын кийинде бир канча өйгө кемде де үн јок.
Јаан удабай Чейнеш пе, оның кызы ба эмезе јааназы
куучын-эрмекти айдып ла ийген турар.

— Сен он классты божотсон, келип Чейнешле кожо
койлоорың — деп, бооро кышкыда јааназының айтка-
ны, эмди бу ла конторада отыарда, Санаанын санаа-
зына јангы кирди. Ненин де учун оның јүзи изий берди
деп билдирди. Кемзинген чилеп, Санаа карчый салган
буттарын бойы јаар тартынып, кыспактанган колдорын
јайымдап, алакаңдарын эки тизезине салды. Куугаш
мыны көрүп, Санаа барарга туру деп сананала айтты:

— Је сен, эмеш те болзо, ол јаанан јаткан турлуга
барып, Чейнешке күс түжүп, кар јааганча, кой кабы-
рышсан јакшы болор эди.

Санаанын санаазы, бир јанынан јарый берди ош-
кош, экинчи јанынан дезе оның јалбак сыртын төмөн
кичинек кара чымалы јорголоп түже бергендий болды.
Ұчинчизинде, ненин де учун јангыс та кара-күрен чы-
райы эмес, је анайда ок кулактары ла изүге алдырды
деп билдирди. Санаа быыраш койу чачын он колыла
кайра эки-үч катап сыймай согуп, Куугаш јаар көрүп,
отырған јеринен араай өрө туруп, эжик јаар басты.

— Мен сеге, Санаа, ол кызыл-јеерен адымды бере-
рим. Күске јетире сен мин. Койло, тийиндеер өй баш-
талза, меге экелип берерин. Тайгада база эмеш амырап
алзын. Јөп пө, Санаа?

— Јөп — деп, Санаа айдала, конторадаң чыкты.

— Бир койчы табылды — деп, Куугаш алакаңдарын
уужанып ийеле, столдың кайырчагынан чаазыңдарын
кодорып, нени де бичий берди.

Жайдын сыраңай ла кидим тужы. Эбире жап-жажыл, жаңыс ла ыраак-ыраакта, чаңкыр туулардын ары жа-нында, тайгалардын бажында кар кажайганы көскө билер-билдирбес көрүнөт.

Қобы-жиктери, кажулары анчада ла чиби, тыт, аспақ ла кайын ағаштарга, тытпаа туйук жырааларга бүркеткен өзөкти төмөн таштан ташка согулып, шуулап аккан суу күннинг жаркынына, жаратка чачтырган балық чылап, мызылдап, туйлап тургандый болды.

Таң атту эки жнит кижиге алдынан өрө жар-жаак куучындуга жортуп, сууга жеделе, аттарынан түжүп, суулуктары алып, оларды сугарып баштадылар. Аттар суу ичкенде, жниттердин куучыны бир кезек ойго токтой түшти. Суузаган аттар тумчуктарын түрген агынга удура тудуп, соок сууны тарый-тарый колт-колт этире ичкилей берди. Анча-мынча болбоды, аттардын суузыны жеткен болгодый, не дезе кажызы ла уур тынып, суу ичерин токтодып ийдилер.

— Колондорды эмеш божодор керек, Сары-Уул, — деп, Санаа адын сулуктайла, колондорды эмеш божодо тартып, кожо бараткан нөкөрине айтты. Онызы эрмекте айтпай, колондорды бир-эки үйтке божодып, адына минеле, сууны кечип баштады.

Санаа кызыл-жеерен адына жеңил минип, Сары-Уулды ээчий кечти. Онон оныла тендежип, коштой жортты. Үзенилер бой-бойына тийижип, эки-үч катап кангырт эттилер.

Анча-мынча барадала, Сары-Уул унчукты:

— Куугаш сеге адын не керек берген болотон? Сен не деп сананып жадын а, Санаа?

— Билбей жадым — деп, онызы каруу берди.

— Мен бодозом, — катап ла Сары-Уул эрмектенди, — зоотехник сени койго ло чыгарарга мекелеп, адын берген. Қор тур, сен эмеш ле иштеп баштазан, адын ол ойто айрып алар. Ого ло ижениш жок. Сүмелү күлүк болгодый.

Сары-Уул Санаала кожо жаңыс шкодо үренип, он классты божодоло, жери-журтына келеле, нени эдерин билгилебей жүргендер: ологорго үренип барар керек, же неге үренип, кем болотонын анайда ла билбегендер. Арткан нөкөрлөри шкодо ло үренгилеп турарда, баш-

ка-башка јерге барып, бийик үредү алар ууламјылу болгондорын бу экү јакшы билетен болгон.

— Је Маймага барып, трактористке де үренип алза, карын јакшы эмес пе? — деп, Сары-Уул ада-энезине, јуук најыларына айдатан. — Тракторист улус јакшы: бойлорына одын белетеп, тартып алар. Ишјалы да арбынду.

— Сен эм кўскиде Маймага үренип баратан ба? — деп, адынын тискинин кайра тартып, Санаа Сары-Уулдан сурады.

Сары-Уул онг колыла кўргүл-сары койу чачын кайра эки-үч тарый сыймай соголо, айтты:

— Барар ошкош... Черүге алганча нени эдер. Шоферге үренейин дезем, база андый ла. Тын ла кўүнзебей јадым. Трактор артык ошкош... А сен, Санаа?..

— Мен бе? — Санаа, кайкаган кижичилеп, соңыркаган айасту айтты. — Мени черүге албас... Јаанам јаныскан... Туку јаскыда райвоенкомго ол керегинде жүрген эмтир. «Мен карган. Болужар кижичилеп, Санааны черүге албагар» — деп... Байла, колхозто ло бор-сар ишиштеп жүрер кижичилеп болбойым. Куугаш койго ло бар деп экү-үч катап конторага алдырган...

Сары-Уул онг колын өрө көдүрип, Санаала не болорын озолодо билген чилеп, сўүнчилү айтты:

— Ол не! Айтпай кайттым: Куугаш кызыл-јеерен адын сеге тегин јерге не берзин деп. Көрзөн оны, бисти јаш балага бодоп, адын берип, мекелеп жүргенин. Сен, Санаа, онын сөзине кандый капшай кирдин?

Санаа онын сурагына ажару салбагандый. Нени де сананат ошкош. Ол бажын көдүрип, ыраак туулар јаар ажарды. Ару кейди көксине толо тынала, үшкүрген айасту, унчукты:

— Керек онын сөзине түрген киргенинде эмес, нөкөр... Керек дезе ол партийный болуп айтканынан эмес. Јаанам тайгадан түшпей турганда... Бачымова Чейнешле кожо Сары-Четте. Сары кўске јетире олорго болуш деп сураарда, канайып мойножотон.

Сары-Уул кожо јортуп бараткан нөкөрин бойынын жардак каткызыла өртөп ийерге сананала, акыр, ол керек јааназы Кудагайла колбулу болордо, кемзинип, токтодынып алды. Сары-Уул каткызын бойы билетен: кемди-кемди электезе, ујаттаза, онын каткызы бир башка. Маказырап каткырза, база анылу.

— Сен меге каткырып ла божобой турган болбойын?
— деп, Санаа нөкөрине баштанды.

— Сеге не каткырайын. Каткынын бажы калак деген бирүзи, тегин жерге не каткыратан.

— Көп уйуктазан — өлүмге жуук, көп каткырган — тенокке жуук деп, жаанам меге айткан. — Санаа Сары-Уулдын айтканын туй чаап ийгенин јарт билди. — Озогы улустын айтканы кандый ойгор. Ончозы жүрүмге келижип јат.

Сары-Уулдын ичи чым эдип калды: Санаа оны каарып айтты эмеш пе? Ол андый ла уул болбогон эди. Школдо, ончо уулдарга көрө, ол тым жүретендердин бирүзи болгон. Керек дезе бойынын клазынын кыстары јаткан кыптарга да кирбейтен. Он классты божоткончо киного бир де кысла кожо барбаган. Андый да болзо, тымык кижиде кылык бар деген бирүзи, аттестат алган күн школдо өткүрген калганчы энирде туружып, бир кысла бије-ойында үч-төрт катап танцевать эткен эмей. Ого көрө јаныс јерден кожо келген Сары-Уул биједе көп кыстардын бажын айландырган. Уредүден бош ло болзо, кыстардын кыбына барып, олордын альбомдорын көрөр. Ичине јараган кыстарла узак куучындажып, јакшы учуралда киного до барып келетен. Ого көрө, Санаа бойынын ла кыбына кирзе, бичиктен тудунала, отыра беретен. «Сенин учан тен отыргышка јапшынып калган болбой» — деп, Сары-Уул кокырлайтан. Эмди дезе он классты божодоло, бойын тын кижиге бодоп туру эмеш пе? Устине зоотехник Куугаштын адын минип алган болзын.

— Кем јо-ок — деп, Сары-Уул унчукты. — Алдырбас. Јакшы кеп сөс эмтир.

Олор экү орык јолло ээчий-деечий јортуп, бийик кертешке чыгып келдилер. Олорды озо ло баштап уткыганы — ыраак турган ак карлу тайганын серүүн салкын-эзини болды. Кертештеги тыттардын ла мөштөрдин баштары, будактары јайканыжып, шуулажып түрды. Аттардын јалдары јиткелеринде, јалбыш чылап, јайылып селбендегенин көрөргө јараш.

Уулдар аттарынан түжүп, чечектер үзеле, сол јанында бала четтин будагына түшпес эттире буулап салдылар. Четтин будактарында жүзүн-јүүр бөстөрдөн тиле тартып јырткан өөндөр салактайт.

Аттарына минип, эзендежеле, экү эки башка јорт-

тылар. Санаа ичкери орык жолло жортордо, Сары-Уул — үстиги жолло. Кажызы ла бойлорынын турлузына. Санаа — Сары-Четке, Сары-Уул — Актал жаар; анда онын жаан аказы койлоп жат. Сары-Уул десе тоолу ла күнге, Санаа — орой күренг күске жетире.

III

Бачымова Чейнештин турлузы алдындагы турган жерден өскө жерге көчүп калганын көрүп, Санаа ол жерди ыраагынан ла жарадып келетти. Мында ыжык, не десе салкын согор жанында жаан таш, онын кийин жанында байбак-байбак кыска мөштөр. Олор ончозы салкыннын тыг сожужын уйандадып, койлорды да, койчыларды да ыжыкка тудуп жат.

Санаа жааназын ыраагынан ла танып ийди. Жааназы агаш айылдын эжигинен ыраак жок турды. Ол озо баштап оны аттын чакызына түнөй көрди, же бу түндөштүрүдөн кемзине берди ошкош. «Жаанам чек ле карып, там ла бөкөйип бараткан эмтир» — деп, ичинде сананды.

Качан ол айылга жууктай жортуп келерде, жааназы сүйүнүп, чала тунгак үниле айтты:

— А бу тен баламды таныбай турган турум не. А бу кемнин адын минип алган? Куугаштын ады ошкош туру не!

— Жакшылар, жаана! — Санаа тыгыда эзендешти.

— Жакшы-жакшы, балам, — деп, Кудагай чычайган кыска тулунун сыймай согуп, удур эзендешти.

Санаа адынын ээрин алып, оны мөштөн буулайла, жааназынын жанына басып келди. Жааназынын көзүндө сүйүнчүлү жаркын сурт-сурт эди калганы билдирет. Чачы чек буурайып, кезик жери торт кайайып калтыр.

— Мени де, Куугаштын да адын канайып таныбай туругар? — деп, жааназынын сурагына каруу эди Санаа айтты. — Же слерде не солун бар? Су-кадык кандый? Кем жок ло бо?

— А кандый болор деп турун, балам. Кем жок ло. Баш-көс оорудан чыгар эмес. Карган кпжиде мак бар эмес, мында ла көлөткө болуп бас жүрбей. Бу ла Чейнешке килеп, онын кызын алып, кол-бут болуп сал турбай. Көөркийге кожо иштегедий кижиде ылтам чыгаргылабас, бу та канайткан керек болтон... Айла мынын улузы жедишпей кайдаар барган?

— Та — деп, Санаа айтты. — Куугаш мени койло ло койло деп кўнўн ле контора алдырар. Же кўс келгенче слерлерге болушкайым.

Кудагай бир канча унчукпай турды. Байла, сўўнге-нинне эрмек таппай барган.

— Же, бу айылга кирзег. Чайла — деп, јааназы айтты.

Айылдың ичи кег. Эпши јанында казан-айак, тўр бажына јуук — Чейнештин орыны. Ондо оның кызы, Јаркын, уйуктап јатты. Тўрдин бажында, эки кат турган сундуктын ўстинде, «Россия» деп транзистор турганы Санаанын кўзине тўрген илинди.

Јаананын орыны эр јанында эмтир. Санаа бойынын јадып уйуктайтан јерин тургуза ла билип алды: јааназынын орынынын ўсти јаны болор. Чала тўрдин бажына јуук.

Чайлап божогон кийинде Кудагай сурады:

— Мында Чейнеш ўзўккў јўрген. Ого письмо чийди-реле, сего салзын деген эдим... Алдың ба?

— Алгам, алгам, јаана.

Казан-айагын јууп, ўшкўрип, јааназы айтты:

— Ызўккў тўжўп, ол картошконы да калганчы каттап јакпалаар керек. Эм Чейнеш ўзўккў тўжўп, айлына ўч-тўрт конок иштензин. Бис экў койлорды кабырып ий-бейнс.

— Барзын ла — деп, Санаа јўпсинди. Ол адын ўлўндў кајуга апарып армакчылап салды. Койлор кўп тў болзо, же мында јайдын јайылып ўскўн ўлўни эмди де бир канча айга чыдажар.

Бийик тайгалардын бажынан ўзўктў турган тууларды кўрзўн, олар јабыс. Ыраак тургандары кўк ынаарга тартырып салган, энир кирзе, ол туулар карара берер. Тўн ортозында јангыс ла олардын сомы кўрўнер.

Кўн кырдан ажарда ла, айылдың ўстиги јанында бийик тўнўнўн ак бајырт койлор, араайынан отогылап, турлузына јангылап келетти.

— Э-э, Санаа једип келген туру не — деп, Чейнеш сўўнип, он колын ого сунды. — Јакшы, јакшы. Качан једип келдин, Санаа?

— Байа тўште — деп, он јети јажына јуукта јангы кирген коо сынду, талазак Санаа тунгак ўниле каруун јандырды.

— Онызын билген болзом, тўште ле једип келер

эдим — деп, Чейнеш жардак, өткүн үниле сүүнчилү айтты. — Керек десе туку кертешке де барып сакып, уткып алар эдим.

Чейнеш Бачымова бирме жаштан жаңы ла ашкан омок-сөдөн, капшуун кижиги. Онын иште чыйрагын көрүп, журттын ичинде көп үй улус бойына келин эдип аларга сананатандар. Же санаа санаа ла, керек десе база башка. Бачымовала кожо иштеерге эки-үч кижиги чыгарган болгон, же кажызы ла бир эмеш иштейле, өзөк түжеле, узак бурылбай, ол ло бойынча арткылап калатан. «Сеге улус жарабас кандый андый кижиги» — деп, Куугаш каа-жаа тайгага чыкса, кайкаганду сурайтан.

— Олор меге жарап болбой туру эмеш пе? — деп, Чейнеш эрмектен туура калар эмес, удур ла айткан турар. — Иш жарап турган болзо, олор өзөккө дө түжер ой таппас эмей.

Куугаш Чейнестин сөзине, тиштин ортозына кысталган эт чилеп, кыстада соктырганын сезип, көп эрмек айтпайтан.

Чейнеш күрөң чырайлу, эди-каны толо бала. Ол он сегиз жажында бир кыс таап алганы кемге де жажыт эмес. Ол керегинде Санаа да үй улустын куучынынан угуп жүрөтөн, же ол тушта ол үренчик болгон. Эмди де ол Чейнеш керегинде бир де санаа сананбай, үренчик ле болгон кеминде жүрди. Онын көксине жаңыс бир арткан неме — бооро кандык айда школо үренип турар өйдө, жааназынан алган письмонын учында мынайда бичип салган сөстөр болгон:

«Бу письмоны жаананын айтканынча мен бичидим. Он классты жакшы божодоло, аттестатты алала, капшай жанып кел. Жаанан жана берзе, менле кожо артар кижиги жок. Ол сүрекей жакшы кижиги. Мен оны сүйүп жадым. Капшай жанып кел. Бис чылазыны жок сакып жадыс. Кожо койлоорыс. Сенин Чейнежин. 12 апрель 1979 жыл. Сары-Чет».

Санаа бу жолдыктарга ас ажару эткен. Же бир күн урокко отырала, үредүчи көрбөзүн деп, алдына бар жок бичиктерин чоғоло, жааназына письмо чийерге, төш карманынан уужалган письмоны кодорып, алдына жайала, база катап кычырган. Бу ла өйдө онын ажарузы «Кожо койлоорыс. Сенин Чейнежин» деген сөстөргө

тийген. Бу сөстөрдөн кемзингенине маңдайынан соок тер чыга конгонын сезип, письмоны экчей тудала, ойто ло төш карманга түргөн суккан. «Канайып кожо кой-лойтон? Уренип барбайтам ба? Онон канайып анайып «сенин Чейнежин» деп бичип турган? Байла, «сенин жаанан» деп бичиирдин ордына бойынын адын тургузып салган. Онызы чын... Мен дезе тегин жерге кемзинип жадым» — деп сананала, Санаа письмоны урок божоголокто мынайда бичиген:

«Jaanam, jakшылар ба! Слердин чийген письмогорды алып, сүүндим. Jaан быян. Берген акчагардан он беш салковой артты. Акча ийбегер. Мен экзамендерди үзе табыштырбаганча жанбазым. Аттестатты алзам ла жанарым. Сагыгар. Слердин Санаа. 19 апрель 1979 j. Огдой».

— Э-э, балам, Санаа келгенче, жанбазым — деп, бу письмо келерде, Чейнеш кычырган кийнинде, Кудагай айткан болгон. Чейнеш онын андый сөстөрине сүүнеле, керек дезе карганактын жаагынан жыттап ийген эмей. Эмди Санаа олордын турлузына бойы једип келген. Айткан сөс — аткан ок.

— Койлор кандый туру? — деп, Санаа жаанынан сураарда, Кудагай күлүмзиренип унчукты:

— Кем јок ло. Је мен кой кабырып турган эмезим. Ол Чейнештен суразан... Чабан кижии ол ине.

«Эр кижии андый болор учурлу» — деп, ненин де учун Чейнеш ичинде сананала, оморкок үндү айтты.

— Койлор кижиден чыгып кайда барар бу. Кем јок, Санаа. Ийде-күчи кирген, семирген де. Јаңыс ла јер сайын таркап оттоолоор. Былтыргы кураандар турган да. Баш болзын, төрөйтөн койлор алып, былтыр не аайлу шыралаган эдис. Быјыл мен олордын кураандарын бойыма арттыргам. Энелерин өскө койчыга табыштыргам.

— Эне, эзенде олор кураанду болор бо? — деп, Јаркын энезинен эрке үниле сурады. — Кураан јок кой кабырбас керек — деп, учында ол айтты.

— Соңыјыл болор, балам, — деп, энези каруун берди.

Санаа келген күн Чейнеш боорсок быжырып, үске калаш каарып, эттү көчө кайнадып, бут бажында жүрген. Онын кап-кара калын чачы жаңыс тулунга биригеле, белине согулып турганын Санаа көрүп, керек

дезе оны тудуп көрөр күүни келген. Онын кеге тулу-
ны Санаанын энезинин тулунына түнөй көрүнгөн.
Энези јада каларда, Санаага беш жаш болгон. Ол сары
оорудан оорыйла, экинчи айында јада калганына,
Санаа, жаан энези Кудайгай, уулчактын адазы да тын
ачуга түжүп, кородоп жүргөндөр. Же Санаанын адазы
жарым жылдын бажында өскө кижин аларда, Кудайгай
айткан:

— Же, жаш кижин канчаа жаңыска жүрөтөн. Айылду-
журтту жатпай. Же мен кызымнын балазын бойым азырап
алайын. Канай-канай мениле кенерте не-не боло берзе,
уулынды бойун кичеерин. Оны билип ал — деп жакар-
ган. Онон бери он эки жыл оо-боо жетпеди. Санаа жаап-
дап, эмди он классты божодоло, жааназына жедип келге-
ни бу. Же Санаа адазын билер де болзо, онын айлына
бир де катап барбаган. Адам деп айтпаган да. Же адазы
баштапкы эки жылдын туркунына Кудайгай эшке кирип,
эзен-амыр угужып, каа-жаа ан атса, эт экелип беретен.
Же онон там ла кирбей ырап барганы ол болгон. «Энем
та незиле де Чейнешке түнөй» — деп, Санаа сананып,
Чейнеш көрбөс аразында оны аяктап, ол түнөй немени
чокымдап аларга кичеенетен. Же не түнөй... билбей
турды.

— Эмди сен эки-үч күн амырайла, кой кабыр, жебе,
Санаа, — деп, Чейнеш уйуктаар алдында айтты.

— Э-э, мен тегин де амырап алгам. Эртең ле кабы-
рып барарым — деп, Санаа тыгыда айдала, кой тере
тон жуурканын жабынып, уйуктаарга жада берди.

Санаа эрте турарга сананган, же күн өксөп чыкканча
уйуктап калтыр. Тур келзе, жааназы, Чейнеш, керек
дезе Жаркын да — ончозы чайлагылап отырдылар.

— Уйку жетти бе, Санаа? — деп, Кудайгай сурады.

Көстөрүн он колыла жыжып, унчукты:

— Жетке-ен. Талдама.

— Жакшы амырап алдың ба? — деп, Чейнеш соныр-
кады.

— Жакшы, жаңыс ла балтырларым эмеш өңзирек.

— Узак ат минбегенде, андый болбой а — деп, Ку-
дайгай айтты.

— Кем жо-ок. Эртең жазылып калбай. Санааркаба,
Санаа, — деп, Чейнеш сүүнчилү эрмектенди. — Бу тас-
кылдарга бир ле катап чыгып келсен, өңзирек жазылып
калар.

Санаа тышкары чыгып, эбире турган тууларды айка-таза, озор ончозы жакыл кебин тартыган, кушкар-тардын үниле кажы ла агаш, жыраа жагыланган турды. Эрте турагы кей соок. Күн кырдан бийик те көдүрилген болзо, же бийик кырлардын ортозы ол ло бойы карануй. Ыраак-ыраак өзөктө күннинг чогы жагыс ла кырлардын баштарын жарыдып баштаган эмтир. Же озордын бийик турлузына күн туку качан тийип калган.

Санаа көрзө, кызыл-жеерен атты кечеги армакчыла-ган жеринен өскө жерге кем де апарып армакчылап сал-тыр. Онын ичкери жаында Чейнештин ак-боро ады. «Байла, жаанам улаарган болор» — деп, ичинде сананды.

Ару кей, куштардын үни, аяс күн, бийик кырдын бажына жуук турлу, одорго чыкпаган койлор — ончозы бу. Санаанын алдында. «Эх, бу кыш деп неме келбей-тен болзо, кижн жаантайын бу ла тайгага жүрер эди не» — деп, шүүй сокты.

Санаа чайлап алган соондо, Чейнеш айтты:

— Же бүгүнче айылдан ыраак жок койло. Озор тегин де ыраак барбас. Тойынган мал эм кайдаар барар ол... Мен дезе бор-сар јунуп койойын. Өзөккө түшсем, бир беш конорым.

— Јаркынды кожо апарараар ба? — деп, Санаа та ненин де учун сурады.

— Јок, ол жаананла кожо айыл ээлеп отырар. Сен дезе түжине ле койлоорын не... Жаанан жаабас. Слер-дин картошконы мен база јакпалап саларым. Жаанак оны јакшы билер.

Койлор одорго чыккан сонгында, Санаа кызыл-жеерен адын ээртейле, јаан удабай, озордын кийнинен адын јединип, араай базып ийди. Тайганын эрте турагы сооксымак эзини ого удур сокты. Койлор дезе Јыраа-лу-Сас деп јалан јаар араай отогылап баратты. Санаа-нын сескир кулагына анда-мында куштардын сыйык-ташкан үни угулып турды.

Чейнеш түрген-түкей суу изидип, кирлү кийимдерди јунуп, мөштөн мөшкө кере тарткан бууга кургазын деп јайа илип салды. Мыны көрзөн, мөштөр ортодо кандый да байрам болуп турган неме ошкош. Энг ле бери жаында орынга јайатан ак бөстөр. Эзинге удаар эмес, чүрче ле кургай бергендер. Бу эки мөш көжөгө ажыра качырып экелген кысты уулдын айлына экелеткендий.

Чейнеш ак-борозын минеле, Кудайгай ла Жаркынга колын жанып, турлудан ичкери барган орык жолло өзөк жаар ууланды. Сырагай ла кертештин бойына жеделе, кайа көрзө, онын турлузында той болуп тургандый болды. «Мында менен өскө кемди качыратан? Кемге сөстөгөй не?.. Ырысту болгойым не? Жаркынга жакшынак өбй ада табылатан болзо...»

Анайда бир эмеш сананып, кертеште эмеш тура калганын Чейнеш жаны сезип, арка жаар ажа конгон жолло сан төмөн жортуп ийди.

Күн тал-түшке жедип барадарда, Жыраалу састын тууразыла барган билер-билдирбес жолло чабдар атту кижиге келетти. Санаа бу кем болотон деп, жүктенип алган турнабайын ала койуп, тарттырып көрзө, ме, бу Толоно деп кыс болтыр. Ол, байла, Чейнештин турлузынан ары беш километр жерде ада-энезинин турлузына бараткан.

Санаа кызыл-жееренге мине соголо, ого удур мантатты. Жаан удабай экү туштажа берди.

— Э-э, эзен, Толоно! — деп, адын кенете токтодоп, Санаа эзендешти.

— Жакшы, жакшы, Санаа!.. Мен сени мында койлоп турган деп уккам ла.

— Бойун көрүп туруң, Толоно. Сен не, ада-энеге барадың ба?

— Эйе, озор азык жакыткан... Же кандый, кой кабырарга күч пе? Мен бодозом, сего кой ло кабырар керек.

— А не, кой кабырган кижиге жаман кижиге бе? — деп, Санаа чала тарыган кептү сурады.

— Сени де, кой до ижин жаман дебедим, — деп, Санааны ачындырбаска, жалакай үниле Толоно айтты. — Мында соок по?.. Бистин турлу слердийинен ыраак. Анда керек десе кар да бар.

— Сен бригадада ба? — деп, Санаа соныркады. — Мында кубар балдар бар эмес. Өзөккө түжүп, өлөн ижинин бригадазына иштеер ошкош.

— Өлөн ижинде, чын, уулдар ла кыстар көп. Эңирде, айылга келзеес, киного барып, клубта бије-ойынга жүрүп жадыс — деп, Толоно сүйүнчилү куучындап, ичкери жортты.

Санаа онын эрмегине киришпей кожо жортуп, көксине жуук жалакай үнди угар ла угар күүни келип турды.

Толоно ло Санаа школды кожо божоткондор. Жаңыс

ол «а» класста болордо, Санаа десе «б» класста үренген.

Бооро олор экү школдын калганчы энгиринде кожо танцевать эткендер. Чын, Санаа энгирлерге жүрзе де, је бијелебес уулдарла биригип, бијелегендерди ыраагынан ла көрүп туратан. Анда ненин жаманы бар, тойо көрүп те алза керек. Анайып, аттестат алган күн энгирде Санаа бир-эки уулла кожо турарда, бу ла Толоно, божодо салган чачы эки эктине ле жардына, жайылып, келип Санааны бијеге кычырган. «Сен жакшы бијелеп жадын, Санаа» — деп, ол тушта Толоно коқырлаган. Санаа баштап ла кыстарды жазап аяктап, «бу бүгүн ончозы кандый кайкамчылу боло берди?» — деп, ажару салган. Толононын сол колы онын он өштине эптү салынганын ла он колынын алаканы сол колго эрке тулуганын Санаа, залды эки-үч ле айлана бијелеп келген сонгында сезип, музыканын күүзи үзүгү жок ойнойтон болзо деп күүнзеген. Ого бойынын он колыла кыстын чичке ле ээлгир курлаазын эптей тудуп алганы сүрекей жараган. Кыстын эдн-канынын жылузы колдор ажыра өдүп, сан башка кубулгазынду санаага экелип турганы билдирген. Ого коштой Толононын чачынан кижини бойына тартып тургандый кандый да сезилер-сезилбес жыт жайылып турганы база билдирлү болгон. Толоно Санаанын көстөрине көрүп, куучындажып бијелеген болзо, онон артык болор эди, је Толоно каа-жаа ла нени-нени сурап, эмесе айдып ийеле, туура көрөр.

Экү анайып эки-үч катап бијеге чыккан. Учунда Толоно жаңыс жерден кожо үренип барган Сары-Уулла бијелеген. Толоно ло Сары-Уул кажы ла субботтордо болгон бијелерде кожо. Киного барза, база жаба. «Олор најылажып жат» — деп, Санаанын кожо үренген уулчактары айдыжатан. Санаа десе кыстарла најылажар деген сости кулактын кырыла угуп, ого учур бербейтен. Же качан Толоно ло Сары-Уул бијеге чыгарда, онын көксинде та не де чым эдип, онон ол сых бастыра эдиканына жайыла бергендий билдирген. Ол ло. Эмди жолугарда, онын санаазына киргени калганчы энгир, бије, Сары-Уул болды. Онын учун Толоноло кожо жортуп барадала, Санаа сурады.

— Сары-Уул база бригадада ба?

— Сары-Уул ба? — деп, Толоно кайкаганду сура-

ды. — Ол бу ла кўндерде койлоп турган акама барып келтем деп турган эди. Онон бригадага иштеп, кўс келзе, Майма баратам деген. Өзөктө көрүнбейт. Байла, аказында.

— Слер экү эмдигенче најылажып јадыгар ба? — деп сурап ийгенин Санаа сеспей калды.

— Бу сен канайып турун, Санаа? — деп, Толоно айдала, тыңыда каткыра берди. — Сары-Уул жакшы, — эмеш унчукпай турала, жемеди. — Же ол жаңыс ла бойы керегинде көп сананып жат. Мен ле мен. Өскө улус ого улус эмес ошкош.

— Байла, школды жаңы божоткон бистий улуска бойы керегинде сананар учуры бар, Толоно. Үренип алар, специальностьту болор. Ол сүрекей керектү... Сен не, үренип кайдаар да барбаска ба?

— Барарга санангам ла... Көргөй. Куугаш уй саар фермага иштеп бар деп сөстөп жат.

— Онын сөстөбөс, онын кудалабас уулдары, кыстары жок эмес. Койго бар, фермага бар... Үренип бар деп качан да айтпас — деп, Санаа изү куучындап баштады. — Колхозтын жаандары алдында бойлоры үренип алгандар. Бисти десе үретпеске санангылап, анда кижжи жок, мында кижжи жок деп ары-бери сүрүп жат. Бу ла жуукта бистинг комсомол организациянын качызы Кула Трынов мени база шибеелеткен: сен комсомол, сен акчек болор учурлу деп. Колхозтын жаандары бис керегинде, байла, бир куучынду.

Санаа эрмек айтпай барды. Аттардын такалары таскылдын оок таштарына так-мак эдип тийгенде, кезикте чедирген кызарас эдип калат.

— Же, эм тургуза жакшы болзын, Санаа, — деп, Толоно айдала, чабдар адын эки жандап чылбырлайла, чала жабыс жантару жерди одыра мантада берди.

Санаа ол ло жерине тура калды. Таскылдын серүүн эзини кулагына күү-күү эдип согот. Кайда да жуук жанында, кара жыраалардын ортозында, агуналар каткырыжат. Койлор десе Жыраалу-Састын жанында ак бајырт жайылган токыналу ла отогылап жүрү. Анда-мында жүзүн-жүүр чечектер көрүнөт. Өзөккө көрө, таскылда чечектер ас, же кандый бир чыкту, суузы жеткил жерлерде Өзөктө жок то чечектер бар.

Толоно тӧндѳи барып ашканча, Санаа оны ээчий көрүп, онон тискинди кайра тартты.

— Же кандый койлодың, балам? — деп, орой энирде Санаа келерде, јааназы соныркады. — Кайда кабырып келдин?

— Жыраалу-Саста... Анда өлөң жакшы эмтир.

— А бис бу жерге көчкөли бир ай жеткелек. Одор жум болбой кайтсын. Чейнештин шулмузына тен баш болзын. Бу агаш айылды чүрче ле туттуруп ийген жок по. Колхоз бир канча эр улус чыгарган, олор бу айылды эки ле күнге тудуп салган. Керектеген иш капшай бүдетен эмтир. Эм жаңыс койлорго, жаман да болзо, чеден тудуп алар керек. Ачык жерге малды тайгада канайып жаантайын кондырар. Бир үркизе, олорды таап алары күч неме болбой.

— Кой кабырарга күч болды ба? — деп, Жаркын чичке үниле Санаадаң сурады.

— Жок, күч эмес — деп, Санаа күлүмзиренет.

Жаркын кезикте, жаан кижичилеп, эрмектенер. Байла, жаан улустын куучыны аайынча айдып жат.

— Энеме күнүң ле кой кабырарга күч болуп жат — деп, Жаркын катап ла эрмектенди. — Эмди сен энеме болужарың ба, Санаа? Сен ого болуш же бе?

— Болужарым, болужарым, Жаркын. Энеге ол тушта жеңил болор. Же эмди уйукта. Эненг сеге өзөктөң конфет, печенье, айса наадайак та садып экелер.

Санаа анайда айдала, чайлап божогон кийинде, Жаркынды апарып энезинин төжөгине уйуктадып салды. Энелү-баланын жастыгынын, жуурканынын кыптары ла төжөктин үстине жайган бөс ап-ару эмтир. Кыскакты жаап, сананды: «Жаңыс ла жаанам ла менин төжөк-жастыгымда кып-кеп жок эмтир. Же карын, Чейнеш меге ару төжөк салып бергени база жакшы. Онон өскө тондор төжөнүп ле жабынып уйуктаар эдим».

— Сен эм кайдаар да үренип барбас болбойын? — деп, Кудайгай, качан Санаа ойто келип жерине отырып аларда, табыланып онон сурады. Ол бир эмеш унчукпай, от жаар көрүп, онон унчукты:

— Байла, кайдаар да үренип барбас болорым.

Ол жааназы бооро райвоенкомго жүргенин эске алды.

Бир катап Санаа класста тактаны жунала, нөкөриле кожо школдон чыгып келзе, тышкары Чейнеш турган. Чейнеш онын жааназыла жаңыс турлуда койдо болгонын Санаа жакшы билбей. Ол баштап тарыйын онын жааназыла не-не болгон болор деп коркый берген. Же Чейнеш-

тин кеберн сүүнчилү, эриндери көрүмжилү болордо, токынай берген эмей. Санааны черүге албазын деп Кудайгай жааназынын райвоенкомго эткен жакылтазын бүдүрүп, Чейнеш эмди ого жолыгарга келген эмтир. Кудайгайдын Санаага берген беш салковойына бойы база бешти кожуп, аштазан столовыйдан ажанып алып тур деп жанар алдында Чейнеш айткан. Онон жакшы үрөн дейле, жүре берген.

— Сен кой ло кабырып жүр, балам. Мен бу жажыма оморды кабырып келдим. Эмди де, кол-будым сарзу эмес болзо, күжүренер эдим. Оорудан чыгып кайдаар барарын. Көрзөн Чейнешти, жаш балалу да болзо, өскө кыстар, келиндер чилеп, өзөктө жатпай, жайы-кыжы койдо. Қоркышту чыдамкай, сананган санаазынан качан да жана баспас кижн. Мен ого килеп, балазын да алып берзем, женил болор деп жүредим. Өскүс-жабыс балдарга кижинин ичи ачыр.

Санаа жааназынын куучынын угуп, үргүлөп баштады. Же онын сөзин божотпоско кичеенет. Жаана озогы кеп-куучынды көп билер. Жааннын сөзин жанчыкка сал деген бирүзи, эзен-амыр отырарда, оны угуп ла жүрер керек деп, зоотехник, айса болзо, тегин айтпаган.

Санаа төжөккө жадала, Толооло куучындашканын эске алынып, онын колынын жылузын база катап кижн колына алынгай не деп сананып, түндүк ажыра мызылдашкан жылдысты жумулып бараткан көзиле көрүп, уйуктап калды.

V

— О-о, Санаа, жайалталу койчынын бойы боло берген турбай. Мен анайда ла санангам: жаан энези жажына койчы, кызынын жаньс уулы кичинектен ала тайгада жүрүп, койдын ортозында өскөн. Жакшы койчы болор деп, мен иженгем.

Бу сөстөрди Куугаш бир күн омордын турлузына келип, чайлап отырала, Кудайгай өрөкөнгө айтты. Ол ончо турлуларды эбирип, малда турган јнит койчылардын ижин көрүп жүрген эмтир.

— Бу Сары-Уул бого жүрбеди бе? — деп, Санаадан ла онын жааназынан сурап, соныркады. — Бала ба ол, кой кабырзын дезе, база болбос, өлөн ижине бар дезе, мойножың, тайга жаар качар.

Санаа Куугаштын куучынын угуп, Сары-Уулдын ого өчөжип турганын алаңзулу кайкады: үредүгө күс-киде барар кижини өлөң ижине не турушпас. Эх, Санааны барзын деген болзо, бу ла тайгадан ат жокко жойула сунуп түжер эди.

— Слердин турлунунгу улузына тийбей жадым. Чейнешке жаныскан кой кабырарга келишкен ле. А бу Чейнеш кайда? — деп, Куугаш онын жогун жаны сезип, кайкай берди.

— А бу башкүн өзөк түшкен жок по. Картап жакпалайтам деди не. Карын слер көргөн болбойыгар — деп, Кудайгай куучындады.

Куугаш айылдан чыгып, жажыл өлөңдү жалбакта армакчылап салган кызыл-жеерен азийги адын көрүп ийеле, оны үдежи чыккан Санаага айтты:

— О-о, менин адымнын сырты чек ле баспак болуп семирп бараткан эмтир. Мында өлөң жакшы. Күске жетире семирзин ле.

Зоотехник олодон журе ле берерде, Санаа койлорун айылдын ичкери алдында жалбак жаар айдады, не десе үстинен төмөн көрүп отыраарга жакшы. Койлор кырдан төмөн жерле жаба жылып түшкен туманга бодолды, там ла жайылып, отогылап түшти.

Көп өй өткөн соондо, ол адын ээртейле, койдун бажын тозорго, өзөк жаар жортты. Олодо эки ийт бар, же койлогон кижини, анчада ла Санааны, ээчип барбас. Айылда ла артып, иргеде жаткылаар.

Санаа ап-апагаш чечектү кымыскайактарды көрүп, адынан түжеле, бир-экүзин жула тартып, терезин кыртап, жип көрзө, катпайтыр. Өзөк жердеги кымыскайактар эмди кадып калган, тайгада өлөң-чөп, жүзүн-жүүр чечектер эмеш оройтып чыгар туру.

Кымыскайактын кылчу жулугун тамак ажыра ажырып, койыда чайнап салган сабын жер жаар быкырып, адын жединип алып, база табылар болор бо деп, ары-бери аыктанып турды. Жединип алган ады жулукту жап-жажыл өлөңди жолой отоп, каа-жаа бышкырып ийет.

Санаа айлынан ыраак койлогон. Күн тал-түшти өдүп ле жадарда, ол өзөк жаар отоп ууланган койлордун бажын ойто сан өрө барзын деп башкарып салды. Бойы десе чамчазын суурала, күнге күйерге, жалбак таштын үстине чыгып, фуфайказын төжөй салала, чалкойто жадып, көзин жумуп ийди. Удабай, күн онын жалбак

тѳжин изидип ийерде, бир эмеш јадала, анданып, сыр-
тын тѳгѳди.

Кызыл-јеерен аттын отожи тын. Санаа онын суулу-
гын алып, кыска армакчыла жоон тѳстѳ тайадан буулап
койгон. Јер јантару да болзо, канайып-канайып армак-
чыга оролзо, ээзи јанында. Санаа оны саат болбой
кѳрѳп салат.

Тенериде бир де булут кѳрѳнбейт. Тайга јерде аяс
ла болзо, јакшы. Јут-јулакай башталза, беш-алты кѳнге
чыгара. Аяс, каан кѳндер андый кѳндерден чала ас
болуп тургандый. Тайга јердин куштары да сан башка:
аяс кѳндерде танары јуук ѳйдѳн ала энирге јетире
эткилеер. Јут кѳндерде каа-јаа ла куштар чыйкылдаза,
ол до угула берген турар.

Кенетийин кызыл-јеерен ат бажын јерден серпий
согул, чайнанбай, сан ѳрѳ кѳргѳнин Санаа сезип калды.
Је анда не: койлор отоп јат. Ат ойто ло отой берди.

Санаа кѳзин катап јумуп, кѳннинг чогына эркеледип,
јакшызынып јатты. Анча-мынча јадала, кем де оны
ѳстиненг тѳмѳн кѳрѳп тургандый деп сезим ого ѳбелди.
Ол быјыраш чачту бажын араай кѳдѳрип, кѳстинг учы-
ла кырлан ѳрѳ кѳрди. Кѳрѳлѳ, чочый берди: ѳстигн
јанында ак-боро атту кижѳ. «Бу кем?.. Алтайдын
ээзи» болбозын. Ол ак эмезе ак-боро атту кѳрѳнер неме
деген — деп сананала, Санаа кѳзин јумуп ийди. Анча-
мынча бололо, «акыр, эм јоголо берген болор» деп,
кѳзин ачып ийзе, јок, ол ло јеринде эмтир. Је аттын
ѳстинде эр кижѳ эмес. Ый кижѳ. Ол керек дезе, бажын-
да пладын чечеле, Санаа бажын кѳдѳрип ийерде, ого
јанып ийди ошкош.

Санаа тура јѳгѳрди. Бу не бу? Айса алмыс. Улустын
айдыжыла болзо, алмыс ѳй кижѳ болуп кубулала, эр
улуска јууктайтан деп, чѳрчѳктѳрдѳ база айдылып ту-
ратан эди. Је јуук ѳйлѳрдѳ кем де алмыска туштаганы
керегинде бир де куучын болбогон. Болзо-болзо, Алтай-
дын кайраканы. Јок, бу кижѳ. «Јердин ээзи меге кай-
дан кѳрѳнетен эди — деп, ичинде сананып, чамчазын
кийип, ак-боро атту кижиденг кѳзин албай турды. Је
бойынын арылык-берилик санаазынанг кемзине берди. —
Бу кижѳ — Чейнеш! Чейнеш не эрте келген болотон?» —
деп, Санаа кайкады.

— Э-эй, Санаа-а! — деп, Чейнеш ак-чоокыр башпла-
дыла ого јаныйт.

Санаа он колун өрө көдүрөт.

Чейнеш адынан тўжеле, оны јединип алып, Санаанын отырған јерине једип келди. Адын јуук јанында четтен буулайла, јалбак таштын ўстине чыгып, Санаага колун берди.

— Је кандый койлоп јат?.. Не солун бар? Јаанан ла Јаркын кандый? — деп, Чейнештин сурактары тарыйтарый урула берди.

— Кем јок, ончозы ол ло бойы — деп, Санаа кўлўмзиренип, айдар сўзин таппай, эрмектенди.

Онын алдында јажыл-чоокыр платьелў, будына эптў кара сопокту, колында суурып алған кызыл плашту Чейнеш турды. Экў одош-тедеш. Бой-бойлорына санбашка көргўлейт. Је Санаа ол көрўштен сўрекеј кемзинип, тили курылып калгандый, эрмек айдып болбой турды. Бир кезек ойгў Чейнеш те эрмек айтпай, ол ло кўлўмзиренген бойы тура калтыр. Онын эриндеринде кўлўмји очкўлўк, кўстори сўўнчилў, кара чачы кўннин чогына јалтырайт, эки кўзин Санаадан албайт.

— Бис не турганыс? — деп, Чейнеш айтты. — Бу јалбак таш бистин айылдын ичиндий. Айылдын ичинде кижи кўп турбай јат.

Ол плащын јайа салала, эдегине отырып алды, Санаа дезе — фуфайказынын ўстине.

— Ызўктў не бар? — деп, ол јангы ла ондонып, Чейнештен сурады.

— Не бар деп турун? Улус ўлўн ижинде... Мында, тайгада, артык. Кей ару, эбире тайга, чечектер, койлор, чабандар, каа-јаа да болзо, айылдажып јат.

Чейнеш бир эмеш унчукпай барарда, Санаа сурады:

— А слер беш конуп келеечи болдоор не. Не бачым келдеер?

— А менин келгениме тарынып турун ба, Санаа? — деп, Чейнеш ичинде чым эткен сысту сурады. Је ол оны ачындырбаска, ол јанынан керек дезе сестирбеске јўмўди. — Билерин бе, Санаа, чын, мен эрте једип келдим... Мен бистин ле јаанабыстын картошкозын јакпалап койдым, эмди јангыс казып јиирин саковырыс.

— Андый јаан огородторды кандый тўрген эки кўнге јаап салдаар? — деп, Санаа кайкады.

— Таг эртен турадан ала энирге јетире пштенгем. Тўфу, ол неме бе! Јуртта анда нени эдер?

Онон ойто ло екўнин ортодо эрмек јок. Анча-мынча

отырала, Чейнеш, он колын Санааның өштинге салып, айтты:

— Сен, Санаа, мени «слер» деп айтпа. «Сен» деп айт. Ол меге де, сеге де артык. Мен сенен, јаан ла болзом, үч јаштан ла эмеш јаан инем. Ол канчыян деп турун?..

— Эп јок. Кижиден бир де јаш јаан кижини слер деп айдып јат ине. Мениң јаанам укса, јаман угуп, атыйланар — Санаа «сен» деп айдарынан чала аланзып унчукты. Эмеш отырала:

— А мында нениң башказы бар, былар? — деп, ол Чейнештен сурады.

«База ла катап слер деп айдып јат» — кыс ичинде сананды. Оноң угуза:

— Мен сананзан, Санаа, өзөккө канайып узак жүрөтөң?.. Мында бистин айыл, мал-ажыс, карган јаанабыс, Јаркын... сен — ончозы мында. Мен тен, аргалу болзо, өзөккө дө тушпес эдим. Је керекке болуп жүрөргө келижет. Чай, тус, алама-шикир — үзези керек.

— Өзөктө эм өлөң ижи. Ончо јииттер бригадада — нениң де учун Санаа кунукчылду, чала јаан тынып айтты.

Кайтса да, Санаа Чейнештин бир кезек сөстөрине ајару этпей турганы иле болды. Чейнеш ончо немени «бистин» деп айтса, Санаада андый сөс чек јок. Келер күн энирде, качан ончозы койлорды кондырарга јаңыс јерге чого айдап божогон кийнинде, айылдын эжигинде тургулаарда, Санаа эбире ајыктап айткан: «Бистин тайгалардын бийигин, јаанын. Удабас ла јай өтсө, мынанг ойто ло өзөктөги турлуга түжер. Јай деп неме узакка не болбойт не?»

Бу куучынды эске алып, Чейнеш, Санааның унчукпай турганын көрүп, айтты:

— Бистин тайгада јакшы, чын ба, Санаа?.. Мен сананзам, мында артык... Је сен бистин бу тайгаастан өзөккө түжүп, өлөң ижине иштеер күүниң бар болзо, бар ла. Иште... анда уулдар да, кыстар да көп... Бисле кожо сеге кунукчылду болзо... кайдар ол, өлөң дө ижине иштебей. Карын јакшы, бис сениң келеринди улай ла сакып турарыс.

Санаа кенетийин Чейнеш јаар көрүп, оның кап-кара көстөринде кунукчыл жүргенин түргөн сезип ийди. Ол оның өштөрине јайыла түшкен чачын кайра сыймап,

јаш баланы чылап, эркелеп ийерге сананды. Је колдоры кыймык этпеди. Онын колдорын кемзиниш бек тудуп алганы јарт. Көксинде чым эдип, ойгоно берген күүн-санааны кандый сөслө чыгара айдарын билбейт.

— Мен слерди... сени ачынар болор деп сананба-дым. Тегин јерге ачынба... Мен кой кабырып келгем, онын учун кайдаар да барбазым.

— Ненин учун өлөнгө барбайтан?.. Барып иште. Удабас бистинг кыштайтан јерге барып өлөң чабар керек. Кажы ла койчы кыштаар јерине өлөң тургузып јат. Бу эки-үч јылдын туркунына менин кышкы турлуума өлөңди колхозчылар чаап тургузатан.

— А быјыл бис олорго бойлорыс болужарыс — деп, Чейнештинг айдарга турган шүүлтезин билип, Санаа айда салды.

Чейнештинг көстөринде карануйланган кунукчыл аткан октон түрген жылыа берди. Кунукчылдын ордына изү јаш айланып келерде, кемзинеле, Санаага сестирбеске сананды. Је Санаанын көстөри курч, ол оны көрүп, сүүнгенин сезип, Чейнешке оморкоп айтты:

— Керек дезе, олордын да болужы керек јок... Мен өлөңди јакшы чаап јадым. Күчим једер. Нөкөрлөрүм де келип болужар. Сары-Уул, Толоно, өскөзи де. Сен дезе јангыс ла өлөңди јуурына болужарын. Бот андый.

— Јо-ок туру, Санаа. Санаа-а, мен сенен артпазым. Чабар болзо — кожо чабар, јуур болзо — база кожо. Эки бойыбыс та болзын, нөкөрлөрлө дө болзо — мен кожо. Кожо, кожо, кожо.

— Кожо болзо, кожо! — деп, Санаа кыйгырган аясту сүүнчилү айтты. — Э-э, койлор бистен ырай бертир не. Бис узак отырып калтырыс.

— Олордын барар јери јок. Он јанында арка јаар олор тегин де кирбес. Сол јаны јаар барза, база арка. Барза-барза, айылга. Је олор эм тойгылап калган. Эмди олор мынаар өрө байбак мөштөрдинг көлөткөзине тебелеер.

— Ой, мен сельподонг конфет эш алала, сени күндү-лебеген де турум не — Чейнеш отырган јериненг, чечекке отырала, учуп чыккан көбөлөк чилеп, јенил тура жүгүреле, ат јаар ууланды.

— Э-э, Чейнеш, эмди айылдан барып чайлап албай — Санаа оны токтотты. — Койлор тебеелейле, ойто одорго чыкканча, бого нени эдетен.

— Је, сенийинче болзын.

Олор экү аттарын јединип, алдынан өрө турлузы јаар коштой базып келетти. Санаа үстиги јанында, Чейнеш алтыгы јанында. Меестинг јажыл өлөни буттардын алдында јымжактаң јымжак деп билдирет. Аттар јолой өлөңди үзе согуп, јип ле турдылар.

Кудагай ла үч јашту Јаркын айылдын эжигинде турдылар. Олор Санаа ла Чейнештинг келгилеп јатканын көрүп, сүүнгилеп турат. «Энем, энем келип јат!» — деп, Јаркын турган јерине секирип, тыңыда кыйгырат. Айылдын јанында мөштөр оны мында, тайгада, тың кыйгырбас керек дегендий, «ш-ш-ш», «ш-ш-ш» деп шуулажып, баштарын араай јайкагылайт.

«Экүнинг эптүзин — деп, јаанак эриндерин, араай кыймыктадып, ичинде айдынды. — Јаантайын андый болгон болзо... коштой, јаба иштеп јүрер».

Чынынча айтса, Чейнештинг чыйрагын, иштенкейин сүүп, ол оноң айрылар күүни јок болгон. Кайтса да кеп-киймин јунуп, энезин чилеп көрүп, кичееп турган кысты бойының балазындый сүүп јүрген. Онын кызын — Јаркынды — да алып берзе, бир быйаны једер деп туйкаадан сананатан. Је Санаа школды божодоло келзе, эмезе олор экү койлоор, је койлобозо до, тўңей ле бир јаан болужын јетирер эди деп көп катап база шүүген. Эмди дезе ол санаа-шүүлте чала өскөлөнө берди: экү эптү, коштой, јаба, јаантайын кожо иштейтен болзо деп.

— Је мындагы улуста не бар? — Чейнеш удур јүгүрип келген кызын кучактанып, јаанактаң сурады.

— Бисте база не бар деп. Өзөктө лө болбой?

— Өзөктө... анда не бар. Ончо улус өлөң ижинде. Карган-тижендер айылдарында эзен-амыр ла эмтир.

Эңир кирди. Койлор алдындагы ла байбак мөштинг ичкери алдына чоґо туруп, конокко белетенип, кепшенгилей бердилер. Тенгериде јылдыстар көгөрижип, мыылдажа берди. Айдын јаңызы, алтай тооло, сегис кизинде.

VI

Санааның Сары-Четке келгели јарым айдан ажа бергени керегинде Кудагай зоотехник Куугашка куучындап, оны чайладып отырды. Јаан кижининг куучы-

нында бир де артык сөс жок. Оны Куугаш жакшы билер, онын учун куучынга киришпей угуп, такпаанан чай ичет.

— Мында ла бойынча өзөккө бригадага барып иштейтем деп жан тапкан. Же карын, койлорго, жаман да болзо, чеден тудуп баштагалы бригада деер сөзн жоголды.

— А бу эски агаштарла не керек тут турган? Көп нургуны чирик агаштар туру не ол — деп, Куугаш кайкады.

Кудагай чайын шөлиреде ууртап, кезик аразында боромтык чокту көзиле айылчыны көрүп, тын да унчукпайт. Анча-мынча ой өткөн соңында, турунды ичкери жылдырып, эмдиги улус жаш агашты килемжизи жок кезип, жер быжарладып турганын кайкап, бу жер-алтайды ару болзын деп не сананбас деп куучындады. Бу ла жуукта чеден тудар деп Санаа бир күн көп агаш кескен. Кудагай мыны көрүп, адылган болтыр:

— Жаш агашка килебейдигер бе?! Эки-үч айга кой кийдиргедий чеденди мыны арканын эски де агажын жууп тутса, тудулып калар не бу.

— Арканын агажы толтыра не. Оны не кысканар — Санаа чала тарынып, жааназыла тартыжып ийерге сананган.

— Куда — үстинде, Алтай — алдында. Неге сырай меге үнинг көдүрүп турун? Эбире жыгылган, чириген, сынган агаш жок эмтир бе?.. Жок, менин ле көзимче жаш агаш кеспе, балам. Баш болзын.

Карган кижиле канайып тартыжар. Андый да болзо, онын чыны бар деп Санаа сананган. Азыйда жааназыла кожо өлөн чаап барганда, от салза, барар алдында отты жок эттире өчүрер, арткан-калган турундарын жагыс жерге чогул салатан. «Жер ару жадар учурлу» — дейтен. От — ар-бүткеннинг өштүзи. Өрт болзо, ончозы күйер, жагыс суу күйбестен башка деп канча катап айтпады эмеш.

Карганнын бу сөстөрүн Санаа жаантайын эске алып жүретен. Школго үренерде, күскиде колхозко картошко казып барза, бир кезек балдар от салып, картошко быжырып жийле, одын анаар-мынаар өчүрүп ийеле, жүргүлөй берер. Көрсөн, өчүргөн отторы бырыксып, ыжы чыгып, кейге жайылып жадар. Санаа мыны көрүп, ичи-бууры кайнап, энчигип болбой, бир-бирүзүн өчүрүп

ийетён. Бойынын салган одын козы карара өчкөнчө сабап, чыкту жерле туй жаап, турундардын төдөгөзүн жууп, кандый бир толотойго бо эмезе кыранын ангканына апарып салатан.

— Сен не андый? Жердин үстин ончозын канайып ару тударга турун? — деп, нөкөрлөри каарган айасту айдатан.

— Анайда этсе жакшы. Өрт болордон маат жок.

Мынайда ол нөкөрлөрине кыскарта каруу беретен. Же он классты божодоло, байла, жааназын, жааназынын жакару сөзүн ундып койгон. Эмезе анайда этпес арга жок. Андый да болзо, Кудайга оны эске алындыра айтканы жастыра эмес. Кижин өссө, санаа кожулар. Билбесе, айдар ла. Же биле-тура кылынга, оны айт та, айтпа да. Билер кижиге — бир сөс, билбеске — мун сөс.

— Же, карын, көрзөм, Санаа жаш шерделерди кеспей, байа аркадагы жерде жыгылган ла, тура кургап калган агаштарды кезип, томырып, тартып экелип, бу чеденди тудуп барады — деп, Куугашка оморкоп, Кудайга куучындап отырды.

— А Чейнеш не — деп, Куугаш кайкады, — анайда эдерге жарабас деп айтпай турган ба? Кайтса да, ол жаан кижин.

— И-татай, Чейнеш жаан деп турун ба? Онын да бала ине. Канчийан кижин ол... Же карын, иштенкейи ле онын коркышту. Оок балдар ончозун андый болзо.

— Кем жо-ок, былар. Слердин де Санаа иштенкейи уул. Мен онын бу чеден тудуп баштаганынан көрүп турум — деп, Куугаш айдала, Кудайга эзендешип, айылдан чыгып, атана берди.

Кудайга тышкары жайып койгон туулактын үстинде канзага танкы азып, ыжын чөйө тартып, Куугаш кер-тешти барып ашканча, оны көрүп отырды.

«Күн тал-түш. Бала-барка удабас ла койлорун айдап, айлы жаар жууктаар» — жаанак бойында айдынды.

Койлогон улус: Чейнеш, Санаа, Жаркын жүк ле энирде келгиледи. Жаркынды апарбазын деп Кудайга канча кире айтпаган деп, же энези бүгүнче бисле кожо болзын деп, эртен тура жаап атка отыргызала, барган. Анайып энези мынын алдында оны качан да албайтан, каа-жаа айылдын жанындагы койду жууза, Жаркынды колынан жединип алып туратан өйи болгон ло. Жаркын жокко Кудайга кунукчыл, куучындажып та отырап кижин жок.

«Жаркынла кожо айыл да ээлезеес, биске болор ол» — деп кокырлайтан.

— Э-э, јаана, бис јажыныжып ойногонус — деп, кызычакты аттан түжүрерде ле, јаанакка жүгүргенче келип, онын койнына отыра түжүп, Жаркыннын баштапкы айткан сөзи ол болды. — Онон энем ле Санаа арай ла керишпеген. Токтоп калгандар.

— А нени блаашкан? — јааназы кайкады. — Не јетпеген?

— Та — деп, Жаркын айтты. — Курсак үези јеткен болгон.

Кудагай каткырала, онын бажын јыттап, сыймап, айылга кир деп айтты.

Чейнеш ол ло бойы сүүнчилү, куучындаган, каткырган. Је Санаанын оозынан ылтамча кей чыгар эмес. Ажанып алган соңында, Санаа јылдыстар чыкканча, койдун чеденин бир үйе кирезин тутты. Чейнеш ого агаш тудужып, тажыжып, база да бош отырбады. Кечеге экүлеп тарткан агаштар божогон. Эрген Санаа база ла аркага барып, агаш белетейтем деп, уйуктаар алдында куучындады.

Көс јумуларга јетире Санаа бүгүн түштеги койлошты эске алынды. Койлорды Јыраалу-Саста башкарып койоло, олор үчү бийик төгнун бажына чыгала, кејим-токымды јайала, озо баштап күнге изидинип јаткылаган. Онон Чейнеш кызычагына мында өзөккө түжеле, экелген бичигин кычырган. Јаан удабай, кычырыш Жаркыннын күүнине тийген. Эмди нени эдер, јажыныжып ойноор деп Санаа јөп чыгарган. Ойногон ло ойногон, Жаркыннын чагы чыгып, ажанар деп јан тапкан. Ого коштой бу ойын Чейнеш ле Санаага база да јарабай турганын Жаркын сезип ийген эмей.

Үчү тойо ажанала, бир эмеш күнге төгөлөнип, амырап јада бергендер. Бу өйдө Жаркын јадала, уйуктап калтыр. Энеси оны иштеп кийетен плащыла јаап койоло, Санаага айткан:

— Санаа, сен бу кире өйгө јетире жүреринде кандый бир кыс сеге јарады ба? Санаан јетти бе?

Санаа мындый суракты Чейнештен качан да сакубаган. «Бу уйуктап јаткан балазынан кемзинбес кайткан кижи бу?» — деп сананала, чыгара айтпай, туура көрөлө, унчукты:

— Јок... Андый неме мен билбейтем.

— Билип алзан канайдатан? Бот, Санаа, сениң бир-бир кыска кўўниң јеткен болзын: је, мынайда, кўнўн ле кўнўн ол кыс санааннан чыкпас, иштенип те јўрзен, тегин де отырзан, ал-санаан анда. Нени эдер эдин? Сен меге оны айтсан... Канайдар эдин?

Байагы бойынча төмөн көргөн Санаа бажын өрбө көдүрип, Чейнештиң эки көзине чике көрди: Чейнештин көстөринде јайналганду ба, сакылталу ба, та не де бары билдирди. «Кезикте ол ыйлап ийерге белен болгодый, а нениң учун андый?» — деп, Санаа баштап ла бойына Чейнеш керегинде сурак берип, онон тыңыда айтты:

— Та, Чейнеш. Кандый да кыска санаа-кўўн салбагам. Билбезим... Сен билер болзон, мен билбезим.

— Айса сен нениң учун улай ла төнгө чыгала, Эжерава Толононын ада-энези јаткан турлу јаар көрүп јадын?.. Олордын айлы-јурты көрүнбес те болзо, сен јаантайын ол јаар көрүп, керек десе билдирбезинен ўшкүрип те турадын... Мен билбес санаа јок, көрбөс көс јок деп турун ба?.. Толоно...

Је Чейнеш кенерте бойынын айткан сөстөринен чочый берген чилеген.

— Қалак, сен меге ачына бердин. Мен сенле ол јанынан куучындажарга санангам — деди.

— Сен, көөркий, мениң билбезиме ачынба.

Экўниң ортодо куучын бир эмешке токтой түшти. Јуук јанында јырааларда кучыйактар эдет, агуналардын каткы аайлу ўндери јангыланат. Койлор ол ло өлөңи койу, састу јерде отогылап јўрди. Кўн аяс та, јылу да, јангыс ла кезикте олордон ыраак јок, бир ўч-төрт километрдин бажында, карлу бийик тайгадаң серўўн эзин согот.

— Удабас ол кыштайтан турлудагы өлөңди барып чабар керек — деп, Санаа куучынды өскөртөргө шўўди. Чейнеш тизелерин эки колло кучактанып алган, нени де айтпай, төмөн көрүп алган отырды. Билер-билдирбезинен көстин учыла Санаага көрүп салат.

— Покосты мен баштайын. Сен десе кой кабыр. Јаанам кой кабырып, базып болор эмес.

— Јангыскан канча кире чабатаң. Өлөң калын турган, мында өзөккө түжеле, кел јадып көргөм — деп, бажын көдүрбей, Чейнеш унчукты.

Санаа карлу тайгалар јаар көрүп:

— Журттагы бош ииттерди айбылагай. Ончолоры өлөң чаап билер.

— Кемдерди сен айбылайтаң?

— Озо ло баштап Сары-Уулды, комсорг Куланы, библиотекарь Оймокты. Болор ол. Менле кожо төрт кижги.

— А Толононы не айбылабас? — деп, Чейнеш энчикпеди.

— Толононы алза, уу, улус көптөй берер.

— Толоно сүүнчилү кыс. Ол болгон жерде ойын-каткы. Сеге ле жакшы болотон туру. А меге ол күн байа ла кой кабырар... Андый ба, Санаа?

— Айса кандый болор?! — Санаа ачынып, тизе бажына туруп чыкты. — Толоно, Толоно!.. Ол сенен нени жип ийди?! Кижидий ле кижги.

Бу өйдө уйуктап жаткан Жаркын ойгоно чарчап, туруп келбейти. Ол эки көзүн жыжып, унчукпай отыра берди. Энези мыны көрзө дө, нени де айтпады.

— Жо-ок, Санаа, слерлер кожо үренгенигер. Кожо жүргенеер... Мен не... тайгада ла тайгада. Улуска биригип, ыргап жүгүрбедим де.

— Мен мында не, бурулу ба?! — Санаа бут кырына тура жүгүрүп, колдорун жайып, Чейнештин алдында бастыра бойы изип, үни тыкырап, кыйгырды.

— Бурулу! — Чейнеш кыйгыра салды. — Бурулу, билер болзон!.. Бурулу!

Жаркын энезине жапшынып, ыйламзырап баштады. Чейнеш кызын оң колыла кабыра тудуп, ыйлаба, бис ойноп жадыс деп мекеледи. Же кызычак түңей ле, олордын ортозында адылыш болуп турганын жарт билет.

— Чейнеш, — деп, Санаа эки колын карманына сугуп, үнин жымжадып айтты. — Мен бурулу болзом, оны жартап бер. Бурулу болзом, таштап сал. Мен сени кичинек те болзо, ачындырарга качан да сананбагам. Чейнеш, көөркий, сен оны билзең?

Чейнеш бажын көдүрүп, көстөри суркурап, Санаа жаар көрди. Олордын көстөрүнүн түүлген чугулы, жоголып, бой-бойлорынын эркезин тартынып ийгиледи.

— Сен бурулу эмес, Санаа... Мен бойым бурулу.

— Же бойыңнын буруунды жартап берзең? — деп, ол ло жымжак үниле Санаа жилбиркеди.

— Ол буруны сен, жартабамам да, удабас бойың билип аларын... Билерге албадамба.

Санаа онг колының алаканын жайа тудуп, Чейнешке чөйди. Чейнеш онг алаканын база чөйди. Санааның күчтү колы оны тургуза тартып экелди.

— Күн кырга отыра берди. Койлорды жуур ой жетти — деп, Санаа айдала, эки атты чүрче ле ээртеп ийген болгон.

Уйку Санааның көстөрүн, эди-канын алып ийди.

Бу ла энирде Чейнеш балазын койдонып алала, түштеги болгон керекти база эске алды. Санаа алдындагы жылдарда жааназыла кожо кой до кабырган болзо, же, Чейнеш чилеп, кабырарга эм тургуза үренгелек. Олор ончозы кураган, оның учун жер сайын тарап, кезиктери бөлүктенип алып, отогылап жат. Бир канчазы үүрленбес, кайда-кайда жыраалардың ортозына артып та калза табы. Онон олорды бедреерге ой база керек.

Санаа койлорды башкарып ла койоло, изү күн болзо, фуфайказын жайала, күнге төгөлөнип жадар. Каа-жаа туруп келеле, одордо койлорды көрөлө, ойто ло жада берер. Бу ок ойдө канча-канча кой бөлинеле, үүринен ырай бергенин сеспей калар. Бу күндерде ол керегинде Санаага айтканы, байла, тегин калас артпас. Он классты божодоло, кой ижи жеңил болор деп, айса калас сананган. «Хм, олорды башкарып ла койоло, тегин отырап болзо, чабан болуп көп улус жөпсинер эди» — деп, Чейнеш ичинде бир сананды.

— Сен, Санаа, үүрде кажы ла койды билер учурлу: кажызы сайгак, кажызы кой баштап, жаантайын үүрдин алдында жүрүп жат, бир канчазы нетее, кийинине артар.

— Тузуркагы кайда деп. Мааранкайы да бар — Санаа куучынга киришкен. — Мен де койлор керегинде эмеш билерим ле.

— Билгенин жакшы — Чейнеш эрмектен артпады.

Анайып ла эске алып жадала, терең уйкуга бастырып, жакшынак амырай берди.

VII

Тайгада жаңмыр жаап, соок эзиндү ак туман жердин үстиле жылышканы солун эмес: ол айландыра турган ончо немени кижинин көзинен жажырып тургандый.

— Слер, жаанабыс, айла соондо койлорды ичкери, өзөк жаар, башкарып койзоор. Тутта тын ла ыраак барбас болбой.

Чейнеш анайда айдала, Санаала экү аттарын мингилеп алып, арка жаар жорткылай берди.

Санаа күчтү колдорула чеденге жарагадый агаштардын аткакту будактарын курч малтазыла жандап, эки атла терепшилеп тартар эдип буулап ийет. Чеденнинг агажын тартарга күч: аркадан чыгара тартатан жерден ала айылга жетире жол жок; кезик жерде колоско, таштар.

Түшке жетире тарткан агаш чеденнинг тудулбай арткан жерине жеткедий болды. Онын учун Санаа Чейнешке айтты:

— Эмди чеденди божодо тудар ой жетти. Сен койлорды барып көр, мен дезе чеденле уружайын.

Чейнеш адына минеле, боро туманнын ортозы жаар кирип, ичкери жорто берди. Жааш араайынан ла тымырап, үйттери кичинек элгектин түбинен элгелген кулурдын күкүниндий сеелип, жаап турды.

Санаа кезик шерделердин оок будактарын жандап, бир канчазын анайда ла үйелерге салат. Меес жер ташту, ого агаш казыктан болгой, темир де кирбес. Онын учун чеденнинг казыктарын, жыгылбазын деп жүзүн-жүүр эп-аргала эптеп, шерделердин учтарын түшпес эдип, келиштире салып турды. Салала, ары-бери жайкап көрзө, бек ле болгодый. Керде-марда койлор үркийле табарза, ол ло тушта жемирлерден маат жок.

Тударга эки ле үйе артарда, Чейнеш једип келип, адынан түжеле, Санаанын јанына базып келди. Туман чала айаза бергени јуук та јанында эмес, је эмеш ыраактагы да турган агаш-таштар иле көрүнгенинен билдирет. Чейнеш Санаанын кызара тонуп калган колын көрүп, ого килеп, айтты:

— Соок по?.. Колдорын үжүп калган болбой, кайда, көрөйин.

— Жок, — деп, Санаа унчукты. — Канайып турун? Эмди јай ине. Бу соок туманнын тыныжы.

Чейнеш Санаанын эки колын ала койып, бойынын эки алаканыла ууштай тударда, чын ла онын колдоры изүзимек эмтир. Ого көрө Чейнештин колдоры сооксымак. Санаа колдорын Чейнештин уужынан јайымдайла, эмди онын колдорын бойынын алакандарыла јаба тудуп, айтты:

— Койлорды бери јууктадып экелдин бе?

— Эйе, Санаа... Эмди мен сеге чеден тударга болу жарым. Уктын ба?

Санаа онын колун жылыда тудуп, мынайда ла узак турар күүн келди. Чейнеш эки көзүн Санаадан чек албайт. Санаанын эди-канынын жылузы колдор ажыра Чейнештинг эди-канына билер-билдирбезинег өдүп, жаңы күч кожуп тургандый бодолды.

— Чейнеш, айылга бар... Жылын. Чай азып ич — деп, Санаа ичи-буурында кандый да килегендү, ондоп болбос сысту айтты.

Кыстын көзү карарып, жаркындалып, Санаанын тергик көзүнүн чокторыла бирге чалып тургандый болды. Ол онын колдорун түргөн жылыдып ийди. Чейнештинг колдорун уул божотпой, анча-мынча жылыдып, кемзинип унчукты:

— Чеденди түргөн божодор керек.

Кыстын колун ол күүн-күч жок божотты. Оны Чейнеш билип ийди. Кандый да сан башка билдирлү сыс Санаанын жүрүмүндө баштап ла болгонын жаңы билди. Онын алдында андый неме болбогон. Килегени сыска көчпөгөн. Же бүгүн десе бу ла Чейнештинг көрүжинең ле онын колдорунан кандый да чым эткен сыс тармалу кебин тартынып, онын өзөк-буурына шингий берди ошкош.

— Жок, жок, Санаа, мен сеге чүрчө болужып ийейин.

Чейнеш ак-боро адын жанында турган мөштөн буулап салды. Чын да, экү шерделерди жеңил ала койып, үйеге эптү салып, ишке көндүгө берди. Туман жердег эмеш көдүрилип турды. Койлор турлунунг ичкери алдында жалбакта тапкаа отогылап ла жүрди. Кей десе сооксымак. Бууда турган ак-боро эстейле, уур ичкери тартынды. Лут, байла, бир канча күнге болор: анайда жаандар айдыжатар.

Анайып чеден бүдүп калды. Эмди койлорды ого кийдирер, не десе керде-марда үркизе, ылтамча онон чыгып, ыраак барып болбос. Койлор көп лө сабазында айудан үркип жат.

— Чеден бүткен — деп, Чейнеш айылга кирип, жаанакка ла кызына угусты.

— Чай белең. Ажаныгар — деп, Кудагай ологорго айтты.

Ончолоры чайлагылап баштады.

VIII

— Санаа, сен бу Чейнештин кыштайтан турлузына барып, өлөн эдишкен болзон — деп, Куугаш бир кўн Сары-Четке бойынын мал ижи аайынча керектерине жүрүп, сурады. — Журтта ончо уулдар, кыстар өлөн ижинде. Эмди койчылар бойларынын кыштайтан турлуларына жүрүп, өлөн чаап баштагандар. Сен өлөн чаап билетен бедин?.. Чейнеш экинчи жыл жагыскан чапкан, же жуурына ла обоолоорына айылдан кирип-чыгып иштейтен бригада болушкан.

— Санаа өлөн чаап билбес дегени не бу? — деп, түк нирип отырган Кудайгай унчукты. — Менин балам эмес болзо, ол жагыс уй, эки-үч кой кышкыда торолоп калбай.

Чынынча айтса, Куугаш Санаанын өлөн чаап, бугулдар тургузып турганын жакшы билетен. Же эмди куучынды чикезинче баштабас, оного өскө база ла жарбынар болор деп, ыраагынан көндүктиргени ол болды.

— Чаппай а — Санаа эрмектенди. — Нөкөрлөрүм де бир кўнге болушса, жаан иш эт салбас па?

— А кемдер сеге болужатан? — зоотехник соныркады.

Санаа кап-кара көстөриле тип-тип эттире жумуп, жымжак үниле айтты:

— Сары-Уул, Кула Трынов, Толоно, Оймок, мен бойым... Көрдөөр бө, бис канчу?

— Ол кўн колхозтын ижи жада калатан ба? — деп, жааназы кайкады. — Ончозын жууп аларын ба?

— Мени кошпой жат. Жагыс ла кожо үренген нөкөрлөриле иштеерге сананган кижини туру не — Чейнеш чала тарынган үндү айда салды.

— А мен база барарым — деп, Жаркын тыгыда айтты.

Айылда бастыра улус каткырыжа берди.

— Колхозто иш артпайтан туру — деп, Кудайгай кыскакты эркеледип, сүүнчилү эрмектенди. — Мен айтса база иштейтем... Энен улусла кожо өлөн чаап барзын, а мен дезе Жаркын баламла кожо бир кўнге койлоп то ийбейм. Кой кабырып билбес эмезис... Андый ба, Жаркын?

Жаркын жаанакла кожо артар күүни жок: жаантайын карган кижиле канчага айылда отырар. Кудайгай түк нирер, кезикте тере уужайтан беди, чай азып ичер.

Жаркынла ойноор балдар жок. Ол улам ла чочогой-лор жуун, кой эдип ойноор. Оок таштарды курагандар эдер. Бир көрзөң, шаајындардын оодыктарын јайа салып, айылдын ичи эдип јазап јадар. Андый да болзо, јаанак ого кезикте чөрчөк айдып берер, кандый бир јилбүлү табышкак таптырар. Анайып кезикте күндер бдүп турганы билдирбес те.

Кудагај Чейнештин күүни үрелбезин, журттыг јиттериле јолыгып куучындажып алзын деп сананган. Ого коштой ол Санаадан артпай, оны баштап, керектү јерде үредип те, јакып та ајдатан болзо, онызы уулчакка баштактанарга ла кандый бир јаман керекке кысталып кирбезине арга болор эди деп сананып отыратан. Чейнеш Санаадан бир де ыраар күүни јогын јаанак бу ла жуукта јарт сескен. «Экү андый ла эптү болзо, Чейнеш Санаага эш болотон болзо, мен тен бир де санааркабай өлөр эмейим — деп, бир күн Кудагај, уул ла кысчеден тудуп јадарда, тышкары танкылап отырала, сананган. — Акыр, бу карган немениг бажына кандый санаа кирет?» — деп кемзине бергендий, туура көргөн.

— Карган бир күнге кой кабыргадый болзо, кайдар ол. Балдар сары танла түжүп, бир канча јерди чаап салбас па? — деп, зоотехник Куугаш сүүнип, куучындады. — Олор ончозы болушкадый болзо, талдама... Тен бир бригада. Јиттердин бригадазы.

Чын да, јаан изү айдын бир каан күнинде, өзөктөги өлөң чабыжатан јиттерле келетен күнди чокымдап алган соңында, Санаа ла Чейнеш сары танла Сары-Четтен кышту јаар сунганча түштилер. Келгилезе, кем де жок. Олор экү аттарынын ээрлерин алып, јабыс туранын јанына армакчылап салдылар. Санаа чай азар јер јазап ијди, Чейнеш дезе улус келзе, озо баштап чайлап алзын деп, казан-ајакла уружа берди.

Санаа туразынын јабынтызынын алдында үч чалгыны ала койып, мистерин башнарак сабарыла курч па деп тудуп көрзө, моко болтырлар.

— Э-э, Чейнеш, төжи-маска бар ба? — ол туранын үстинен ле кыйгырды.

— Бар болор керек. Бедрезен — деп, Чейнеш оттын јанынан тыгыда айтты. — Бедре ле, таап аларын.

Санаа анча-мынча болуп, төжи-масканы таап алды. Эмди јаңыс јаман неме: чалгыларды таптап билбес. Јети, сегис, тогус класстарда үренип турар өйдө бойына

өлөн чапканда, чалгыны жааназы таптайтан. Бир катап Санаа чалгызын таптаар деп жадып, койбойто жазап алган. Қарын жааназы ойто жазап берген. Қанча ла катап жааназы коштой отырып, чалгының мизин канайда чыгарарын, канайда курчыдарын, кайраарын, азуланган жерлерин канайда түзедерин — ончозын көргүзип беретен. Учы-учында Санаа чалгызын алдынан жазаар боло берген.

Санаа Чейнештин көргүзип берген чалгызын кайрап ийди. Оның мизи тын курч та эмес.

Олор меестин жаказынан ала аралга жетире бир жолдон чаап ийгиледи. Өлөн калың да, жымжак та. Жаңыс ла чалгы курч бололо, өлөн чабаачылар келетен болзо, жалаңды үзе жулдап салгадый арга бар.

Чейнеш ле Санаа баштапкы эки жолды чыгарала, жаңы ла сан өрө базардын кажы жанында, ичкери аралдан үндер чыкты. Олор серт эдип ичкери көрөрдө, чалгыларын бөслө ороп алган атту эки кижин чыгып келди. Бирүзи — Трынов Кула, экинчиси — Оймок.

— О-о, булар экү баштап ийген турбай — деп, адынан түжүп, Кула Санаа ла Чейнешке колын берип айтты. — Бис оройтып калдыс ошкош. Сары-Четтен бого жуук ине. А журттан — ыраак.

Оймок олорло эзендежеле, адының ээрин алып баштады.

— Төмөн не бар? — деп, Чейнеш сүүнип, күйбүрөп, соныркады.

— Не бар деер. Улус өлөн ижинен бажын көдүрбей жат. Колхоз жакылтазын төртөн беш ле процентке бүдүргөн. Ле Санаа кандый койлоп жат? Солун слерде ле болор, малда турган улуста. Жаанак кандый жүрү? Жаркын өзүп ле жат па? — Чейнешке бурылды.

— Мал-аш кем жок — деп, Санаа жымжак үниле айтты. — Чыгым-королто эм тургуза жок. Жаанам сукадык. Жаанам ла Жаркын айыл ээлеп, кезикте койлоп то ийгилейт.

— Жаркынды кижин иштезе, колхозто иш жылгыр барар эмес пе? — Оймок куучынга жара киришти. — Менин библиотекада бичиткен оок балдарды алза, олор журттын көп жарымызы. Жаан улустаң көп. Мен Жаркынды кичинекейтерин кошпой жадым.

Ончолоры каткырышты.

Жаан удабай Сары-Уул, Толоно, оны ээчий Куугаш

келдилер. Сары-Уулдын каткызы, кокыры акта жаңы-ланып баштады. Олор ончозы бойлорынын чалгыларын экелгендер. Онын учун чалгы таптаары жанынан Санаанын санааркаары жоголо берди.

— Жаан кижини жаш улус жаман көрбөс болбой — деп, Куугаш кокырлады.

— Андый да болзо, терең сүрүп болбой жат — деп, Кула каткырды.

Чайлап-чуйлап алган сонгында, кажызы ла бойлорынын чалгызын алып, Куугашка курч па деп көргүзүп баштадылар. Куугаш кажы чалгыны бир эмеш таптап, кайрап ийет. Кажызын узак жазап, ээзине табыштырат.

Күн ачу тийип турды. Тал-түшке жетире, күн тын изигелек өйдө, олор жаан ла жердин өлөнүн курч чалгыларла жолдой-жолдой жулдап ийдилер. Уулдар озо баштап чамчачан чапкылаган, же изү күнге эди-каны терлеп баштаарда, кажызы ла чамчаларын сууруп салдылар. Ээчий-деечий өлөн чаап баратканын, чалгылардын шыйт эткенин, өлөннүн тутамдалып, чалгыдан чачылып турганын — ончозын көрзө, жараш та, сүүнчилү де.

Баштапкы чабар жолго Кула Трынов кирип жат. Бу айылду-журтту, жирме үч жашту, чак-күчтү жинт. Он класс-тын кийинде бир жыл шофердын үредүзүн божоткон. Онон черүге эки жыл шофер болуп иштейле, төрөл журтына жанып келип, жаан удабай, ол колхозтын жүзүп-базын иштерин иштеп жүргөн.

— Же сени журттагы комсомольский организациянын качызына көстөп жадыс — деп, оны бир катап ВЛКСМ-нин райкомынын үчинчи качызы айткан.

— Мен андый ишке жарабазым... Өскө жниттер бар ине — деп, Кула ол тушта бу ишке чала күчсинип жоп-синбеген эмей.

Жаан да удабаган, сары күсте колхозтогы комсомолдордын жылына кандый иштер өткүргени аайынча аңылу жуун тушта, олордын качызына Трынов Куланы туткандар.

Ол өйдөн бери үч жыл оо-боо жетпей өттү. Кажы ла жылда комсомолдор оны бойынын башчызы эдип тургузып салар. Кула жуунда күргүл-сары чачын кайра сыймап, он алаканын жайала, өрбө көдүрүп, айдатан:

— Же мени быжыл өскө кижини солызын. Жаңыс мен иштеер эмезим. Элижип-селижип иштеер керек.

Онын айтканын керекке де алгылабайтан ошкош деп Кулага билдирген. Бир кезекке ол мынайда санатанатан: бу комсомольский качыга кем де табылбай јат, онын учун бир ле кижини кѳстѳп алза, ол ло, иште ле иште. Јуун ѳткүрери чек чак неме: јер сайын иштеген комсомолдорды јуурын, алты-јети күннен озо айдып салар керек. А бу Сары-Четтий ыраак јерлердеги кѳѳркийлерди јарым айдан озо јакып салганы јакшы. Је јурттагы уулдар ла кыстар күнүн ле кѳс алдында, бирүзине ле табыш этсен, јуулгылап келер.

Је комсомолдор онын билгирине, тоомјызына бүдүп, ого бойлорынын ичи-буурында не барын чыгара айдып, јѳп-сап куучындажып, кожо иштегилеп јат. Бу ла Чейнеш Бачымова Кулала јажыт. Он классты кожо божоткондор. Чейнеш неге де үренип албаган да болзо, је јниттердинг ортозында эг талдама койчы. Керек дезде солынтызы јокко эки-үч јыл койлор кабырып, коомой качан да айттырбаган.

Оймок быјыл кижиге барарга туру деп сѳс јуртты эм тургуза сүүндирип салгап. Бойынын ла јеринин уулына барар, улустын айдыжыла болзо, бу база јакшы, не дезде јурттан королто болбос. ѳскѳ јердин кижизине баратан болзо, бу керекти чала јаратпай, олордын чырайлары оп-сѳп боло берер эмей.

Оймок, сыны кичинек кыс, библиотеказына каа-јаа ла отыар: бу ла кѳрзѳнг, кандый бир ат минген, соок кыш та болзын, јайгыда, күн јанмырлу да болзо, бригадаларга, малдагы турган улуска једип, артынган бичиктерин үлеп ле ийген јүрер. Онын ак чырайы, калын кара кабагы, кезем үни ончо улуска таныш. «Кѳрѳрдѳ лѳ канзанын бажынча, онын үни ыраакка томылардан маат јок» — деп, мында бр койчы конторага келеле, куучындаганын Кула јастыра укпаган.

Оймок бүгүн Чейнешке болужарга база күүнзеген: мындагы үч-тѳрт турлуны ол ајас эбирип, эскиде үлеген бичиктерин јууп, јангызын берип, эки күннен ойто ло айлында болор.

— Сен биске «калаш» экелерин ундыбаган болбойын? — деп, байа оног Чейнеш сураарда, Оймок кѳстѳри мелтиреп, сүўнип, ол «калашты» мен качан да ундыбайтам деп кокырлаган. Анайда Оймокты улус бичиктер экелетен учун карынды тойдырар курсак эмес, мее-ни толтырар калаш экелген турун дежетен...

Јииттер тал-табыжы јаныланып, јаан ла јер чаптылар. Түште ажанып алып, ончолоры кајуда турган јоон тыттын көлөткөзине серүүнденип, амырагылады. Сары-Уул ла Толоно коштой отырып, Оймоктын кабында бичиктерди соныркап көргилейт. Санаа десе эки будын чирей тееп, эки колын бажынын алдына салып, чалкойто амырап јатты. Оймок кажы койчыга кандый газет-журналдар сугуп алганын ылгап, Чейнештийин мынаар туура салды. Куугаш десе олордон узак јок чалгы таптап, тал-түштин кийиндеги өлөң чабышка белетенип, амыралта билбейт. Чейнеш ол ло аттын јанында казан-айак јунуп, база чай азат. Өлөң чабаачыларга кайнаткан чай нчсе, артык деп ол јакшы билетен.

Оймок мынанг эмес, керек десе зоотехник Куугашты да, күнүн ле газет кычырып, радио угуп турган кижини, ончо јииттер отырган јерге алдырып, телекейде солундарды айдып баштады.

Куугаш уулдардын куучынын угуп, Санаанын айтканын јарадып, чын да, јуучакты бир де көрбөгөн, оны јангыс ла кино, бичиктер ажыра билетен бу ла олорды јаланг ижинен баштап алып, ыраак-ыраак Вьетнамга атанар күүндү болды. Куугаш бойы да јуучакты көрбөгөн, је черүге жүрерде, јуу өткөн јерлерди көп көргөн.

Олор анайып куучындажып турганча, күн тал-түштег чик јок кыйа бертир. Чабылбаган јер эмди де јаан. Өлөң јымжак. Јангыс ла чабар күүнин келер. Аттар баштарын кекип, тойо отойло, эмди база серүүн көлөткөдө амырап тургулайт. Чабылган өлөң изүү күнге чалдыгып, шылырап, топсый бертир.

Өлөң чабыш күн ашканча болды. Күн кырга отыра берерде, агаштын көлөткөлөри узундап, кобылардын ичи кырлардын көлөткөзиле толуп баштады.

— Је кичинек ле јер артты. Јака-бийыгы ла. Онызын кол-буттын ортозында да чаап албайаар — деп, Куугаш адын ээртеп эрмектенди.

— Слерге ончогорго болуш учун јаан алкыш — Чейнеш ырызын бадырып болбой сүүнди. — Кандый јаан болуш!

— Алдырбас. Кийинде, бош болзоос, јууп обоолооруна база болужарыс — деп, адын минип, Кула айтты.

— Болужарыс, болужарыс — деп, оны ээчий Толоно, Оймок, Сары-Уул база чуркуража бердилер.

Олор аттарына минип, өзөк түжерде, Чейнеш,

Санаа, Оймок арканы өрө чыккан — јолло ээчий-деечий јортуп ийдилер. Оймоктың айдыжыла болзо, ол бүгүн Толононын эне-адазына једип конор. Эртең өскө чабандарга јүрүп, јурт јаар эниргери түжер.

Качан озор кертешке чыгып келерде, күннинг ашпаган чогы јылу уткып ийгендий бодолды. Ыраак јокто Чейнештин турлузы көрүнди. Койлор айылдың јанында. Кудагај дезе Јаркынла кожо эжикте борорыжат, байла, Чейнеш ле Санааны сагыгылап турган.

Кудагај балдарын көрүп, үчинчи кижини таныбай, чат кайкап, эм мынызы кем болотон туру деп сананат. Је Јаркын ыраагынан ла танып ийген.

— Э-э, јаана, энемдерле кожо Оймок келеди.

— А-а,— деп, Кудагај эрмектенди. — Оймок туру не.

Оймок Чейнештин турлузына бир эмеш бололо, оноң ары атанды. Оны конуп алзын деп канча ла катап айдарда, јок, керегим көп, эртең өзөккө түжер керек деп адына минип, Јыраалу-Састың аразыла барган чичке јолло јортуп, јаан төңди барып ажа берди.

— Олөң чабыш тың болды ба, балдар? — деп, Кудагај соныркады.

— У-у, талдама — деп, Санаа ла Чейнеш үн алышты.

Ол күн озор амыраарга эрте јадып, јаан удабай уйуктагылап калдылар. Терен уйку озорго таң атканча аңданарга да бербеди.

IX

Зоотехник Куугаштың кызыл-јеерен ады тайгага јүрүп, чын да, сырты баспак кептү болгончо семире берди. Каа-јаа тайгага јүргенде, адын көрүп, күскиде тийиндеер өйгө јетире семирп, чек базыды базыт эмес болотон туру деп, бир күн Санаа койлоп јүрерде, Куугаш ого јолыгала, айтты:

— Сен бу атла жаңыс ла араай јортуп, койлоп турган кизи болбойың... Өткүре семирп барадыры, эмеш чапсан бу мыныла.

— О-о, былар, ол кыштуда једеен обооның бугулдарын үзе тарткан, чеденнин де агаштарын канча кире терепшилеген. Иш ого једижип ле јат — деп, Санаа, јаан кизи чилеп, Куугашла куучындашты.

— Күлүкке једижип турган туру не. Мен сеспегем де — Куугаш сүүнди. — Иштең өлбөс. Иштебезе, ат

база жаман жаң алынар. Туйлап, жескинип, чочып турар боло берер. Онын учун, аргалу болзо, иштедер ле керек.

Олор экү таштын үстине одош-тедеш отырып, узак куучындашкан. Куугаштын айдыжыла, Сары-Уул Майма жаар трактористтин үредүзине удабас атанар. Оны колхозтын башкарузы жөптөп койгон. Бир канча бала бойынын күүнзегени аайынча башка-башка үредүге барып жат. Толоно дезе фермага бозулар азырап баратаны жарталды.

— Сен кайдаар ууланар деп? — Куугаш Санаадаң сурады.

— Та — деп, онызы унчукты. — Байла, кайдаар да барбазым. Жаанамды таштайла, канайып жүре беретен.

— Онызы база чын. — Куугаш Санаа унчукпай барарда, айтты. — Же не, мен бодозом, Санаа, сеге кижилар керек.

Санаа бу сөстөрдү жааназынан калганчы өйлөрдө канча катап угар боло берген, же Куугаштан качан да сакыбаган. Онын көстөри кунукчылга бастырып ийгенин зоотехник сезип, не де болзо, куучынды учына жетирер деп сананды.

— Жаанан эмди карган, бойың билерин. Жамандыра кийиминди јунуп берет, чай-чуй азып, азырап салат... Же бу мыны ончозын эдерге күч. Ого эмди келин керек, нөкөр болор. Эзен-амыр тушта сени тойлодып, көдүрүп саларга турган кижилар не ол... Оны санан, Санаа. Мен бодозом, сен оны оңдоп жадың. Кижилар керек. Бистин жерде кыстар көп.

Куугаш ончо кыстардын аттарын адап, учында Толоного токтогон. Куугаш кыстардын аттарын тоолоордо, онын адын туйкаазынан Санаа база эске алган болгон, же Толоноло Сары-Уул... наҗылажып жат. Толоно — онын. Сары-Уул үренип келгенче, Толоно оны сакып, фермада иштеп жүрер. Жарабас. Өскө дө кыстар бар, же кем... кем?

— Көргөй. Кижиларга не бачымдаар — деп, кенерте Санаа Куугашка айтты. — Чын, кыстар көп. Сананар керек.

— Же, санан, санан. Үйлү болзон, бойыңа ла јакшы. Бала-баркалу, мал-ашту јадараар. Бой-бойыгарга өмөлөжип жүререр... Же санан ла.

Куугаш анайда айдып, үзенини чөйө тееп, адына минеле, Сары-Уулдын аказы јаткан турлу жаар уулан-

ды. Жуук 6йл6рд6 тайганын бажында соок к6ндер, жоткон-салкын болоры башталды. Эн бийик туулардын баштарында каа-жаада жаш кар жаан салат.

«Койло ло койло деген... Эмди кижин ал деп жада берди» — деп, Санаа Куугашты к6зиле 6дежип, бойында сананды.

Ол бойынча Санаа одордо койлорун айландыра жортоло, база бир содон ташка, адынан т6желе, отырып, ненин де учун Толоно керегинде катап ла сананды. Канча ла кире оны эске алза, та ненин де учун Чейнештин б6д6ми келип коштой тура берер. «Чейнеш те олордон жаман эмес. Ол коп л6 болзо, менен 6ч жашка жаан... Же ол балалу. 6ск6 кижинин балазын канайып уйалбай азыраар? Бойындыый болзо... Айла ол кемнин балазы? Балада буру бар эмес деп, улус айдыжатан. Жаркын жаш, ого жук ле 6ч жаш. Акыр, ол кемнин?» — деп, Санаа одордогы койлорды ажыктап, бойынан бойы сурап турды.

Ыраак жокто кара жыраада агуналардын 6ндерин угулды. Эзинле кожо кенерте ак женестин ле колосколордо т6улген суулардын тынчу жыды жытана берет. Каа-жаада отогылап журген койлордын т6гинен эзинле айрыла согулган кылчу ла терс6 жыт селт эдип Jede конот.

Он жанында бажында ак карлу сойоктон сер6ун эзин Санаанын он келтегейин сергпде согуп, койу чачын колуй-телий эзиндейле, ойто ло жоголо берди. Эзин ненин де учун Чейнештин, ол бир чеден тудар тушта, жаашту ла туманду к6нде, сооксымак колын эске алындырды. Санаа оны жылыда тудала, ол тушта к6ксинде кандый да жартап болбос сысту артып, онын учурын эмдигече чике ондоп болбой журет. «Айса бу килегени? Айса бу ого ол тушта эн жуук боло бергенинен улам? Эмезе... бу с6уштин башталганы? Ол кандый неме болотон? Чейнеште кижин с6уйтен не бар? Неден улам оны с6уйтен? Онон не болор?» — деп, Санаа жангыскан содон таштын 6стинде содойып калган с6уш керегинде чыгара айтпаза да, же ол керегинде баштап ла сананганы бу болды. Бу кандый да куч сурактар эмтир деп ого билдирди. Онон ло Чейнеш ле онын ортозында болгон учуралдарды эске алды. Ол ло, керек десе сегис класста 6ренип турарда, Ондойдон алты-жетин к6ннин бажында жанып келгенде, Чейнеш онын

кийимин јунуп берер. Јыртылган-сөгүлген јерлер бар болзо, оны көктөп салар. Керек дезе јолго чыгып, Кудайгај јааназыла кожо үдежип салатан. Андый үдежүлер ас та болбогон. Онынчы класста үренип турарда, эки катап письмо алган. Је олорды Чейнеш јааназынын адынан бичип туратан. Јаңыс анда сан башка эрмектер учурайтан, анчада ла учы јаар: ол недеде келип бар, сакын јадыс, мал-ажыс тойу-ток, аш-курсагыс јеткил. Керек дезе учында «сенин јаанан» деп чийердин ордына, «сенин Чейнежин» деп бичип салатан.

Санаа мыны ончозын јангыдан эске алып, Чейнешке ол не керектү болгонын шүүди. Байла, не де керек јок. Чейнеш, айса, оны карындажына бодоп јат. Айса болзо, бу эки-үч јылдын туркунына ого тын үренижип, эн јуук нөкөр боло берген. Јааназы Чейнешти де, онын кызы Јаркынды да, бойынын балдары чылап, кичееп, олордон айрылбай јүргени тегиндү эмес: Чейнешти Санаанын энезине тундейтен.

Је андый да болзо, Кудайгај Санаага Чейнешти мактап, онын казанынын амтандузын, кийим эш көктөзө, эптүзин, жүзүн-јүүр иштер бүдүрзе, чыйрагын канча ла айдып, учында, ыраагынан ла, кижин албайдын деп айдатан. Санаа мыны кулактын кырыла угуп, керекке албайтаны эмди база санаазына эбелди. «Сан ла башка неме, Чейнешле кожо кой кабырып, јаңыс турлуда јадала, оны канайып алатан» деген шүүлте кенетийин јинттин јүрегин чым эттире сыстадып ийди. Јүреги тилдеп, тарый-тарый тыгыда сого берди.

Чейнеш эмди де Санаага кару. Санаа ого кезикте ачынар да јан тапкан. Бу ла јуукта экү өлөн јууп, бугулдап, онон олорды обоолоорго јаңы јерге чого тартып турарда, Санааны бугул тарттырган. Санаанын сагыжыла болзо, Чейнеш тартар учурлу, не дезе, кайтса да, ол кыс кижин. Санаа болбосто, ол тын каткырып, сөс укпас сен кайткан, сөскө кирбес кайткан кижин деп каткырган. Санаага онын каткызы јарабаганы јарт, бого не каткырап.

— Сен не, мени јаш бала деп пе?! — деп, Санаа ого кизиреген. — Онын ордына бойын тарт, мен дезе сего өлөңди јазап салып берейин.

— Мен де сенен артпазым ла, уул, — деп, Чейнеш ап-апагаш тиштери быжырайып, күлүмзиренип, Санаага сан башка көрүп айткан.

Санаа ачынып, тўлтўйип, айруушты, тырмуушты серпий согуп, челе чачып та турза, је ого удур тын кизиреп, керишпеген. Анайда бугулдарды обоолоорго жаньс јерге јууй тартып, ойто турлуга јангандар. Чейнеш Санааны јўк ле арканын ۆрۆ чыккан орык јолло ээчий чыгар. Кертешке ле чыккан соондо, коштой јортор. Онын куучыны качан да тўгенбес. Ого Санаа ўрене берген. Је качан Чейнеш унчукпай барганда, ого кунукчыл боло беретен. «Куучындабай, не токтоп калдың?» — деп, јинт уул онон сураза, онызы кўлўмзиренип, «кۆксимде кей тўгенип калды» деп кокырлаар.

Кўн тал-тўштег кыйгалы удай ла берди. Санаа одордо койлорын көрўп, адын чылбырынан јединип алып, Јыраалу-Састын бир јанына барды. Мында койлор ас эмтир. Ол оок таштар алала, ўнденип ийеле, койлор баштарын көдўрип, кўдўчизи јаар көрөрдө, ол олорды ташла ۆнөтийин табыштандыра јастыра согуп, көп ўўр јаар ўркидип ийди.

Эзин кулакка кўў-кўў эдип согуп турды. Санаа убас койлорды јууп, айлы јаар айдап јанар деп сананды. Санаазында, оны кем де көрўп турган ошкош деп билдирди. Узундай ۆскөн кара чачын салкын тудуш ла уймай согуп турат. Ол ары-бери ајыктанза, кем де көрўнбеди. Анча-мынча ۆйдин бажында Толононын адаэнези јаткан турлудан чөйилип келеле, јаан төнгө чыга конгон јолдың бойында ак-боро адына минген Чейнеш турганын көрди. Аттын јал-куйругы эзинге, оттын јалбыжы чылап, кўргўле согулып, кўнге суркурап, јайылып турды.

— Э-эй, Чейне-еш! — деп, Санаа кыйгырала, кызыл-јеерен атка, мылтык адарга јетпегедий, тўрген минип, Чейнеш јаар мантатты. — Чейне-еш!.. Чейне-еш!..

— Сана-а!.. Санаа-а! — деп, Чейнеш эки колын ۆрө көдўрип, јинтке удур мантатты.

Х

Тайга јерлерде изў јайдың калганчы кўндери билербилдирбезинен тўгенип турганы иле билдирет.

Санаа ла Чейнеш ۆзөккө эки коноло, бир кўн комсомолдың јуунына јўреле, экинчи кўнде јань картошко казып, азык-тўлўк белетеп алала, тайга јаар јангандар. Јолой олар экўнинг куучыны јар-јаак болды.

— Мен бодозом, Кула Сары-Уулды эмеш мактап ийди ошкош. Чын, ол биске өлгөн дө чабышкан, бооро жаскыда каникул тушта, одын да жарышкан. Кем ле жок киж. Je онын колхозко онду иштегени жок — деп, Чейнеш Санаага куучындап баратты.

Санаа унчукпай ла жортуп, Чейнештин изү эрмегинин бир де сөзин божотпой угат. Ончозы кем жок. Журттын ончо јиттери өлгөн ижине иштегендер. Je Сары-Уул мында не? Ол до ас эмес иштеген. Бригадага коно-түне де жүргени кирелү эмес не?

— А ненин учун слерлер јуунда ого тын кадалып, аайы-бажы жок эрмек айдып јадыгар? — деп, Санаа Чейнештең чала Сары-Уулдын адаанын алган чылап, кайкады. — Кижидий ле киж.

Чейнештин јүзи изип чыкты, онон ого кандый да кыскылтым он чагыла берди. Көстөри јалтырап, Санаала јөпсинбей, андый да болзо, бойын тудунып айтты:

— Онын адаанын јуунда алар керек болгон... Не эрмек айтпай отырған эдин. Андый болзо, куучын айдар керек. Эмди не, тегин калас кыр ажыра јудрукту киж болорго бо?.. Толоно до үн жок отырған. А бичиктерди Сары-Уул ла јылыйтып јат деп кородоп турат не. Көстинг көскө айтпаза, андый ла болор...

— Мен јуунда куучын айдып үренбегем — деп, Санаа айтты. Онын јымжак үни јоголып, сөстөри кадалгак ла кату угулды.

— Куучын айдарга база үренер бе ого — деп, Чейнеш унчукты. — Мен бодозом, сен карын јакшы куучын-дап јадын, Санаа.

Санаа удурлашпады. Аттар бышкырып салып, орык јолло кертешке чыгып келдилер. Чейнеш ле Санаанын көстөрине турлузы көрүне берди. Қойлор чеденде, айылдын јыртыгынан оттын јаркыны суркурап көрүнет. Ийтерде үн де жок. Кертештеги тыттардын араай шуулашканы, јиттерди көрүп ийеле, бой-бойлорын «тшш-шш» дежип, олордын куучынынан бир де сөсти божотпоско тургандый.

Јиттер дезе — чын ла, куучында.

— Санаа, сен ле мен чек ле ачынышкан улус чылап, канайып-канайып куучындажып јадыс?.. Сананзан, кайтса да... мен кыс киж. Айса, нени-нени јастыра айдып ийгем. Ачынба.

— А сен кыс па. айса...

— Је үй де кижн болойын.—Чейнеш Санаанын нени айдарга турганын озолодо сезип, ого эрмегин учына јетире айттырбады.—Балалу деп турган болзон, кыстар толтыра. Сеге эш болгодыйы белен табылар.

— Сен меге не ачынып јадын, Чейнеш? — деп, Санаа адынан түжүп, онын колынан ала койып, аттан эки колдоп, чала албанга јуук, түжүрди. Чейнеш озо баштап корко берген: бу кижини айса согорго эмезе өчөөргө турган деп.—Бис Сары-Уулдан улам ачынышпас учурлу. Ол бистинг текши нөкөрис. Эмди бис кажыбыс ла алдынан башка. Уренчиктер эмес. Је, чын, најы, нөкөр. Јаңыс јердинг улузы. Ачынба, Чейнеш. Сурап јадым.

Санаанын Чейнешти баштап ла бойына јаба кучактап, јүрексиреп айткан сөстөри бу болды. Онын тыныжы такпаа. Эрмеги эрке, алакадары изү, көстөринде јаңыс ла Чейнештинг бүткүл сүри. Мындый ла учурал болорын Чейнеш ажындыра сананган да болзо, је ого тын бүтпей јүрген: кайтса да, ол кысту, не де болзо, бойы онон јаан. Керек бедн, Чейнеш Санаанын төжине бажын салып, јалакай ла эрке, эн ле јуук, тынган тыныжыла, ал-камык билер сөстөрининг бирүзиле, сок јаңыс сөслө, јүрегининг согужыла, билдирбес јанынан көзининг јажын ычкынганыла, айтты.

— Көөркийим...

— Айланайын, көөркийим — деп, Санаа айдала, Чейнешти бойына онон тын јаба тутты. Эки ат кертештин јаан эмес өлөнгин тыдырада тартып, отогылап турганы угулат. Тууразынан көргөн кижн бу не эки ат, не јаңыс кижн деп көрөр. Јаңыс ла озор баштап ла мынайып бу ажуда, бу ла кертеште, энир чолмоннын алдында «көөркийим» дежип айдышканы бу.

Озор экү узак, бу ла мынайда кучакташканча, тургулап калганын јаңы сестилер. Онон аттарын јединип алып, соок эзин сокпос ыжык јер таап алала, отыргылап алды. Экүнинг ортодо өдүп турган куучын не ле керегинде: канайда Чейнеш Санаага письмо чийген, канайда Санаа ого каруу берген, канайда койлогон, чеден туткан, өлөнг чапкан, ачынышкан, ойто ло кем јок эрмектешкен — ончозын, ончозын эске алдылар.

— Эмди калганчыда айдарга турганым мындый неме — деп, Чейнеш катап ла Санаанын төжине бажын энчейтти. — Јаркын — менин балам... Ого эм төрт јаш

кирер... Удабас ла. Чын, мен онын адазыла журтабагам... Онын адын адабайын. Ол бистин журтта жок. Ыскө жердин кижизи.

Бу керек он класстын кийнинде болгон. Мени ол уул сүүп жадым деп, чек айрылбайтан. Бистин журтка једип ле келген турар. Јерине јанза, письмо ээчий письмо бичири. Келзе јолыгатам, бичизе — каруузын беретем. Озо баштап оны керекке албайтам. Сүүш деп немени билбей јүрөтөм. Оны айдарга да келишпеген эмей. Је ол уулла јаантайын туштажып, кожо јүрөтөн учун, мен ого чек үрениже бергем... Узак јүргенис. Мен ого бүткөм, иженгем. Удабас ла айылду болотон өйис там ла жууктап, менин иженижим там ла бүдүмчилү болуп турган.

— А сен ого озо баштап иженбей јүргөн бе? — деп, Санаа куучынга јара кирижип, Чейнештен сурады.

— Акыр, сакызан... Ончозын бойым айдып берейин — деп, Чейнеш айтты. — Бисте бала болоры ол өйдө јарт боло берген. Ол дезе өйди чөйип, тойыс удабас ла болор деп иженчилеп ле јүргөн.

Бир катап, ай кире јолыкпаган кийнинде, күлүктөн письмо келди. Мен сени алып болбозым. Ада-энем сени билер, озор јаратпаган. Ачынба, бала чыкса, мен сего болужарым деп учында чертенген аясту бичиптир.

Не деп турун?.. Мен кирер јерди таппай бардым. Керек дезе кайадаг да калып ийгедийим, эки катап чыгала, анда туруп-туруп, акыр, өчөшкөндө јүрер керек деп сананала, токтоп калатам. Ачуны кемге аударын? Ада-энем бар болзо, озорго айткай эди. Айла андый керекти озорго айдып јат па, жок по. Билбезим. Ойто ло ол: өчөшкөндө јүрер керек. Өчөшкөндө. Је не. Ол кайракан, чын да, ыскө кижил алала, журтаган эмтир. Эки јыл журтайла, айрылышкан. Ойто меге келип, бу-дымнын алдына тизеленип, бажырып, кожо журтаак, балабысты кожо азыраак деп јайнаган.. Мен ого не болгонын ончозын чукулданбай, ачындырбай, төкпөй-чачпай айдып береле, учында кожо журтаар аргабыс жок, онын учун мен сего барбазым, сени кичинек те сүү-бегем деп айткам. Ол үшкүрип, көзинин јажын ычкынып турала, јүре берген... Ол калганчы тушташ болгон.

Санаа эрмек айтпай, Чейнештин чачын сыймай тудуп, араай «көөркийимди сени» деп угулар-угулбас айтты. Ол бойынын бу сөстөринен кемзине бергендий, онон ары унчукпай барды. Ажудагы тыттардын ла чет-

тердин бүри «шш-ш-ш» дежиб бир кезекке табыштана бергилейт. Чек ле уйуктаган баланы ойгоспоско шымыранышкан улус ошкош. Олордын шуулты кезикте токтоп калат. Мынызы эки јииттин уйкузы јок ойин кереестеп, санаа-көгүсте не барын јүректен чыгара айдышсын деп турганга түней.

— Эмди сен... Јаңыс ла сен, Санаа, менин ал-санаама, көксимде... Ол ал-санаа меге эки-үч јылга амыр бербейт. Мени јаантайын ойгуда тутат. Кезикте менин көксимде сенин үнин јаныланып тургандый. Байла, анда сенин сүненг ээленген... Бу јылдардын туркунына сенин келетен ле баратан јолынды ајыктаар јан та кайдан табылган. Ол јолло кем де келетсе, эмезе баратса, капшай ла сен санаама кирер. Кажы бир ойдо тегинненг ле тегин көр каларын... Та ненин учун андый? Оны узак ондоп болбой јүргеним ол... Је калганчыда эмеш јартала берди ошкош. Байла, мен сен јогынан, Санаа, мынан ары јүрүм јүрүп болбос болорым.

Санаа Чейнештин бу сөстөрин угуп, ненин де учун бойы да Чейнеш јогынан ого кезик аразында кунукчыл болуп турганын мынын да алдында јарт билип јүретен деп билдирди. Андый да болзо, ол керегинде Чейнешке нени де айтпас. Оны бойына бек сананып алды. Ол керегинде унчукпаза торт. Кезикте онын ал-санаазына Толоно кире конотоны кайда. Ол база ундылып турган эмес. Ого коштой бу ла Чейнеш бойы Толононы ого кожуп, оны эске алындырып туратаны база ачымчылу неме эмей. Карын Толоно јаантайын ыраагында јүргени јакшы, онон өскө Санаа Чейнешке өчөжип, өнөтийин де јолыгып, куучындажып јүрбей. Анда ненин јаманы бар. Је Толоно Сары-Уулла кожо нөкөрлөжип јат. Онын учун Санаа ол јанынан тескери качан да сүүбес.

Эмди, бу ла кертешке экүденг ле экү кожо отырала, ол керегинде тегин не сананар: Чейнеш те, Санаа да эмди энг јаан сурактын бажына чыгар учурлу. «Бүгүн ле онын аайы-теейине чыкпаза, мынан ары Чейнешле кожо кой до кабырыш јок, өзөккө түжүп, өскө иш иштеер эмезе черүге суранар» — деп, Санаа Чейнештин чачын сыймай тудуп, оны бойына бек кабыра кучактап, ичинде торт сананды.

— Не унчукпай турун? — деп, Чейнеш бажын Санаанын төжиненг айрып, онын көзине чике көрүп, јым-жак үндү сурады.

— А сен мениң эрмегимди укпадың ба? — Санаа өнөттийин анайда айтты. — Сени угуп туру дезем, укпай турган турун не.

Чейнеш күлүмзиренеле, айтты:

— Нени айтканыңды жүрегиң ажыра уктым. Торт токтомы жок. Айдып ла жат, айдып ла жат. А мен дезе оның айткан ончо эрмегин сүрекей жарт угуп, билип алдым. А нени де укпаган деп бурулап жадың.

Санаа кайкай берди, керек дезе серт эдип калды: чын да, кижинин көксинде бу санаазын жүреги ажыра билип алатан арга бар болбозын деп. Кыстарды, үй улустан кем билер оны.

— Же, мениң жүрегим сеге нени айтты? — деп, Санаа араай шымыранып, Чейнештен сурады.

— Жүрегиң бе? — деп, Чейнеш уулдың жажытту куучынының учурын ондоп ийерин түргөн сезип, он колыла оның мойнын кучактай согуп, жилбиркегендү сурай сокты. — Нени сананганыңды ол ончозын меге төкпөйчачпай айтты. Укпай турзам: тук-тук деп көксинге жудруктап турар.

— Же, же, угуп турум, айт ла — Санаа ай жаар аярды. Айдын жарыгы олордың отырган жерин жарыдып ийерде, уулга эп жок боло бергендий деп билдирди. — Ай там ла бийиктеп жат. Түн ортозы једип барат ошкош.

— Сениң жүрегиң көп-көптү айтты. — Чейнеш күлүмзиренди. — Ол озо ло баштап бу тайга-ташты, ажуларды, аайы-теейи жок чакпыланып аккан сууларды, анкуштарды, чечектерди сүүп турганыңды... Оноң јаанаңды, оноң койлорды. Керек дезе мениң Жаркынымды да... Керек дезе бу эки атты да... Јаңыс ла...

Чейнеш оноң ары унчукпай, бажын Санааның төжи-не јөлөй салып, катап ла жүректің согужын тындай берген чилеп, табыш жок отыра берди.

— Неме «јаңыс ла». Оноң ары айтсаң? — Санаа унчукты.

— Акыр, акыр, чаптык этпе. — Чейнеш эрке-эрке эрмектенди. — Эмеш тындап угайын, ондоп алайын.

Эки ат жуук јанында отогылайт. Ажунуң серүүн эзини агаштын јалбрак-бүрлерин араай тылырада согот. Олор, агаштар, бой-бойлорыла та нени де база шымыражып, куучындашкылап тургандый. Бир канча өй өткөндө, Санаа сурады:

— Чейнеш, же анаң ары нени айтты, куучындазан?

Чейнеш бажын көгүстен алып, ол ло онг колыла Санаанын бажын энчейте ичкери тартып, онын онг кулагына шымыранды:

— Јагыс ла мени... мени сүүбей турган эмтир. Уктыг ба эмди? Јагыс ла мени.

— Төгүндебе — деп, Санаа кенерте айда салганын бойы да билбей калды. Ол озо баштап кемзине берген, је онон кенерте сананды: «Менин жүрегим ол јанынан айтпаганы јакшы. Оны мен бойым айдар учурлу».

— Чын ба? — деп, Чейнеш сүүнгенине Санаага јапшына сокты. — Чын ба, Санаа?..

— Чын, чын, Чейнеш. Мен төгүндеп билбезим. Алсанаам да андый... Сен, байла, оны онгдобогон. Ол качан да төгүндебес.

Экү узак унчугушпай, бой-бойына јапшыныжып калгандый, кыймык та этпей отыргылады.

— Чын, чын, Чейнеш — деп, айдала, Санаа Чейнештин чырайын онг колынын алаканыла эркелеп сыймады. Ого озо ло баштап көстинг изү јажы арлана согулганы билдирди. Санаа мыны ондоп, база ла катап «чын, чын» деди.

XI

Јаан да удабады, алты күннин бажында зоотехник Куугаш өзөктөгн өлөң ижинин бригадына улус ажанып ла алган соңында, јодранын көлөткөзине туура јадып, ончолоры уккадый эдип айтты:

— Э-э, нөкөрлөр, келиндерге удабас јарма базып, көчө согуп кол ойылгадый ой келер болор. Јнит улустын тойы болор... Укпадым дешпегер.

— А кемнин? Кем той эдип јат? — дежип, улус анан-мынан сурагылап, Куугаш јаар көргилеп, сакылталу ајаргылайт. Куугашка не, газеттен јыртып, јанында отырган танкычы уулдын махорказынан алып, чаазынга ороп, танкылап, бойы туура јатты.

Бир кезек эр улус, зоотехникке јуук отыргандары, ончозынан озо билерге, араай «кемдер алыжып јат?» дежип шымырангылайт. Је Куугаш «акыраар, акыраар, келиндер эмеш опсыркашсын» деп, ологго каруун јандырат.

— А кем той эдип јаткан?.. Јажытту неме болзо, тегин јерге не айдар? — деп, казанчы келин үнин көдүрет.

— А сен мениң эрмегимди укпадың ба? — Санаа өнөтийин анайда айтты. — Сени угуп туру дезем, укпай турган туруң не.

Чейнеш күлүмзиренеле, айтты:

— Нени айтканыңды жүрегиң ажыра уктым. Торт токтомы жок. Айдып ла жат, айдып ла жат. А мен дезе оның айткан ончо эрмегин сүрекей жарт угуп, билип алдым. А нени де укпаган деп бурулап жадың.

Санаа кайкай берди, керек дезе серт эдип калды: чын да, кижининг көксинде бу санаазын жүреги ажыра билип алатан арга бар болбозын деп. Кыстарды, үй улусты кем билер оны.

— Же, мениң жүрегим сеге нени айтты? — деп, Санаа араай шымыранып, Чейнештен сурады.

— Жүрегиң бе? — деп, Чейнеш уулдың жажытту куучынынын учурын ондоп ийерин түргөн сезип, он колыла оның мойнын кучактай согуп, жилбиркегендү сурай сокты. — Нени сананганыңды ол ончозын меге төкпөйчачпай айтты. Укпай турзам: тук-тук деп көксинге жудруктап турар.

— Же, же, угуп турум, айт ла — Санаа ай жаар аярды. Айдын жарыгы олордың отырган жерин жарыдып ийерде, уулга эп жок боло бергендii деп билдирди. — Ай там ла бийиктеп жат. Түн ортозы једип барат ошкош.

— Сениң жүрегиң көп-көпти айтты. — Чейнеш күлүмзиренди. — Ол озо ло баштап бу тайга-ташты, ажуларды, аайы-теейи жок чакпыланып аккан сууларды, анкуштарды, чечектерди сүүп турганыңды... Оноң јаанаңды, оноң койлорды. Керек дезе мениң Жаркынымды да... Керек дезе бу эки атты да... Јаңыс ла...

Чейнеш оноң ары унчукпай, бажын Санааның төжи-не јөлөй салып, катап ла жүректин согужын тындай берген чилеп, табыш жок отыра берди.

— Неме «јаңыс ла». Оноң ары айтсан? — Санаа унчукты.

— Акыр, акыр, чаптык этпе. — Чейнеш эрке-эрке эрмектенди. — Эмеш тыгдап угайын, ондоп алайын.

Эки ат јуук јанында отогылайт. Ажунуң серүүн эзини агаштын јалбрак-бүрлерин араай тылырада согот. Олор, агаштар, бой-бойлорыла та нени де база шымыражып, куучындашкылап тургандый. Бир канча өй өткөндө, Санаа сурады:

— Чейнеш, је анаң ары нени айтты, куучындазан?

Чейнеш бажын көгүстен алып, ол ло онг колыла Санааның бажын энчейте ичкери тартып, онын онгулагына шымыранды:

— Јагыс ла мени... мени сүүбей турган эмтир. Уктын ба эмди? Јагыс ла мени.

— Төгүндебе — деп, Санаа кенерте айда салганын бойы да билбей калды. Ол озо баштап кемзине берген, је ононг кенерте сананды: «Менин жүрегим ол јанынан айтпаганы јакшы. Оны мен бойым айдар учурлу».

— Чын ба? — деп, Чейнеш сүүнгенине Санаага јапшына сокты. — Чын ба, Санаа?..

— Чын, чын, Чейнеш. Мен төгүндеп билбезим. Ал санаам да андый... Сен, байла, оны онгдобогон. Ол качан да төгүндебес.

Экү узак учугушпай, бой-бойына јапшыныжып калгандый, кыймык та этпей отыргылады.

— Чын, чын, Чейнеш — деп, айдала, Санаа Чейнештин чырайын онг колынын алаканыла эркелеп сыймады. Ого озо ло баштап көстинг изү јажы арлана согулганы билдирди. Санаа мыны ондоп, база ла катап «чын, чын» деди.

XI

Јаан да удабады, алты күннин бажында зоотехник Куугаш өзөктөгін өлөң ижинин бригадазына улус ажанып ла алган согында, јодранын көлөткөзине туура јадып, ончолоры уккадый эдип айтты:

— Э-э, нөкөрлөр, келиндерге удабас јарма базып, көчө согуп кол ойылгадый ой келер болор. Јинт улустын тойы болор... Укпадым дешпегер.

— А кемнинг? Кем той эдип јат? — дежип, улус анан-мынан сурагылап, Куугаш јаар көргилеп, сакылталу ајаргылайт. Куугашка не, газеттен јыртып, јанында отырған танкчы уулдын махорказынан алып, чаазынга ороп, танкылап, бойы туура јатты.

Бир кезек эр улус, зоотехникке јуук отыргандары, ончозынан озо билерге, араай «кемдер алыжып јат?» дежип шымырангылайт. Је Куугаш «акыраар, акыраар, келиндер эмеш опсыркашсын» деп, ологго каруун јандырат.

— А кем той эдип јаткан?.. Јажытту неме болзо, тегин јерге не айдар? — деп, казанчы келин үнин көдүрет.

Кудачы келер күн Санаа ла Чейнеш койлогылап барган. Айылда десе Чейнештин кызы ла Кудайгай артып, эmdi бу ла Кудачынын эрмек-куучынын уккулап отырганы бу болды.

— А сен не, Кудачы, бистин албатыда төлөстөр лө алматтар алыжатанын ундып салдын ба? — деп, Кудайгай араай эрмектенди. — Ол жанды бистин өбөкөлөрис жандаган. Онын учун бис экү ол жанды келишпес деп айдып болбозыс.

— Айдарда не, озор алыжатар улус па? — деп, Кудачы ачынып, үни чала тыркыраган айасту айтты.

Кудайгай сурактын учурын чын ондоп, ого каруу бербесе, керек үрелерден айабас деп сананала, айтты:

— Сен, Кудачы, бу тайгага ыраактан келгенин тегиндү эмес. Байла, менин күүнимди билерге келген... Мен билбей а. Санаа ла Чейнеш биле төзөп, журтай бергенинде бир де сөс жок болор учурлу. Той удабас ла болор.

Кудачы нени де айтпай отыра берди. Онын тили курыла бергендий деп билдирди. Айактагы чайын жетире ичип алала, атанарга айылдан чыкты.

Кудайгай оны үдежип, айтты:

— Той удабастан ла болор.

XII

Чейнеш ле Санаа койлойло, энирде келгилеерде, Кудайгай айтты:

— Кудачы айылдап жүрди. Бу узун жайдын ичинде той болбос та кайткан деп кокырлады. Мен ого жаан журттан удабас ла той боло бербей ол деп айттым.

Чейнештин жүзине изү суу урула бергендий изип чыгала, удабай соой берди. Ол капшай ла Санаа жаар көрзө, ондо үн де жок, төмөн лө көрүп алган отырды. Же кажызы да унчукпады. Жаркын чайлап алала, төжөккө жадын, уйуктай берди.

Чейнеш уйуктаар алдында тышкары чыгарда, Кудайгай Санаага айтты:

— Бу айдын он бежинде той эт. Кемди аларга турганынды мен билерим. Эрген ле өзөккө түжүп, төрөгөн-тугандарга ол керегинде айт. Белетениш башталар. Бойун десе сельподон чай, тус, тараан-тураан садып экел. Кемди аларга турганынды айтпа.

Санаа эрмек те жок, кынжык та-этпеди.

Эртезинде жеени өзөккө түжерде, Кудайгай жуук турлуларга жүрүп, айдын жарымызында Санаа той эдетенин айдып салды. Ак-тал деп турлуда Сары-Уулдын аказы койлоп жат, Сары-Четтен тон ло ыраак жокто де-зе Толононын эне-адазы. Анайып ол үч турлуга жүрүп, Санаа удабас той эдер деп жарлаган. Ого коштой кажызы ла аракы, быштак, аарчы-курут белетеер дежи-п куучындажып салган. Бу эн ле керектү болуш болор.

Эгирде, качан күн кырлардан барып ажып жадарда, Кудайгай Чейнештинг чеденге кой кийдирип турганын көрүп, сананды: «Бу менин жакшы келдим болор... Иштен-кей, киленкей, шыраны да көргөн. Кем жок».

Чеденге жөлөнбө турган жаанакка жууктай базып, Чей-неш койлорды айкап, унчукты:

— Койлордын тойынганы кандый эмтир, былар?

— Тойынгандары коркыш... Тен тойго до сойгодыйы көп эмтир... Эм семирбезе, качан семирер. Жакшы, жакшы.

Чейнеш озо баштап карганнын сөстөринен кемзине берген. Же ол ло тарыйын алдындагы кемине кприп, жыл-биркеди:

— Калганчы өйлөрдө той ло той деп куучындаар боло бердигер. Тен нени-нени белгелеп турган болбой-оор, жаана?

— Јниттер көп. Эмди тойлор башталатан өй келген эмей — деп, Кудайгай айдала, Чейнешке сүүнчилү көрүп, онг алаканын онын жардына салып, эрке үндү эрмектенди.

— Той башталганы коомой эмес. Болзын ла — деп, Чейнеш удур кокырлады.

Чейнеш жаанактан Санаа ненин учун журт жаар мен-дештү атанганын сураарда, карганак кайра сурады:

— А сего неме айтпаган бе-ди?

— Неме ле айтпаган эди.

— Же келзе, бойы айткай — деп, жаанак унчукты. — Байла, керегине барган... А керектери көп ошкош.

Санаа орой эгирде жанды. Онын кызыл-жеерен ады терге сүрекей алдырган. Журттан ла ала Сары-Четке жетире сыр мангла келген. Аттын кулактарынан бери тер. Ат бажын калангадаып алган, кезикте уур тынып, эмди соодуда турды.

— Журтка не керек жүрдин? — деп, Чейнеш Санаа-

дан сураарда, јиит уул быјыраш чачын кайра сыймай тудала, көстөрүн көдүрүп, унчукты:

— Керектерге ле жүрдим.

— Төрөөндөрдү эбирип ийдин бе? — деп, јаанак сурады.

— Ончозын — деп, Санаа айтты.

— Же, не дешкилейт? — жааназы јилбиркеди.

— Ончозы јөп. Қыймыража берди ошкош.

— Бу слерлер не керегинде куучындажып турганыгар? — Чейнеш кайкаганду сурады.

Санаа нени айдарын билбей отырды.

Кудагай оттың аяагы јаар шыйт эттире түкүрүп ийеле, Чейнешке ајарып айтты:

— Санаа өзөккө жүрүп, јаан сурак шүүген турбай.

— Јажытту эмес болзо, билерге јараар ба, јок по?

Бу суракты Чейнеш, јааналу-уулдуга көрүп, ичинде чала тарыңган аяасту сураганы омор экүге јарт билдирди. Оттың чедиргени тырс эдип калат. Турундар өчкилеп, каа-јаа ла јалбыжы койбондожып, айылдын ичин бозорто јарыдып турганы удабастан улустың уйуктаар өйин керелейт.

— Не өткүре соныркап туруң? — деп, Санаа унчукты. — Қанайып билбей туруң, Чейнеш?

Қызыл-јеерен аттың соодузы јеткен болгодый. Санаа чыгып, эзиннинг соккон аайын көрүп, ыжык болзын деп, оны байбайыжып турган эки-үч мөштин алтыгы јанына армакчылап салды. Тенеринин жылдыстары тайганың бажына јуук немедий, серүүн-серүүн эзин согот. Қойлор дезе чеденде. Омордон тынчу јыт селт эдип согуп ийет.

Санаа айлына кирип келзе, от өчүп калтыр. Ол төжөгинин јанына бир эмеш турала, «акыр, омор жааназыла экү нени сананганын, не де болзо, айдып салар керек» деп шүүйле, Чейнештин орыны јаар басты.

XIII

— Бот, Санаа, мениң айтканым чын болуп калды эмеш пе?.. Қызыл-јеерен адым сени Сары-Четке јетирген, ал-санаанг дезе алатан кижиге јеткен. Ончозы учурлу. Тегин неме болбос. Јүрүмненг кыйыжар арга јок. Же онызы андый ла. Түңей ле, жүрүмди кижии бойы төзөп јат.

Зоотехник Куугаш анайда айдала, Санаа јаар көр-

ди. Санаа унчукпас ла бойы. Кезикте оноң кыңгыс эдиң
ўн де чыкпас. Бир ӱйдӱ, кӱксиниң таназы чечиле бер-
гендий, эрмек-куучыны токтобой баратан эмей.

— Слердинъ жеерен ат семизинне мантап та болбос —
деп, Санаа куучынды ӱскӱртӱргӱ айтты:

— Э-э, семис мал силӱ јӱрер, нӱкӱр, — Куугаш
кӱлӱмзиренди. — Же, мен бодозом, кудаларга мындый
атла келзең, јангыс јакшы адын чыгар.

— Јок туру, былар, — Санаа база ла куучынды ӱс-
кӱртӱргӱ шӱӱнди. — Кызыл-јеерен атты бу ла кӱскиде
слерге табыштырып јадым. Менен болор. ӱзӱккӱ тӱ-
жӱп, јуртта јадып, иштеерим.

— Ой-ой, ой — деп, Куугаш анча-мынча отырала,
табыштанды. — Бу сен кандый куучын айдып туруң,
Санаа?... Мен сени ондоп болбой турум. Сен эмди чы-
дап калган. Оозынды јап деп айдар аргам јок. Же мын-
дый сӱстӱрди сенен угарым деп, мен качан да санан-
багам.

Санаа анча-мынча отырала, «акыр, бу Куугашла те-
гин јерге не мынайда куучындажар, той эш божозо,
койдон чыгала, ӱзӱккӱ тӱжӱп, кичинек болчок турага
амыр јуртай ла бербей» — деп сананды.

— Бот, сен, Санаа, ӱзӱккӱ тӱжӱп јадарым деп айдып
јадын. Айдарда, койды чачарга ба?... Токто, токто. Кой
ижи, чын, кӱч иш. Же сен бодозон, Санаа. Ол Чейнешти
кӱр, кыс кижии, канча јылга койды чачпай кабырып
јӱргенин. Сендий талдама кижии бу иштең не, коркып
турган ба?

— Коркып-ӱркип турганым јок ло — Санаа унчук-
ты. — Тӱней ле ӱзӱккӱ тӱжӱп јадарым. Јаанакка да
эмди болор, амыр айлында отырзын.

Куучын чала адылышка кӱчӱ бербезин деп, Куугаш
јаан ӱшкӱрип ийеле, он алаканын Санаанын јардына
салып, акту кӱӱнинен айтты:

— Санаа, мен билерим, слердий јнит улуска мал
ижи кӱч. Же кӱчтен кижии јана базар ба? Бу ла мен —
зоотехник. Менин ижим јенил деп пе? Јок туру. Кӱч.
Је мен оноң бир де јана баспаска бек сананып алгам.
Чын, сендий ле јнит болгом, је эмеш јаан. Не дезе, он
классты божодоло, эки јарым јыл зоотехниктин ӱредӱ-
зине ӱренгем. Оноң бери јирме јыл бол браады.

— Слер, агылу ӱредӱ алганыгарда, ижигерди не
чачатаныгар. Менде он класстан ӱскӱ не де јок. Тӱн-

тўжи койдо. Кой ло кой. Кўнине он катап кырга чыгар, он катап тўжер. Кемге ол керектў? Меге ле ол чек жарабай жат.

— Санаа, сен жаңы ла иштеп баштаган — Куугаш ўнин тўп, наҗылык эдип кемине келиштирип, куучынын баштады. Андый да болзо, ўнинде жүрексиреген сезим бар болды. — Жүрүм ол жарады жок талай-тенгиске тўнгей. Сен дезе жүрүмге жаңы ла кирип жадын. Айдарда жүрүмде аңылу ууламҗы, иш, амаду жок болзо, канайып жүрерин? Бодозонг, бот кемеге отырала, жараттан ачык талай жаар чыктын. Қайыкла эштинг ле эштинг. Бир эмеш бардын ла бардын. Кемениг кайыгын суу жаар ычкынала, алып болбогон болзонг. Ме, кемег жаңыс жерге жайканып ла бербей. Эмезе толкуныг аайына салдырып, ары-берн, учы-кыйузы жок, кайкалап ла жүргей... Жо-ок, Санаа, жүрүмде жүрүм учун тартыжар керек. Бу ла тартыжуда эр болуп калганыгды сеспей каларын. Иште де, жүрүмде де бош салынбас керек, нөкөр... Нөкөр деп айтпай а. Бойы учун тартыжары жаан учурлу неме. Жүрүм ол кычырган бичиктенг чек башка туру. Бир ай — бир жаан бичик. Қажы ла кўн — оның бир солун куучынду страницазы. Оның жуучылы — сен... Сен. Ол страницаны сен бойыг бойынҗын жүрүмингле бичип жадын. Же ижинди, жүрүминди ылгап, ондоп албазанг, ол страницаларды канайда сен бичишинг? Нени бичишинг, нени айдарын? Оның учун кой ижин коомой, меге керек жок, жарабай жат деп сананба. Ол иш кўч те, керектў де. Јаш бала да айдар... Кунукпа, бойыгды бойыг бек тут. Бот мен сеге нени айдып жадым, Санаа. Оны ундыба, бойыгда ла санан. Кунукпа, иште, жүр, ыйла, кожондо, каткыр — ончозы сенин. Сенен камаанду... Сеге мен, нөкөр, ырыс кўўнзеп айдып турбай — деп, Куугаш учында онг алаканын база ла Санаанын жардына салып айтты.

Бу куучын экўнинг ортодо Санаа Уксумду-Јалбак деп жерде кой кабырып жүрерде болгон. Куугаш дезе өзөктөг омордын турлузына өнөтийин атанган, не дезе, удабас Санаа ла Чейнештинг тойы. Артынчак та жаан болгон.

— Је, мен айлаар жаар барып, бу той-туйга экелген не-немени апарайын — деп, Куугаш адына минип, Санаа ла Чейнеш јаткан айыл жаар ууланды. Санаа дезе оны ээчий көрүп, жүрексиреп артып калды.

Той болотон кўн бир кезек улус Сары-Четке тан эртеде жеткилеп келген. Бир канчазы кече энирде келген. Коно-тўне тал-табышту ла болгондор: ойын-бије, кокыр-каткы жеткен ле. Тан эртен тургулап, казан азар јер јаар баскылап, очок эдип таштар тургускандар. Одын белетеп, суу тажыгылап, тойго сойотон койлорды ўўрденг айрып, эмди ўзўктўн келетен бир кезек јаандарды сакыгылап баштады.

Кўн де эрте чыккандый, онын аяс болгоны той эдесчилерге ле јакшы эмей. Тойгончо аш-курсак ји, кўн жеткенче кожондо, сагыш ашканча ачу аш ич — мында, бу ла турлуда, тобрак-балкашка да уймалбазын, айылдар керширге арга да јок. Јагыс ла јерде јырга. Јыргалданг ўскў неме јок.

Тан эртеден једип келгендердин ортозында Санаанын нўкўри Сары-Уул, онын ўйи Толоно, библиотекарь Оймок. Сары-Уул экинчи атка јос коштоп экелген: стол ло отыргыш, ўскў дў керектў немелер эдерге. Онын баштапкы адында ајак-калбактар, јўзўн-јўўр курсактар, Толононын баштапкы адындагы артынчакта батареялу «Весна» деп магнитофон ло «Россия» деп транзистор, чурана ла балалайка. Экинчи атта дезе кўчў кайнадар ўч казан ла чай азар, ўскў дў немеге керектў эки-ўч сабат болды.

Оймоктын артынганы јаланг ачу аш. Онын айдыжыла болзо, ачу ашты кийининде келер улус база экелер, не дезе айылданг кире-чыга иштеп турган бригаданын улусы ончозы тойго келер. Ыскў јерден кычырулу улус кайда. Кўндўўни жеткил, јакшы этсе, онон артык неме јок.

Ончозы тышкары кыймыражып турарда, бир ле кўргўлезе, Чейнеш јок. Онын кайдаар барганын Кудагайда, Санаа да билбес. Баја ла айылда болгон. Кызы дезе јагы ла туруп, кыймырап турган улусты кайкап, курсак та ичпей отырды.

— А бу баја ла мында болды не — деп, Толоно айтты. — Бис ончобыс тал-табыжыска нени де сеспей калганьс.

— Бедреер керек — деп, бир канча ўн чыкты.

— Кайда барар бу — деп, бир кезек јаандар унчугат.

— Јок, тўней ле бедреер — деп, Сары-Уул ээрлў тур-

ган аттын бирүзине минип, айылдын үстиги жанында күдүрге мантатканча чыкты. Оны ээчий үзенини соороморо тееп, Толоно атка минди. Сары-Уулдын кийинен ле болды. База кем де атка минип, ары-бери аыктанып, суу алып турган кожога жаар ууланды.

Санаа чочый бертир: чын да, чек ле керек болуп жадарда, кижиге барбаска санап, качып ийген болбозын. Тен жангыс ла уят. Бу мандайды туку турган көк кайага да жара сүссе, уят жоголып калбас. Же ончозын токынадып ийгени Кудайдын сөзи болды:

— Кемигер де аяру этпеген де. Кайда барзын, отырар айыл жок то, мынаар бу Жыраалу-Сас жаар база берди не. Ол оноң барып көрүгер.

Чын да, Сары-Уул, Толоно баштагандар көрзө, Чейнеш Жыраалу-Саста базып жүрди. Сары-Уул коркыганы коркыш: бу ыраак жок көличек жаар не барып жаткан, тен, жаман сананып болбозын.

— Э-эй, Чейнеш! — деп, Толоно ло Сары-Уул кыйгырыжып, ого жеткилеп келди. — Бу сен не, Чейнеш? Кайдаар барып жадын?

Чейнеште үн де жок. Ол көзин өрө көдүрбейт. Же жүзүндө кандый да кунук көрүнбесте, адынан түже калып, Сары-Уул айтты:

— Чейнеш, бүгүн сенен ырысту кижиге жок!

— Чейнеш, сен кайдаар барып жадын?... Бис чуркуражып турала, сеге аяру этпей калганысты билбей калтырыс... Же жаманысты ундып сал.

Чейнештин айылдан барганы да чын, не дезе ончозы казан-айакла уружып, тал-табышка түшкөн турарда, акыр, мени омор сагыжы чыкканча бедрезин... Мен не, оморго ойын болгом бо деп сананган. Керек болзо таап алар, барып таскылдын серүүн эзинине соктырып, жараш чечектеринин ортозыла базып жүрзе кайдар деп, базып ийгени ол болтыр.

— Же бу атка минип ал — деп, Сары-Уул адына Чейнешти миндирерге албаданат.

— Акыр, акыр ла, мен кече мында койлоп жүреле, жүстүгүмди ундып салгам — деп, Чейнеш кап-кара көстөри суркурап, ары-бери аыктанат. — Кичинек таштын үстине ле салала, бичик кычырып турала, кой айдап ундып салгам.

— Э-э, табылбаза, база бир неме ол бедиге... Алтын бедиге? Айсактегин бе? — деп, Толоно эрке үниле сурады.

— Јок, Санаа эт берген. Ўч акчадан сулап эткен јүстүк болгон.

Анайып турганча, ыраактан Санаа көрүнип келди.

— Јүстүк керегинде ого айтпагар — деп, Сары-Уул ла Толоного Чейнеш айтты.

— Бу сен не? Қанайып турун? — деп, Санаа адынан тўже секирип, Чейнештин колынан ала койды. Қолы сооксымак эмтир. Чейнеш ол ло тарыйын эрмек айтпай, төмөн лө көрүп алган, эриндеринде күлүмзиренгендү турды.

— Бисте ајару бар эмес — деп, Толоно айтты. — Оосторысты ачала, чур-чуманакта турганыста, кижича кайдар.

Атка Чейнеш те, кем де минбеди. Олор төртү турлунын јанында күдүрге једип келзе, айылдын јанында улус оп-сопко тўжўп калгандый, тым. Чейнешти көргүлөп ийеле, уйкузы чыга бергендий, улус кыймыража берди. Кем де транзисторды ойнодып ийерде, музыка одоштой тууга јаныланып, сан башка кўу терен өзөккө тололо, бийик тайгалардын бажын ажа конды деп билдирди.

— Э-э, Чейнеш ле сени ырысту болзын деп кўүнзеп турум — деп, јангы ла једип келген Трынов Кула колдо-рын чойгөнчө айылга једип келген олор экўге удур басты.

— Је бу не бу! Алтай јанда анайда неме болбой јат — деп, Кудагај јаратпады. — Слер тен ончогор кийик боло бердеер бе?!

— Айса канайдар неме бу? — деп, Кула сурады.

— Мында өзөк эмес. Јангыс турлу. Кысты отырғызар айыл јок. Айдарда нени-нени сананар керек... Аайы-бажы јок неме кайдаг келген.

Је керектин аайын билип баштаган кижича — Куугаш. Ол өзөктөн јангы ла келеле, артынчактарын тўжўрип, аттын ээрин алып баштаган кижича јаан-јаштын куучынын угуп айтты:

— Је алдырбас. Мен бу байкан экелдим. Оны бис мынаар бу байбак мөштин ўстиги јанына эмди ле кере тартып ийбейис. Јиттердин айлы ол болор. Је Чейнешти ол ло бойыгардын айлаарга отырғызар. Бис оны онон көжөгөлөп, бу байканнын јанына экелерис. Бажын мында тарап ийбей, чын ба, Кула? Сен комсомолдордын јааны инен.

Куланын тиштери кажайып, күлүмзиренди.

— Слерден артык сагышту керепти кем этсин? Сүрекей жарамыкту. Мен жоп.

— Бу ла бу Куугаштын сананып таппас кереги жок — деп, Кудагай сүүнди. — Же жаңыс ла чур-чуманак болбогор. Кайтса да мында тайга. Тайга-ташта да болзо, ончо неме аайлуу-башту болор керек.

Кудагай энгчес эдип, айыл жаар кирди. Улустын байкан тургузар, кыстын чачын тараары жанына куучын өткүргенин Чейнеш кайдан уксын: ол байа ла келеле, Толоно, Оймокло кожо айылга кпргилеген. Олор үчү куучындажып, айылдын эпши жанында чайлагылап отырат. Кудагай кирип келерде, Толоно ого чай урды:

— Чайлап алып, тышкары керектер де башкарзаар кем жок. Бис Чейнешле мында ла болорыс.

— Же, же. Слердийинче ле болзын.

Санаа келиндерле байа айылга кирбеген. Күн өксөп чыгарда, койлорды чеденнен чыгарып, каа-жаа тыттарлу жалбак жер жаар башкарып, кызыл-жеерен адын улаарып барды. Эртен туранын соок эзини күннинг чогына жылып чыкты. Эбире жап-жажыл да болзо, же күүк деген жаагы талбас куш эмди этпейт. Алтай улустын айдыжыла болзо, аштын кылгазы ла суурылза, саганак күүктинг кежирин туй тудуп ийетен деп. Аштын кылгазы туку качан сан өрө сарбайышкан эмей. Же өскө куштар кайда барзын, санаа жеткенче жыраа-кулузыннын ортозында жагарын жайып ла жүрбей. «Бүгүн бу тайгада улустын жагары жагыланар — менин тойымда» — деп, адын жаңы жерге армакчылап, Санаа бойында сананды.

Ичкери жанында, айылдын ла жаан байбак мөштинг ортозында он кире кижиге тойдын ижин иштеп, бир кезиги казан азар суу тажыгылайт, бир канчазы одын белегилейт, эки-үч кижиге байкан кере тартып, толыктарына казыктар кагат. База эки-үч кижиге чүрчө ле үч койдунг терезин сыйра тарткылап ийген, эмди эттерин ооктогылап турды. Иш кидим ойинде. Тойдын жүк ле башталып жатканы бу.

XV

Күн тал-түшке ле једерде, айылдын ичкери жанындагы кертеш ажуда бир канча атту улус көрүнип келди. Олор журттын өлөң ижине коно-түне жүрүп иштебейтен

бригадазынын улузы. Бу өйгө жетире иштегилейле, колхозтын жамылуларынан сурангылап алып, тайга жаар тойлоп келеткендери ол.

Куйруктарын тыйрыйткан ийттер улуска үргүлөп, ичеге-карын төгүп турган жердеги айрылышпайт. Ийттердин тойы улус ажанып божозо ло башталгай: жиген эттин сөөктөрү туура мергеделбей кайда барзын.

Турлуга жедип келген улус аттарынын ээрин алгылап, оморды армакчылап, кезиктери тужап, тудунчактарын казанчы Кудачыга табыштыргылайт. Кудачы бери кече энгирде атанган. Анайда бригаданын улузы чыгарган, ого коштой кажы ла кижин аш-тус экелзе, оны алып, бир аай салып турзын дешкен. Ого коштой казан-айак башкарап улустын эн жааны ол болзын деп жоп база болгон, не дезе Кудачы Санаа келтегейинен эмеш төрөгөнгө жуук.

Сары-Уул, Кула баштагандар экелген жостордон бир тарыйын одус кижин баткадый стол жазадылар. Жалбак та эмес болзо, же улус одош-тедеш отырып, аяктарын тургузып, ажангадый эттилер.

Кем де чурана тартат. Байагы келген ал-камык улустан эмеш сүүнчилүлери бар болгодый. Омордын куучыны, жар-жаагы база тын ла.

— Кысты экелер, экелер — дежип, чур-чуманак чыга ла берди.

Жаан удабай көжөгө ак бөсти эки жандай жаш кайынга буулагылап ийеле, Чейнешти айылдан чыгарып, кожондожып, келиндер байкан жаар ууландылар. Же Чейнешти ого кийдирбедилер: байкан кичинек, эки-үч ле кижин баткадый. Онын учун келиндер кысты мөштин кийин жанына отыргышка отыргызып, айландыра туруп, кожондожып, чачын тарап баштадылар.

— Бу Санаа кайда? — дежип, оны бедреп жүгүрүшти. Санаа дезе ап-апагаш чамчалу, түлкү бычкак бөрүктү, айылдын үстиги жанында тегин ле турган эмтир.

— Сен не мында турун? Же, же, бас бери — деп, Кула Трынов чүрче ле жүгүрүп келген, онын колынан ала койып, байбак мөш жаар жединди.

— Санаа ла Чейнеш мында болзын — деп, улус столдыг бажына экүни экелпп, коштой отыргыстылар.

— Нөкөрлөр! — деп, зоотехник Куугаш өрө туруп, куучын баштады. — Бүгүн бис ончобыс мында жипт улустын — Чейнеш ле Санаанын — тойында. Той карга-

нак Кудагайдың күүн-санаазы, жөби аайынча тайгада өдүп жат. Чын, бүгүн көп улус тойдо жок. Же алдырбас. Мында төртөннөн ажыра киж. Чынынча айтса, журттагы улустың көп жарымы мында ошкош. Той башталды. Баштапкы чөбчөйдү бут кырына туруп, айылду болуп жаткандарла амзап ийектер.

Улус бут кырына туруп, Куугаштын сөзинен кыйышпай, чөбчөйлөрүн ууртап, ойто отыра бердилер. Чейнеш ле Санаа чөбчөйлөрүн эриндерине тийгизип ийеле, база отыргылап алды.

— Ажангар, ажангар, балдарым, — деп, жинтерле коштой отырган Кудагай карганак күүнзейт. — Ажангар ла. Кемнен де кемзинбегер.

Улустың куучыны көптөп, ажаныжы көндүгип келерде, Куугаш жеринен туруп, айтты:

— Сөсти комсомолдың качызы Кула Трыновко берип жадыс. Сөзинди айт, Кула.

Кула, Чейнеш ле Санаага жуук отырган киж, алдында турган чөбчөйүн сол колго алып, он колун өрө көдүрүп, сөзин баштады.

— Кару нөкөрлөр! Бу той — тегин той эмес. Ол — комсомольский. Ого коштой тайгада өдүп жат. Өткөн айда мындый той журтта болгон: ол Сары-Уул ла Толонын. Сүрекей жакшы өткөн. Жилбүлү, солун, тал-табыш жок. Бистин бүгүнгү күндерде жинтер той эдип, биле баштап жатканы эң учурлу. Кереес... Ого коштой, той эткен ле бүгүнгү той эдип жаткан улус — ончозы комсомол. Он классты божодып, бойынын төрөл колхозына артып, жүзүн-жүүр иш иштегилеп турганы — олордын күүни, олордын амадузы. Чынынча айтса, олор бойлоры артып, бойлорынын күүн-санаазыла айылду-журтту болун турганы — жүрүмнүн баштапкы сурагы. Үредү деп неме кайда да барбас. Айылду-журтту да болзон, үренейин дезен, үренип ле аларын. Санаа ла Чейнеш — экилезин койдо. Олордын ижи жакшы деп, бу ла жуукта колхозтын правленнези темдектеген. Онын учун колхозтын партийный, комсомольский организациялары Санаа ла Чейнешке жүрүмде ырыс, иште жедимдер күүнзейт. Жинт улуска бис баалу сый берип, онын ортозында транзисторды аңылайдыс. Кой кабырып, тайга-ташта да жүрзе, радионы угуп, бистин ороонун ла гран ары жанынын солундарын күнүн ле угуп турзындар.

Улус база ла јерлеринен тура-тура јүгүрүшти. Олор чөбчөйлөрүн эмештен ууртагылайт. «Чөбчөйлөр дө толы, аяктар да аш-тусту» — деп, кандый да үй кижинин үни жаңыланат.

— Айактараарды үезин ичигер. Бу чымыл, курт тайгада да бар турбай. Айак-казанга түшкүлөп туру — деп, көчө уруп, казан-айак башкарып турган Кудачы куучындайт.

Улустын јыргалы, куучыны тыгып баштады. Кожонг до чөйнөт. Чурананын үни кезикте үзүктөлип тартылат. Јииттер биједе, јаан улус күрөөлей туруп, канча ла кире күүнине јеткенче чөйө тартып, куда-төрөөндөрдү мактагылап, јери-суузын чүмдөп, кожондогылап турдылар. Олордын кожонгын эбиреде туулар энчейижиң угат деп билдирет. Одудан ыраак јокто аттар бышкырат. Каа-јаада ийттер үрүп, сөөк блаашкылап соғужат. Көйлөр дезе кырт-кырт эттире кепшенгилеп, чеденде ле јаткылайт. Јаңарып келеткен айдын јарыгы өчөмк. Онын учун јииттер отты тудуш ла јаандада салат. Чедирген чыдыражып, мөштин бажынан да бийик көдүрүлип, анда өчөт.

Бу ла кожондошкон улуска, бу ла бијелешкен јииттерге байа, той башталып, чөбчөйлөр көдүрилген өйдө, сөс берилерде, Кудайга јаанактын айткан јылу сөстөрү мындый болгон:

— Нөкөрлөр, мен алтан јаштан туку качан аштым. Је бот, сок јангыс кызымнын уулы чыдайла, эңди той эңип јатканына тың сүүниң јадым. Санаа ла Чейнеш јажын-чакка јатсын. Эдегине толо балдар бассын, эжигине толо мал өссин. Қолхоз өмөликтин мал-ажын кичеemelдү тудуп, тоозын онон артык көптөтсин. Алкы бойлоры оору-јоболго бастырбазын, ырысту јатсын... Мен өлөрдін өлгөнчө, јетиргедий болужымды олорго јетирерим, ол болуш колхозко јеткен болуш деп бодолзын...

Чын да, Кудайга Чейнештин балазын канча кире алган. Ол эмес болзо, Чейнеш койды бу канча јылга кайдаң кабырзын. Онын да учун јаанактын айдары да чын: «Балдарыма болушканым колхозко болушканына түңей болзын» — деп. Ол јолду, чын.

Тенеринин јылдыстары јаркынду мызылдажат. Олор до база бийик тайгада тойго туружып, јердеги јииттерле кожо бијележиң тургандый, токтомы јок сур-

куражат. Жаңарып жаткан ай там ла кырлар бажына жууктай ла бартыр.

Чейнеш ле Санаа тўн ортозына жетире улусла кожо. Чейнеш дезе бир канча катап улуска чай аскан. «Сойлон чай» дежип, улус ичкилеп, кожом-коқырын бир де токтотпой, жаан сўўнчиде тургулады. «Таң атканча ойноорыс, талтар этсе, эткей ле. Кўн чыкканча жыргаарыс, куш этсе, эткей ле» — деп частушкалар да угулат.

XVI

Санаа ла Чейнеш жаңы тургускан байканда жадып, бир ле эмеш карамтыгып, уйуктагылап ийген. Эмди де уйуктаар эди, је тўшке жетире канайып жадатан.

Санаа эмеш жадала, Чейнештен сурады:

— Сен та нени де меге айдарга турган ошкожың. Оны сезип жадым. Же айтсан?

— Мениң ичимде санааны билерге бе?

— Чейнеш, жажытту эмес болзо, меге айтсан?

Чейнеш кўлўмзиренеле, араай шымыранды:

— Бисте удабас бала болор. Чын, чын. Эмди оның незин жажыар.

Санаа узак унчукпай жадала, айтты:

— Айдарда бистинг жүрўм туку качан башталган турбай. Мен дезе бўгўн ле деп бодогом.

— Чын, чын, Санаа, бистинг жүрўм туку качаннан бери кожо өткөн. Керек дезе сен школдо ўренип тура-рында. Мен ол тушта бастыра ал-санаамла сенле кожо болгом. Сен оны билбезинг де. Мен канча кире кунугып жүргенимди сен көрбөгөн дө. Кунукчылду сөстөрмди, жаңыскан койлоп жүрўп кожомдогон кожомдорымды да укпаган. Көп-көпти билбезинг.

— Мен тўней ле сезип жүргем. Жаңыс ла сен эмеш жажың аайынча жаан болгон до. Андый сўўш деп немени чек билбес болгом. Кайда да анда көксимде не де бар болгон ло. Ол сўўш деп кайдан билейин.

— Же унчукпа — деп, Чейнеш шымыранат. — Мен тўней ле билерим: сен мени караннаң көрўп салатан. Сениң көстөринге ол жажытту жүретен. Мен оны озолодо билнип алгам... Сеге кўўним жетпеген болзо, ол уулын эмди тебинип баштаар бе ди?

Анайда айдала, Чейнеш Санааның эрдине эрдин тийгисти.

— Мениң де сеге, чын, күүним жеткен ле... Чын.

— Эм не, той өткөн кийинде, сүүш керегинде баштап ла куучындашканыс бу ба? — деп, Чейнеш Санаанын кулагына шымыранды.

XVII

— Је, болор, болор, улустар! — деп, Куугаш ла Кула тўниле јыргап, таң адарда эмеш уйуктагылап јаткан улусты ойгозып, кыйгырыжат. — Өлөң ижин ундыбагар... Өлөң, өлөң.

Бир кезек улус ойгонып, оттын јанына баскылап келет.

— Қай, Кудачы, баш-көс айланып јат, чайдан, көчөдөң, бар болзо, урзаар — дежет.

— Бар, бар. Ичкилегер ле. Санаа ла Чейнештин тойы. Аш-тус јеткил — деп, Кудачы сүүнет.

— Э-эй, алышкандар айылда ба, байканда ба? — деп, ыраагынан Сары-Уул кыйгырганча келди. — Э-э, байканда турбай. Туругар. Улус чайладыгар. Ишке барар керек.

— Бот кандый кижии! — деп, Куугаш онын айтканына сүүнет.

Күн өксөп чыгарда, тойго жүргендер аттарын ээртеп, экелген казан-айактарын артынгылап, өзөккө тўжерге белетенгилеп ийдилер. Тал-табыш јаан, эрмек-куучын үзүлбөйт.

— Мен тойдын казанынын тўбине тўшпейинче, өзөккө тўшпезим — деп, Куугаш айдынат. — Санаа ла Чейнеш, кайтса да, мениң койчыларым... Сен, Кула, улусты ишке башта, мен бүгүнче эмеш амырап алайын.

Куугаш таң алдында эмеш калап калганын улус билип, аттарына мингилеп, Санаа ла Чейнешке колдорын берип, јангылап баштадылар.

Чейнеш ле Санаа колдорыла јангып, ак байканынын јанында арткылайт. Олордын јанында Кудайгај јаанак ла Јаркын. Одунын јанында Куугаш баштаган ла тоолу төрөөн-туғандар артат.

Тайгалардын бийик баштарына күрөң күстин баштапкы кары кажык тужына јетире јаап ийди. Анайып кар эместенг ичкери өзөк јаар јаап тўжери јарт. Бийик сындарда салкын там ла сооп, анда кыштын баштапкы элчизи болуп сыылада согуп турат.

Шак ла бу өйдө Сары-Четте кар эмештен база жааган. Онын учун Чейнеш ле Санаа айлынын ичин коштоп, өзөккө тўжерге белетенип алдылар.

— Бис эм тургуза кышкы турлуга барбазыс. Онын бери жанында Чичке-Кат деп кобыда бир айдаң ажыра турзабыс, жакшы болор. Кыштуга оного көчөрис — деп, Чейнеш оорды көчүришип келген Сары-Уулга ла зоотехник Куугашка айдат.

Кудагай ла Жаркын учкажып алган ончолорынын алдында келеттилер. Саргарган жалбрак-бүрлөр агаштаң, жыраалардан какталып, буттардын алдында шылыражып жадат.

— Ой, Санаа, — деп, Чейнеш шымыранат, — сүрекей билдирлү кыймыктап туру. Төрт айды ажа конгондо, андый болбой.

Санаа сүүнип унчугат:

— Кышкы турлуда жаан байрам болотон эмтир.

— Чыкпаган балага кабай жазабас — деп, Чейнеш күлүмзиренди.

Улус та, койлор до — ончозы бусканактап кар жаап салган кертеш ажуны ажып, өзөк жар ууландылар.

БАЖАЛЫҚТАР

Јодро чечектеген өйдө	3
Ак турлу	73
Қырлық суулардың кожондоры	117

Шинжин Таныспай (Иван) Баксурович

ПЕСНИ ГОРНЫХ РЕК

Повести

На алтайском языке

Редактор Р. А. Лыкова. Художник А. М. Кузнецов.
Художественный редактор В. И. Ортоңулова. Техни-
ческий редактор М. Г. Шелепова. Корректор С. С. Гор-
боков.

Сдано в набор 24.12.82 г. Подписано к печати 8.4.83 г. Формат
84x108¹/₃₂. Бумага тин. № 1. Усл. печ. л. 9,66. Уч.-изд. л. 8,95.
Тираж 1000 экз. Заказ 4655. АН 11572. Цена 75 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного изда-
тельства, г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36. Горно-
Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27.

Шинжин Т. Б.

Ш 623 Песни горных рек: Повести. — Горно-Алтайск: Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1983. — 184 с.

Т. Б. Шинжининин «Кырлык 'суулардын кожондоры» деген бичигине жаңы бичилген повестьтери кирген. Бойынын повестьтеринде автор албатынын жанжыккан жан-кылыгы, јашөскүрим, оlorдын күүн-салаазы, амадаган амадузы ла ижи-тожы керегинде бичипт.

Ш 70802--011 7 — 83
М 138 (03)--83

© Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1983

75 акча